

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧЕНКОВА Катерина Пилипівна

УДК 340.15 (477.7) «1800/1917»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З ОХОРОНИ
МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(кінець XVIII ст. – 1917 р.)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень
081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.
_____ /Ченкова К.П./

Науковий керівник

АНИЩУК Ніна Володимирівна

доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2020

АНОТАЦІЯ

Ченкова К.П. Правове забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020.

Дисертація є першою спробою здійснення самостійного, цілісного, експлікаційного дослідження проблеми правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.) у контексті ювенального і гендерного права як нових напрямків у вітчизняній юридичній науці.

Простежено історико-правовий розвиток та сучасний стан розробленості досліджуваної проблеми шляхом аналізу історіографії, класифіковано та проаналізовано джерела, покладені в основу дослідження. При визначенні основних етапів розвитку історико-правових досліджень, яких присвячено означеній проблематиці – дореволюційного, радянського та пострадянського, увагу акцентовано на тому, що порушена проблема до теперішнього часу залишається недостатньо дослідженою. Дослідження дореволюційного періоду представлено чималим масивом наукових праць: присвячених проблематиці регулювання трудових відносин в Російській імперії XIX ст. – 1917 р., де, зокрема, висвітлювалися питання, пов'язані з умовами жіночої і дитячої праці (Є.М. Андрєєв, В.Ю. Гессен, В.П. Літвінов-Фалинський, О.Ф. Федоров, І.І. Шелимагин, І.І. Янжул та ін.); присвячених аспектам, які пов'язані з особливістю правового статусу підлітків у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві (А.І. Богдановський, М.М. Гернет, Д.А. Дриль, О.Ф. Кістяковський, М.С. Таганцев, М.П. Чубинський та ін.); у цивільному законодавстві (О.І. Загоровський, К.Д. Кавелін, О.С. Невзоров, К.О. Неволін, та ін.);

присвячених громадському опікуванню (А.Д. Стог) тощо. За радянського періоду дослідження правової охорони материнства і дитинства відбувались в умовах цензури, їхні результати було заідеологізовано, відчувається штучне протиставлення «позитивного» радянського права і «негативного» дореволюційного, що впливає на рівень наукової об'єктивності цих робіт. Різним аспектам досліджуваної проблеми присвятили праці й сучасні вчені (Н.В. Аніщук, Н.М. Крестовська, О.О. Малишев, Н.С. Ніжнік, О.В. Темченко та ін.)

Джерельна база дослідження є об'ємною та громіздкою, що надало можливість долучити до аналізу проблеми широкий масив різноманітних джерел, серед яких виокремлено: історичні пам'ятки права (Статут Великого князівства Литовського 1588 р., I, II, III ПЗЗРІ, Звід законів Російської імперії 1832, 1842, 1857 рр., Уложення про покарання кримінальні і виправні в редакції 1845, 1857, 1885 рр., Закон «Про роботу малолітніх на фабриках, заводах, мануфактурах» 1882 р. та ін.) та архівні матеріали (щодо створення та діяльності органів місцевої державної влади, виховно-виправних установ, судових органів та їхні рішення тощо). Цінними для теми дослідження є неопубліковані джерела, що були опрацьовані у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, передусім це фонди: Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора», Ф. 485 «Київська палата кримінального суду», Ф. 533 «Київський військовий губернатор»; у Державному архіві м. Києва – Ф. 1 «Київський міський магістрат», Ф. 17 «Київська міська дума», Ф. 102 «Контора Києво-Кирилівських богоугодних закладів», Ф. 164 «Київський міський сирітський суд»; у Державному архіві київської області – Ф. 1 «Київське губернське правління»; Ф. 1054 «Васильківський міський сирітський суд»; в Державному архіві Одеської області – Ф. 16 «Одеська міська управа», Ф. 361 «Одеський міський опікунський комітет в'язниць», Ф. 362 «Одеський приказ громадського піклування» тощо.

Надано дефініції та тлумачення понять і термінів, що застосовуються у дослідженні, розкрито їхній юридичний зміст. Зокрема, охорону материнства і дитинства як юридичну категорію визначено системою соціальних, економічних, санітарно-гігієнічних, правових та інших заходів, які здійснюються державою і громадою та спрямовані на забезпечення належного рівня життєвих умов для матерів і дітей та захист їхніх прав. Констатовано відсутність визначень «материнство», «дитинство», «охорона материнства і дитинства» в законодавстві досліджуваного періоду поряд з усвідомленням наявності цих явищ у правовому житті суспільства.

Встановлено, що правова охорона материнства і дитинства в дореволюційний період не являла собою цілісної й завершеної системи. Незважаючи на те, що термінологічне словосполучення «охорона материнства і дитинства» увійшло в науковий обіг лише за радянських часів, фактично правові норми, що регулюють відносини у сфері охорони материнства і дитинства, а також механізми їхньої реалізації існували в досліджуваній період.

Детально проаналізовано норми цивільного (шлюбно-сімейного), кримінального, кримінально-процесуального, фабрично-заводського законодавства, які діяли в Наддніпрянській Україні, були спрямовані на охорону материнства і дитинства та стали нормативним компонентом правової спадщини національної правової системи.

Зазначено, що до 40-х рр. XIX ст. норми цивільного (шлюбно-сімейного) законодавства – це слабко систематизовані правові правила поведінки, які лише частково забезпечували виживання та розвиток матері і дитини, однак їх все ж було спрямовано, часто непрямо, на охорону материнства і дитинства: зокрема, шляхом задоволення природних почуттів любові та прихильності, які знаходили застосування у зв'язку з відсутністю власних дітей; шляхом влаштування дитини в нову родину, що мало особливе значення для дітей-сиріт, через регулювання опіки над ними та охорону майнових прав дітей привілейованих станів тощо.

Особливість правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в українських губерніях зводиться до застосування на території лівобережних губерній, окрім джерел загальноімперського права, також окремих норм Статуту ВКЛ 1588 р., магдебурзького права, козацького звичаєвого права. У правобережних губерніях продовжували залишатися чинними і деякі «конституції» польських сеймів.

Констатовано, що у Чернігівській і Полтавській губерніях мав місце підвищений статус матері, не дозволялося розлучати дітей з матір'ю, слово матері було визначальним при розгляді справ, зокрема в сирітських судах; більш розвиненими вбачаються норми щодо встановлення опіки над неповнолітніми та їхнім майном, уже цілком сформований інститут опіки і піклування не втратив свого значення і на теперішній час. Наголошено на необхідності та можливості закріплення в сучасному українському законодавстві положення щодо призначення опікуна на підставі заповіту.

Здійснено аналіз норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства, що діяли в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.) і яких було спрямовано на охорону материнства і дитинства. Вони, зокрема, закріплювали особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок та дітей, встановлювали відповідальність за злочини проти них. У досліджуваний період, кримінальним законодавством охоронявся широкий спектр суспільних відносин за участю (безпосередньо чи непрямо) дітей. Воно охороняло дитинство де б не перебував неповнолітній: у процесі народження (від шкідливих діянь повивальної бабки, лікаря), у сім'ї (від батьків чи осіб, які їх замінюють), у процесі навчання, роботи (від вихователів, вчителів, наставників (майстрів), роботодавців (завідувачів фабрик, заводів, мануфактур, ремісничих закладів), на вулиці (від будь-кого) тощо. Саме норми кримінального та кримінально-процесуального права, порівняно з нормами інших галузей права в дореволюційний період, зазнали більш інтенсивного розвитку у напрямку охорони материнства і дитинства. Позитивним вбачається визнання стану вагітності та стану дитинства такими,

що вимагають особливостей застосування до таких осіб кримінальних покарань; незастосування до вагітних жінок смертної кари, каторжних робіт; встановлення мінімального віку, з якого є можливим притягнення дитини до кримінальної відповідальності, пом'якшених форм такої відповідальності і, у встановлених випадках – звільнення від неї із застосуванням виховних заходів тощо. Уперше також склалася система кримінально-правової охорони дитинства, у галузі кримінального права з'являється правовий інститут (порівняно невелика, стійка група правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин), орієнтований на охорону і захист інтересів осіб, що не досягли повноліття, формується особливий інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх. Такий підхід до охорони дитинства цілком виправдовував себе (якщо не звертати уваги на вади юридичної техніки) і зберігся до теперішнього часу.

Указано на ряд недоліків, зокрема, принцип станової нерівності, який червоною ниткою перетинає розглянуті правові пам'ятки, прямо суперечить принципів рівності дітей незалежно від будь-яких обставин їхнього народження або актуального стану; вкрай невдалі положення, що стосувалися встановлення мінімального віку, з якого є можливим притягнення дитини до кримінальної відповідальності (де надто занижений вік) вказують на порушення принципу пріоритетності прав дитини, що вбачається, зокрема, у найкращому забезпеченні інтересів дитини (і це має бути головним міркуванням) при виданні законів, тощо.

Показано необхідність і бажання законодавця встановити правові норми щодо охорони праці дітей і вагітних жінок ще з виданням закону від 7 серпня 1845 р., хоча появу і формування самого фабрично-заводського законодавства пов'язано з 1882 р., коли видано закон «Про малолітніх, які працюють на фабриках, заводах, мануфактурах». Робилися перші кроки в законодавчому напрямку щодо охорони праці матерів і дітей: встановлено вік, з якого діти могли прийматися на роботу до фабрик, заводів, мануфактур, заборонено працю жінок і дітей в нічний час, понаднормово, на тих роботах,

що визнаються шкідливими для їхнього здоров'я або виснажливими, уперше закріплювалося право жінки на відпустку у зв'язку з пологами і доглядом за немовлям тощо. Проте, підкреслено низький рівень реалізації норм фабрично-заводського законодавства щодо охорони материнства і дитинства в досліджуваній період, зокрема, допускалася трудова експлуатація дітей на фабриках, заводах, мануфактурах, що фактично вказує на порушення норм щодо охорони дитинства і прав дітей.

Представлено правову охорону материнства і дитинства як один з найважливіших напрямів у діяльності держави. Проте у період кінця XVIII ст. – 1917 р. в Наддніпрянській Україні система державних відомств та установ місцевого самоуправління, які здійснювали охорону материнства і дитинства, не була сталою. Спостерігається необхідність у делегуванні компетенції і повноважень у сфері охорони материнства і дитинства, включно, від органів місцевої державної влади до установ місцевого самоврядування. До середини XIX ст. поряд із становими дворянською опікою і сирітськими судами діяли особливі Прикази громадського опікування, які вирішували в губерніях питання початкової освіти, охорони здоров'я, суспільної благодійності і частково питання відбування покарання, зокрема неповнолітніх і матерів. З 1864 р. вводяться всестанові земські органи місцевого самоуправління: губернські і повітові зібрання та їхні управи, міські думи та їхні управи, роль яких у сфері охорони материнства і дитинства, особливо на початку I світової війни, важко переоцінити. Судові органи, безперечно, також спрямовували свої зусилля на забезпечення охорони та здійснення захисту материнства і дитинства. Сирітські суди, створення мережі яких в Наддніпрянській Україні припадає на 30-ті рр. XIX ст., переймалися справами опіки і піклування неповнолітніх. Така категорія спеціальних судів, як совісний суд, чинила правосуддя над злочинами малолітніх, розглядала скарги батьків на дітей. На початку XX ст. стрімкого розвитку набувають суди у справах неповнолітніх, досвід у

створенні яких міг би стати в нагоді щодо кола питань розвитку ювенальної юстиції на теперішній час.

З другої половини XIX ст. в Наддніпрянській Україні почали діяти різні типи дитячих притулків: пологові, виправні, притулки-захистки, притулки-оздоровниці, колиски для покинутих дітей, ясла тощо, та сирітські виховні будинки як виховно-виправні установи. Доведено, що як би не заперечувала радянська влада дореволюційний досвід, його, однак, було використано як започаткування в аспекті охорони материнства і дитинства для створення цілої мережі таких закладів за радянських часів.

Ключові слова: охорона материнства і дитинства, Наддніпрянська Україна, особливості кримінальної відповідальності матерів і дітей, опіка, піклування, охорона праці жінок і дітей, сирітські суди, суди у справах неповнолітніх.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Ченкова К.П. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії щодо охорони праці дітей (друга пол. XIX ст. до 1917 року). *Митна справа* № 6 (78), Одеса, 2011. С. 452–458.

2. Ченкова К.П. Особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок за Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Юридичний вісник* № 3, Одеса, 2012. С.185–190.

3. Ченкова К.П. Правова охорона материнства і дитинства як юридична категорія: загальнотеоретичний аналіз. *Митна справа* № 4(82), 2012. С. 48–53.

4. Ченкова Е.Ф. Необходимы ли суды для несовершеннолетних? (Историко-правовой опыт украинских губерний Российской империи нач. XX ст.). *Legea si Viata* № 1/3 (265), Republica Moldova, 2014. С.194–198.

5. Правове регулювання охорони материнства і дитинства за цивільним (шлюбно-сімейним) законодавством в українських губерніях Російської

імперії (XIX – 1917 р.). *Актуальні питання публічного та приватного права*. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2014. Вип. 3(8) С. 35–45.

6. Ченкова К.П. Правова охорона материнства та дитинства за цивільним (шлюбно-сімейним) законодавством в Наддніпрянській Україні (XIX – 1917 р.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*: зб. наук. праць. Серія «Юриспруденція». Одеса, 2014. Вип. 12, Т.І. С. 41–45.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Ченкова К.П. Теоретическое определение понятия материнства в отечественной юриспруденции. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспір. складу 20–21 трав. 2011 р., Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2011. С. 159–161.

2. Ченкова К.П. Особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок за Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу, присв. 15-річчю Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.). Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С. 193–195.

3. Ченкова К.П. Дітовбивство за законодавством Російської імперії (2 пол. XIX ст. до 1917р.). *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталості розвитку державності і права*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.) Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С. 227–229.

4. Ченкова К.П. Правова охорона дитинства у сфері цивільного (шлюбно-сімейного) законодавства на українських землях кін. XVIII ст. – 1917 р. *Адвокатура: минуле та сучасність*: матеріали II Міжнар. наук. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Одеса, 2 берез. 2013 р.) / відп. за

вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С.193–195.

5. Ченкова К.П. Державне забезпечення правової охорони материнства і дитинства на південно-українських землях у складі Російської імперії (кін. XVIII – сер. XIX ст.). *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 трав. 2013 р.) Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С.187–189.

6. Ченкова К.П. Земські органи у забезпеченні охорони дитинства у південноукраїнських губерніях Російської імперії (1864 р. – поч. XX ст.). *Проблеми правової ювеналістики*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. з нагоди Всесвітнього Дня дитини / створення та адміністрування Базаров Дмитро / НУ «ОЮА». Листоп., 2013.

<http://conference.inf.od.ua/index.php/uk/spisok-dopovidej-konferentsiji/sektsiya-2-istoriya-zakhistu-prav-ditini-ta-derzhavnoji-okhoroni-ditinstva/62-chenkova-k-p-zemski-organi-u-zabezpechenni-okhoroni-ditinstva-v-pivdennoukrajinskikh-guberniyakh-rosijskoji-imperiji>.

7. Ченкова К.П. Виховно-виправні установи у забезпеченні охорони дитинства II пол. XIX – поч. XX ст. (на матеріалах Одещини). *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С.В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.): у 2 т. Т. 2 / відп. ред. В. Дрьомін. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 133–135.

8. Ченкова Е.Ф. Историко-правовое значение Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества. *Правове життя сучасної України*: у 2 т.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 173–175.

9. Ченкова К.П. Організаційно-правові засади діяльності виховно-виправних установ для дітей (XIX – поч. XX ст.) *Конгрес Міжнародного і Європейського права*, 2019. С. 51–56.

10. Ченкова К.П. Проблеми періодизації історії правової охорони дитинства в Україні. *Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук-практ. конф.* (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 188–191.

SUMMARY

K.P. Chenkova. Legal support of maternity and childhood protection in Dnieper Ukraine (from late 18th century till 1917). – Manuscript.

Thesis for the Candidate of Law degree; specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. – National University «Odesa Law Academy». Odesa, 2020.

The thesis is the first attempt of an independent, holistic, explicit study of the issue of legal support of maternity and childhood protection in Dnieper Ukraine (from late 18th century till 1917) in the context of juvenile and gender law as new directions in domestic jurisprudence.

The historical and legal development and the current state of the issue under research have been traced by way of historiography analysis. The sources, which are the basis of the research, have been classified and analyzed. In the process of determining the key stages of development of the relevant historical and legal research, including pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet periods, attention has been drawn to the fact that the issue has been insufficiently studied. The study of the pre-revolutionary period is represented by a considerable array of scientific papers devoted to the regulation of labor relations in the Russian Empire from the 19th century till 1917, which, in particular, covered the issues related to the conditions of women's and child labor (E.M. Andreyev, V.Y. Hessen, V.P. Litvinov-Falinsky, O.F. Fedorov, I. I. Shelimagin, I.I. Yanzhul, etc.); the works that dealt with the issues related to the peculiarities of the legal status of minors in criminal and criminal procedure legislation (A.I. Bogdanovsky, M.M. Gernet, D.A. Drill, O.F. Kistyakovsky, M.S. Tagantsev, M.P. Chubinsky, etc.) as well as their status in civil law (O.I. Zagorovsky, K.D. Kavelin, O.S. Nevzorov, K.O. Nevolin, etc.) and research devoted to public care

(A.D. Stog), etc. During the Soviet period, the research into the legal protection of motherhood and childhood was performed under the conditions of censorship and, therefore, their results appear ideology dependent; these works contain artificial opposition of «positive» Soviet law and «negative» pre-revolutionary one, which affects the level of their scientific objectivity. Modern researchers (N.V. Anishchuk, N.M. Krestovska, O.O. Malyshev, N.S. Nizhnik, O.V. Temchenko, etc.) also devoted works to various aspects of the issue under review.

The bulk of sources dealing with the topic of the research is voluminous and cumbersome, which made it possible to involve a wide range of different sources in the analysis of the issue, namely historical legal documents (Statutes of the Grand Duchy of Lithuania of 1588, volumes I, II, III; Codes of the Russian Empire of 1832, 1842, 1857; Criminal and Correctional Punishment Code as amended in 1845, 1857, 1885; the Law «On the work of minors at factories, plants, manufactories» of 1882, etc.) and archival materials on the creation and activities of local government bodies, educational institutions, judicial bodies and their decisions, etc. Unpublished sources that were studied in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv appeared of special value for the topic under research; this primarily concerns the following funds: F. 442 – «Office of Kyiv, Podolsk and Volyn Governor General», F. 485 – «Kyiv Chamber of Criminal Court», F. 533 – «Kyiv Military Governor»; in the State Archives of Kyiv they are: F. 1 – «Kyiv City Magistrate», F. 17 – «Kyiv City Duma», F. 102 – «Office of Kyiv-Kyryliv Charitable Institutions», F. 164 – «Kyiv City Orphan Court»; in the State Archives of Kyiv Region they include: F. 1 – «Kyiv Provincial Board»; F. 1054 – «Vasylkiv City Orphan Court»; in the State Archives of Odesa region they are: F. 16 – «Odesa city council», F. 361 – «Odesa city prisons guardianship committee», F. 362 – «Odesa department of public care», etc.

Definitions and interpretations of the concepts and terms used in the study have been provided, their legal meaning has been revealed. In particular, the protection of motherhood and childhood as a legal category has been defined as a

system of social, economic, sanitary, legal and other measures carried out by the state and the community and aimed at ensuring adequate living conditions for mothers and children and protection of their rights. The absence of definitions of «motherhood», «childhood», and «protection of motherhood and childhood» in the legislation of the study period has been established alongside the awareness of the existence of the given phenomena in the legal life of the society.

It has been established that the legal protection of motherhood and childhood in the pre-revolutionary period was not a holistic and complete system. Despite the fact that the term «motherhood and childhood protection» came into scientific circulation only in the Soviet times, the legal rules governing relations in the field of motherhood and childhood protection, as well as the mechanisms for implementation thereof actually existed in the study period.

The rules of the civil (matrimonial), criminal, criminal-procedural, factory legislation, which were in force in Dnieper Ukraine were aimed at the protection of motherhood and childhood and became a normative component of the legal heritage of the domestic legal system.

It has been noted that until the 1840s, the norms of civil (matrimonial) legislation were weakly systematized legal rules of conduct, which only partially ensured the survival and development of mother and child although they were still aimed, often indirectly, at protecting motherhood and childhood, in particular, by satisfying natural feelings of love and attachments that were made use of due to the absence of their own children; by placing a child in a new family, which was of special importance for orphans, through the regulation of custody of such children and the protection of property rights of those having privileged status, etc.

The peculiarities of the legal support of maternity and childhood protection in the Ukrainian provinces were reduced to the application of certain provisions of the GDL Statute of 1588, Magdeburg law, Cossack customary law in addition to the sources of general imperial law in the left - bank provinces, whereas in the right-bank provinces, some «constitutions» of the Polish Sejm continued to remain in force.

It has been established that Chernihiv and Poltava provinces enjoyed a special status of the mother. It was not allowed to separate children from the mother; the word of the mother was decisive in cases, in particular in orphan courts. The rules on the establishment of guardianship over minors and their property can be regarded as more developed – the fully established institution of guardianship and custody has not lost its significance to date. The emphasis has been placed on the need and possibility of enshrining the provisions on the appointment of a guardian on the basis of a will in the current Ukrainian legislation.

The norms of criminal and criminal procedure legislation in force in the Dnieper Ukraine (from late 18th century till 1917), which were aimed at protecting motherhood and childhood have been analyzed. In particular, they enshrined the specifics of the application of criminal penalties to pregnant women and children and established responsibility for crimes against them. During the study period, criminal law protected a wide range of public relations involving children (directly or indirectly). It protected the childhood wherever the minor could be: in the process of birth (from the harmful acts of the midwife or doctor), in the family (from parents or guardians), in the process of study or work (from educators, teachers, mentors (masters), employers (managers of factories, plants, manufactories, handicrafts), on the street (from anyone), etc. It is the norms of criminal and criminal procedure law in comparison with the norms of other branches of law in the pre-revolutionary period that have undergone the greatest development in the direction of motherhood and childhood protection. Recognition of the state of pregnancy and the state of childhood as those requiring special application of criminal penalties to such persons should be considered positive. This included non-application of the death penalty and hard labor to pregnant women, establishment of the minimum age of criminal liability for minors, mitigated forms of such liability and release from it in particular cases substituted by educational measures, etc. For the first time, a system of criminal legal protection of children was also formed - there emerged a legal institution in the field of criminal law (a relatively small, stable group of legal norms governing

a certain type of social relations) focused on minors' rights safeguard and protection; further, a special institute of minors' criminal liability was established. This approach to child protection has fully justified itself (except for the shortcomings of legal techniques) and has survived to date.

A number of shortcomings have been highlighted; in particular, the principle of class inequality, which is the central theme of the historical documents under consideration, directly contradicts the principle of children equality, regardless of any circumstances of their birth or current status. The provisions concerning the establishment of a minimum age from which a child can be prosecuted (where the age is too young) appear to be extremely unsuccessful pointing to a violation of the principle of the priority of the children's rights. This principle should be regarded, in particular, from the viewpoint of the best interests of the child, which should be the prime consideration when drafting laws, etc.

The necessity and desire of the legislator to establish legal rules for children's and pregnant women's labor protection was demonstrated in the passing of the law of August 7, 1845, although the emergence and formation of the factory legislation is more frequently associated with the year of 1882 when the law «On minors who work at factories, plants, manufactories» was adopted. The first legislative steps towards labor protection of mothers and children were taken: the age at which children could be employed at factories, plants, and manufactories was established; women and children were prohibited from working at night time, overtime, at the jobs that were considered harmful to their health or debilitating. It was for the first time that the right of women to a leave in connection with childbirth and baby care was enshrined in law, etc. However, the low level of implementation of the factory legislation norms on maternity and childhood protection in the study period has been emphasized; in particular, labor exploitation of children in factories, plants, and manufactories was allowed, which actually indicates violation of the rules on child protection and children's rights.

The legal protection of motherhood and childhood has been presented as one of the most essential directions of the state activity. However, during the late 18th

century and up to 1917, the system of state departments and institutions of local self-government, which provided protection of motherhood and childhood in the Dnieper Ukraine, was unstable. The need to delegate competences and powers in the field of maternity and childhood protection from local bodies of state government to local governments became noticeable. By mid-19th century, alongside the aristocratic guardianship and orphans' courts there were special Public Guardianship Departments, which primary dealt with education, health care, public charity and, in part, the issue of penalties involving minors and mothers in the provinces. Since 1864, general status zemstvos of local self-government were introduced: provincial and county assemblies and their councils, city councils and their executive bodies. Their role in the protection of motherhood and childhood, especially at the beginning of World War I, is difficult to overestimate. In addition, the judiciary undoubtedly focused its efforts on protecting motherhood and childhood. Orphan courts, the network of which in Dnieper Ukraine dates back to the 1830s, were concerned with the custody and care of minors. Such a category of special courts as the Court of Conscience did justice to juvenile crimes, and considered parents' complaints against children. In the early 20th century, Juvenile courts were gaining momentum and the practice of establishment thereof could be presently useful in the field of juvenile justice development.

From the second half of the 19th century, various types of orphanages began to operate in Dnieper Ukraine: maternity, correctional, shelters, health shelters, cradles for abandoned children, nurseries, etc., and educational orphanages as correctional institutions. It has been proved that no matter how strongly the Soviet authorities denied the pre-revolutionary experience and practice, it was, however, used as a starting point in terms of maternity and childhood protection to create a whole network of such institutions in Soviet times.

Keywords: motherhood and childhood protection, Dnieper Ukraine, special features of mothers' and children's criminal liability, guardianship, care, labor protection of women and children, orphan courts, juvenile courts.

LIST OF APPLICANT'S PUBLICATIONS:

Articles in scientific professional publications:

1. Chenkova K.P. Factory legislation of the Russian Empire on child labor protection (from the second half of the XIX century till 1917). *The Mytna Sprava* № 6 (78), Odesa, 2011. pp.452–458.
2. Chenkova K.P. Features of the application of criminal penalties to pregnant women under the Criminal and Correctional Penal Code of 1845. *The Yuridychny Visnyk* № 3, Odessa, 2012. pp.185–190.
3. Chenkova K.P. Legal protection of motherhood and childhood as a legal category: general theoretical analysis. *The Mytna Sprava* № 4 (82), 2012. pp. 48–53.
4. Chenkova E.F. Are juvenile courts necessary? (Historical and legal experience of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the early 20th century.). *Legea si Viata* № 1/3 (265), Republic of Moldova, 2014. pp.194–198.
5. Legal regulation of maternity and childhood protection under civil (matrimonial) legislation in the Ukrainian provinces of the Russian Empire (from the 19th century till 1917). *The current issues of public and private law*. Odesa: NGO "Black Sea Law Foundation", 2014. Issue 3 (8) pp.35–45.
6. Chenkova K.P. Legal protection of motherhood and childhood under civil (matrimonial) legislation in Dnieper Ukraine (from 19th century till 1917). *The Scientific Bulletin of the International Humanitarian University: Scientific papers collection*. Jurisprudence series. Odesa, 2014. Issue 12, T.I. pp. 41–45.

Published works of approbation nature:

1. Chenkova K.P. Theoretical definition of the concept of motherhood in domestic jurisprudence. *Legal life of modern Ukraine: materials of the international scientific conference of academic staff, 20–21 May 2011*, Vol.1/responsible editor Doctor of Law, Prof. V.M. Dryomin. National University «Odesa Law Academy». Odesa: Phoenix, 2011. pp. 159–161.
2. Chenkova K.P. Special features of the application of criminal penalties to pregnant women under the Criminal and Correctional Penal Code of 1845. *The*

Legal life of modern Ukraine: materials of the international scientific conference of academic staff dedicated to 15th anniversary of the National University «Odesa Law Academy» and the 165th anniversary of Odessa School of Law (Odessa, April 20-21, 2012). Vol.1/ responsible editor Doctor of Law Prof. V.M. Dryomin. National University «Odesa Law Academy». Odessa: Phoenix, 2012. pp. 193–195.

3. Chenkova K.P. Infanticide under the laws of the Russian Empire (from the 2nd half of the 19th century till 1917). *Theoretical and practical problems of ensuring the sustainability of statehood and law: materials of international scientific conference (Odessa, November 30, 2012)* Vol.1/ responsible editor Doctor of Law, Prof. V.M. Dryomin; National University «Odesa Law Academy». Odessa: Phoenix, 2012. S. 227–229.

4. Chenkova K.P. Legal protection of childhood in the field of civil (matrimonial) legislation in the Ukrainian lands from late 18th century till 1917 *Advocacy: past and present: materials of the II International scientific conference of young scientists, graduate students and students (Odesa, March 2, 2013)* / responsible editor Doctor of Law, Prof. V.M. Dryomin; National University «Odesa Law Academy». Odessa: Phoenix, 2013. pp.193–195.

5. Chenkova K.P. State support of legal protection of motherhood and childhood in the southern Ukrainian lands as part of the Russian Empire (from late 18th till mid-19th century). *Legal life of modern Ukraine: materials of the international scientific-practical conference (Odessa, May 16-17, 2013)* Vol.1/ responsible editor Doctor of Law, Prof. V.M. Dryomin; National University «Odesa Law Academy». Odessa: Phoenix, 2013. pp.187–189.

6. Chenkova K.P. Local governments (*zemstvo*) in ensuring the protection of childhood in the southern Ukrainian provinces of the Russian Empire (from 1864 till early 20th century). *Problems of legal juvenile studies: materials of international scientific-practical Internet conference on the occasion of the World Children's Day/ creation and administration by Dmitry Bazarov / NU «OYUA». Oct., 2013.* <http://conference.inf.od.ua/index.php/uk/spisok-dopovidej-konferentsiji/sektsiya-2-istoriya-zakhistu-prav-ditini-ta-derzhavnoji-okhoroni-ditinstva/62-chenkova-k-p->

zemski-organi-u-zabezpechenni-okhoroni-ditinstva-v-pivdennoukrajinskikh-guberniyakh-rosijskoji-imperiji.

7. Chenkova K.P. Correctional institutions in ensuring the protection of childhood from the 2nd half of the 19th century till early 20th century (on the materials of Odesa region). *Legal life of modern Ukraine*: materials of the international scientific-practical conference, dedicated to the anniversary of academician S.V. Kivalov (Odessa, May 16-17, 2014): in 2 vols. Vol. 2/resp. ed.

V. Dryomin. Odesa: Juridical Literature, 2014. pp. 133 - 135.

8. Chenkova E.F. Historical and legal significance of the Russian national trusteeship for the protection of motherhood and infancy. *Legal life of modern Ukraine*: in 2 volumes: materials of the international scientific-practical conference (Odessa, May 17, 2019) / resp. ed. G.O. Ulyanova. Odesa: Publisher Helvetica House, 2019. Vol. 1. pp. 173–175.

9. Chenkova K.P. Organizational and legal principles of educational institutions for children (19th - early 20th centuries.) *Congress of International and European Law*, 2019. pp. 51–56.

10. Chenkova K.P. Problems of periodization of the history of childhood legal protection in Ukraine. *Legal life of modern Ukraine*: in 3 volumes: materials of international scientific-practical conference (Odessa, May 15, 2020) / resp. ed. M.R. Arakelyan. Odesa: Publisher Helvetica House, 2020. Vol. 1. pp. 188–191.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
Правова охорона материнства і дитинства як юридична категорія: загальнотеоретичний аналіз.....	14
Історіографічна та джерельна база дослідження.....	24
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗИС ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII ст. – 1917 р.).....	36
Правове регулювання охорони материнства і дитинства в цивільному та шлюбно-сімейному законодавстві.....	36
Нормативно-правове забезпечення охорони материнства і дитинства у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві.....	60
Охорона праці жінок-матерів та неповнолітніх у трудовому (фабрично- заводському) законодавстві	99
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (кінець XVIII ст. – 1917 р.)	123
Створення та діяльність державних відомств та установ місцевого самоврядування у сфері охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні	123
Роль судових органів в охороні та захисті прав жінок-матерів та неповнолітніх	158
Організаційно-правові засади діяльності виховно-виправних установ для неповнолітніх	171
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	203
ДОДАТОК	230

ВСТУП

Актуальність теми. Конституція України (ст. 51) встановлює, що материнство і дитинство, сім'я перебувають під охороною держави. Однак сучасне становище України, що характеризується анексією Автономної Республіки Крим, військовою агресією з боку Російської Федерації на сході України, особливо негативно позначилися на становищі жінок-матерів і дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Погіршився рівень якості життя (добробуту) матерів і дітей, охорони й захисту їхнього здоров'я, праці, освіти тощо. На шляху розвитку й удосконалення законодавства в цьому аспекті та реформування державних органів і служб у справах материнства і дитинства доречно було б звернутися, власне, до історичного контексту.

Турбота про матерів та дітей є однією з найбільш значущих загальнолюдських цінностей. Без материнства і дитинства немає майбутнього. Саме тому, протягом багатьох століть людство робить спроби удосконалення цього міжгалузевого інституту.

Звернення до історико-правової спадщини забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні зробить можливим знайти відповіді для розв'язання найважливіших ювенальних та гендерних проблем сучасної України. Аналіз проблем діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні дозволяє якнайкраще зрозуміти правові проблеми минулого, чітко окреслити коло завдань сьогодення та, що найцінніше, скоригувати науково обґрунтовану стратегію розвитку права в зазначеній сфері суспільних відносин.

Крім того, цілком очевидною є відсутність історико-правових досліджень, у тому числі кваліфікаційного порядку, присвячених аналізу генези інституту правової охорони материнства і дитинства у комплексі як самостійної фундаментальної проблеми обраного періоду.

Вищезазначене підтверджує актуальність та необхідність досліджень правової діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні періоду кінця XVIII ст. – 1917 р.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016 – 2020 рр. (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є експлікаційний та системний історико-правовий аналіз діяльності з охорони материнства і дитинства у контексті проблеми її зародження в Наддніпрянській Україні у визначених хронологічних межах.

Для досягнення встановленої мети було визначено такі завдання: простежити історико-правовий розвиток та сучасний стан розробленості досліджуваної проблеми шляхом аналізу історіографії проблеми;

сформулювати соціально-правові поняття, що належать до предмета дослідження, уточнити категоріально-понятійний апарат, що використовується в юридичній науці;

визначити та класифікувати масив історико-правових джерел, що можуть бути використаними у процесі дослідження;

обґрунтувати теоретичну базу щодо розкриття правових аспектів охорони материнства і дитинства як складного соціального феномена;

виявити історичні передумови виникнення і становлення законодавчої бази та державних органів і установ у справах материнства і дитинства;

окреслити у сукупності законодавчі та теоретичні проблеми правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства;

дослідити норми цивільного (шлюбно-сімейного), кримінального, кримінально-процесуального та фабрично-заводського (трудового) права, що діяли в Наддніпрянській Україні в межах інституту правової охорони материнства і дитинства;

з'ясувати особливості створення та діяльності державних відомств та установ місцевого самоврядування у сфері охорони материнства і дитинства у період кінця XVIII ст. – до 1917 р.;

розробити, враховуючи історичні державно-правові традиції, теоретичні та практичні пропозиції щодо удосконалення національного правового регулювання та реформування системи органів і служб у справах материнства і дитинства.

Об'єктом дослідження є охорона материнства і дитинства як правове явище.

Предметом дослідження є правове забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні кінця XVIII ст. – 1917 р.

Територіальні межі дослідження – українські етнічні землі у межах колишніх Катеринославської, Херсонської, Таврійської (та Бессарабська область, а з 1873 р. – губернія); Київської, Подільської і Волинської; Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній Російської імперії.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють період з кінця XVIII ст. до 1917 р. Вибір нижньої межі зумовлено проведенням царським урядом ряду реформ, спрямованих на створення зручного адміністративно-територіального поділу та поширення юрисдикції державного апарату і законодавства Російської імперії на українські землі, що входили до її складу. Вибір верхньої хронологічної межі зумовлено перемогою буржуазно-демократичної революції, поваленням імперської влади і, як наслідок, уже новими державотворчими і правотворчими процесами.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є система філософських, загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-юридичних методів. Осягнення проблем охорони материнства і дитинства є міждисциплінарним, тому застосовано методологію і результати таких наук як право, історія, антропологія, аксіологія, демографія, педагогіка. Саме звернення деякою мірою до неюридичних аспектів започаткування правової

охорони материнства і дитинства підкреслює неординарність та специфіку методології цього дослідження.

Серед методологічних підходів, покладених в основу дослідження, слід відзначити цивілізаційний, що дозволив усвідомити глобальний масштаб проблем правової охорони материнства і дитинства та визначити, які державно-правові реформи впроваджують існуючі цивілізації щодо їх розв'язання (р.р. 1, 2, 3). Герменевтичний підхід використано як головний у роботі з правовими джерелами, текстами: виявлено не лише справжній сенс пам'яток права, що діяли в Наддніпрянській Україні у сфері охорони материнства і дитинства, але й те, що пов'язує їх із сучасним періодом розвитку і функціонування правової системи України. (р.р. 1, 2, 3). Антропологічний підхід дозволив на правових засадах пізнати проблему буття вагітної жінки, матері (людини) і дитини (людини) в контексті дослідження феномена насильства за ознакою статі всупереч принципу гендерної рівності та феномена експлуатації дитячої праці як порушення прав дитини всупереч принципу пріоритетності прав дитини (р.р. 1, 2, 3). Застосування аксіологічного підходу стало необхідним методологічним компонентом при дослідженні започаткування правової охорони материнства і дитинства, адже орієнтує уявити материнство і дитинство як соціально-правові цінності (р.р. 1, 2, 3). Гендерний підхід допоміг з'ясувати ролі чоловіка (батька) й жінки-матері (вагітної жінки, жінки, що має дитину) у тогочасному житті, їхніх специфічних внесків у розвиток тогочасного суспільства. Дозволив обстоювати погляд, за яким констатується не лише не дотримання, а взагалі відсутність у досліджуваній період гендерної рівності, яка містила би рівні права, можливості статей у всіх сферах соціального життя. (р.р. 1, 2, 3). Системний підхід дав можливість розглядати правову охорону материнства і дитинства як складноорганізовану, але незавершену систему взаємопов'язаних елементів, що знаходилася на етапі свого зародження, становлення у досліджуваній період (р.р. 1, 2, 3).

Діалектичний метод припускає вивчення правової охорони материнства і дитинства як реального, об'єктивного явища, що перебуває у постійному розвитку, при цьому внутрішнє джерело розвитку вбачається в єдності й боротьбі протилежностей, та, одночасно, залишається саме собою і є тісно взаємопов'язаним з умовами природи і суспільства (р.р. 1, 2, 3). Формально-логічний метод застосовано з метою виявлення прогалин у тогочасному законодавстві, що регулювало відносини у сфері охорони материнства і дитинства, а також для усунення неточностей і суперечностей при формуванні понять, суджень, умовиводів (р.р. 1, 2, 3). Метод аналогії допоміг побачити, що проблеми правової охорони материнства і дитинства були і залишаються схожими у різних країнах світу. Застосування системно-структурного методу дало можливість точніше розкрити зміст інституту правової охорони материнства і дитинства (п.п. 2.1, 2.2, 2.3), а структурно-функціонального – уявити механізми його впровадження в конкретних історичних умовах, уявити роль державних органів та окремих уповноважених інституцій у його забезпеченні (п.п. 3.1, 3.2, 3.3). Порівняльно-правовий метод дав змогу виявити загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування правових норм у сфері охорони материнства і дитинства шляхом виявлення в них схожого й особливого (р. 2). Компаративний метод став у нагоді при дослідженні проблем правової охорони материнства і дитинства до і після проведення демократичних реформ середини XIX ст. в українських губерніях Російської імперії (п. 3.1). Статистичний метод допоміг констатувати стан інформаційно-документальної ненасиченості основи дослідження (п. 1.3); ознайомитися зі статистичною ситуацією навколо проблем експлуатації дитячої праці (п. 2.3). Історико-правовий метод став квінтесенцією дослідження, адже уможливив висвітлення питання генезису правових основ охорони материнства і дитинства (р.р. 1, 2, 3) та ін.

Теоретичну базу дисертації становлять монографічні та інші наукові дослідження з теорії та історії держави і права як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, серед яких: В.І. Абрамов, Н.В. Аніщук, Х.Н. Бехруз,

Л.І. Беляєва, І.Й. Бойко, А.Г. Зінченко, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижановський, В.О. Малишев, П.П. Музиченко, О.М. Нечаєва, Ю.М. Оборотов, В.М. Пальченкова, В.О. Рамих, В.С.Тарасенко та ін.

У роботі також використано праці представників наук цивільно-правового: К.Д. Кавелін, О. І. Карпенко, О.С. Невзоров, К.А. Неволін, Н.Я. Рудий, Ж.Л. Чорна, кримінально-правового: В.М. Бурдін, А.М. Богдановський, Н.Я. Ковтун, В.О. Меркулова, Ю.Є. Пудовочкін, М.С. Семикина, М.С. Таганцев, трудового (фабрично-заводського): В.І. Богдан, І.С. Войтинський, В.Ю. Гессен, В.П. Літвінов-Фалинський, О.С. Реус, М.І. Туган-Барановський, А.Ф. Федоров, В.А. Шавінн, І.І. Шелимагин, Д.А. Ягофаров, І.І. Янжул та ін.: О.Г. Карпенко, Ф.Я. Ступак, О.В. Темченко, Т.М. Тюльпа тощо, напрямків.

Джерельна база дослідження є різноманітною. Її можна поділити на такі групи:

нормативно-правові акти, що діяли в Наддніпрянській Україні: Статут ВКЛ 1588 р., І, II, III ПЗЗРІ, Звід законів Російської імперії 1832 р., Уложення про покарання кримінальні і виправні в редакціях 1845, 1857, 1885 рр., Закон «Про роботу малолітніх на фабриках, заводах, мануфактурах» 1882 р., та ін.; архівні матеріали, що зберігаються у фондах державних архівів України (зокрема Центральному державному історичному архіві м. Києва, Державному архіві м. Києва, Державному архіві київської області, Державному архіві Одеської області та ін.); звіти фабричних інспекторів, губернаторів, матеріали офіційного діловодства тощо;

чинне законодавство України: Конституція України 1996 р., Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р., Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р., Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. тощо, які глибше розкриті у підрозділі 1.2 розділу 1 дисертаційної роботи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першою спробою здійснення самостійного, цілісного і

комплексного дослідження проблеми виникнення і становлення правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.), де, з урахуванням нової методологічної концепції сформульовано нові наукові положення, висновки і рекомендації, зокрема:

уперше:

досліджено проблему правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (XVIII ст. – 1917 р.) не лише як фундаментальну, суто історико-правову проблему, але й у контексті ювенального та гендерного права як нових напрямів вітчизняної юридичної науки;

встановлено, що правова охорона материнства і дитинства як система соціальних, економічних, санітарно-гігієнічних, правових та інших заходів, які здійснюються державою і громадою, спрямовані на забезпечення належних життєвих умов для матерів і дітей та захист їхніх прав, у досліджуваній період забезпечувалася спільною діяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування і суспільного благодійництва, та мала активний прояв у вигляді: боротьби з експлуатацією жіночої та дитячої праці, дитячою смертністю, дитячою безпритульністю; надання можливості дешевого або безкоштовного навчання, медичної допомоги тощо;

визначено, що в досліджуваній період укорінювалися традиції сучасного ювенально-правового регулювання: сімейних форм виховання дитини, піднесеної ролі матері у цьому процесові, підвищеної охорони життя і здоров'я дітей, їхніх майнових прав, особливостей юридичної відповідальності та спосіб недержавного кримінально-правового реагування на суспільно-небезпечні діяння малолітніх, які стали нормативним компонентом правової спадщини національної правової системи;

у XIX – 1917 р. в Наддніпрянській Україні мав місце досвід створення Сирітських судів, совісних судів, судів у справах неповнолітніх, що спрямовували зусилля на забезпечення діяльності з охорони та захисту

материнства і дитинства, який на теперішній час ігнорується, а міг би стати в нагоді щодо аспекту розвитку ювенальної юстиції;

з опорою на гендерне право щодо запропонованого дослідження, доведено, що панував дискримінаційний тип правового регулювання (зокрема, жінкам-матерям з боку держави надавалася лише мінімальна допомога), тоді як на теперішній час Україна обрала шлях на формування егалітарного типу правового регулювання у сфері охорони материнства і дитинства;

проаналізовано правові пам'ятки, що діяли в Наддніпрянській Україні та містили норми щодо охорони материнства і дитинства на кожному історичному етапові їхнього розвитку;

удосконалено:

розуміння про специфіку правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні, зокрема на початку і до 40-х рр. XIX ст. в лівобережних і правобережних губерніях продовжували діяти окремі норми Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., магдебурзького права;

процес становлення законодавчої основи і формування системи державних органів як взаємопов'язаний і такий, що в сукупності забезпечує розвиток правової охорони материнства і дитинства;

розуміння про генезис норм цивільного (шлюбно-сімейного) права, що регулювали відносини у сфері опіки та ефективно впливали на правовий статус дитини, народженої в шлюбі і поза ним, при цьому держава залишала за собою право втручання в сімейні правовідносини;

твердження про значення кримінального та кримінально-процесуального законодавства на встановлення і застосування особливостей призначення і відбування покарань для вагітних жінок та дітей, фабрично-заводського (трудоного) законодавства на встановлення обмежень для жіночої і дитячої праці, де неабиякий вплив чинив принцип становості суспільства;

думку про те, що в напрямку охорони материнства і дитинства найбільшого розвитку в дореволюційний період, порівняно з нормами інших галузей права, зазнали норми кримінального та кримінально-процесуального права;

набули подальшого розвитку:

теза щодо того, що вже здійснювалися перші спроби щодо охорони й захисту прав дітей, але, на відміну від сьогодення, дитина сприймалася як об'єкт охорони, а не самостійний (активний) суб'єкт права;

положення щодо того, що до Селянської реформи 1861 р. вагітні жінки (матері) та діти лише вільних станів населення становили об'єкт правової охорони;

у XIX – 1917 р. в Наддніпрянській Україні мав місце досвід створення Сирітських судів, совісних судів, судів у справах неповнолітніх, що спрямовували зусилля на забезпечення діяльності з охорони та захисту материнства і дитинства, який на теперішній час ігнорується, а міг би стати в нагоді щодо аспекту розвитку ювенальної юстиції;

визначення практичних проблем і перешкод на шляху виникнення і становлення інституту правової охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні періоду кінця XVIII ст. до 1917 р.

Використано важливий архівно-документальний матеріал, який уперше впроваджується до наукового обігу.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення, узагальнення, висновки та рекомендації дослідження можуть бути використаними:

науково-дослідній сфері – для подальших досліджень державно-правових проблем, поглиблення наукових знань, пов'язаних з вивченням проблеми правової охорони материнства і дитинства, а саме створення необхідної теоретичної бази;

науково-освітньому процесі – при викладанні навчальних курсів з історії держави і права України, історії сімейного та цивільного права,

кримінального, трудового права, права соціального забезпечення України та нових напрямків в юридичній науці – ювенального та гендерного права; при підготовці робочих програм, підручників, навчальних посібників, практикумів із зазначених дисциплін, а також у системі підвищення кваліфікації державних службовців, суддів, прокурорів;

правотворчості – при підготовці реформ чинного законодавства України;

внутрішньодержавній сфері – при формуванні правових засад гендерної та ювенальної політики, в роботі центральних і місцевих органів та служб у справах материнства і дитинства, судових та правоохоронних органів тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи, висновки і рекомендації доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», а також на науково-практичних конференціях, зокрема на: Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 20–21 травня 2011 р.; 16–17 травня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького складу, присвяченій 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 20–21 квітня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталості розвитку державності і права» (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.); II Міжнародній науковій конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Адвокатура: минуле та сучасність» (м. Одеса, 2 березня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (Одеса, 16-17 травня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції з нагоди Всесвітнього Дня дитини «Проблеми правової ювеналістики» (м. Одеса, 20 листопада 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій ювілею академіка С.В. Ківалова «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної

України» (м. Одеса, 17 травня 2019 р.), Конгресі Міжнародного і Європейського права (2019), Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 травня 2020 р.)

Публікації. Основні теоретичні і практичні результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 16 наукових працях, у тому числі у 6 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджено Міністерством освіти і науки України, одна з них – у зарубіжному періодичному виданні, та в 10 тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою, предметом і завданнями дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 232 сторінки, з яких 202 сторінки – основний текст, список використаних джерел містить 300 позицій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Правова охорона материнства і дитинства як юридична категорія: загальнотеоретичний аналіз

Для здійснення подальшого наукового дослідження, ефективного розвитку правових норм, що регулюють відносини за участю (безпосередньою або через представника) дітей, а також за участю жінок у стані материнства, й уникнення колізій, необхідно перш за все діяти правильного і єдиного розуміння та тлумачення законодавством основних, базових понять і правових категорій.

Розкриття юридичного змісту понять «материнство», «дитинство», «охорона материнства і дитинства», «захист материнства і дитинства», «вагітна жінка», «безпритульна дитина», «дитина-сирота», «експлуатація дитини» тощо є необхідною передумовою для визначення напрямків державної політики у сфері охорони і захисту материнства та дитинства, виявлення ролі державних органів, органів державної влади, місцевого самоврядування в реалізації державної політики в області охорони і захисту материнства та дитинства, аналізу їх повноважень у цій сфері.

Зазвичай стан материнства починається вагітністю. За Енциклопедичним словником Брокгауза і Єфрона «вагітність» (описується як біологічний стан жінки) має особливе значення в науці права і в позитивному законодавстві. Стан вагітності відіграє важливу роль при встановленні факту законності народження. У кримінальному праві вагітність відіграє двояку роль: з одного боку, викликаючи психічний і нервовий розлад, вона є обставиною, що усуває осудність; з іншого – спонукає законодавця особливо охороняти вагітну жінку, як об'єкт злочину [298, с. 521].

Поняття «материнство» має надзвичайно широкий ряд тлумачень у

різних сферах наукового знання. Особливе місце відведено правовій науці, оскільки вона відіграє важливу роль у створенні юридичного механізму охорони й захисту прав матері, однак, у силу складності й неоднозначності феномена, нас цікавитимуть будь-які визначення. Немає необхідності заперечувати, що материнство – основна біологічна функція жіночого організму, спрямована на продовження людського роду: виношування, народження, вигодовування дитини [244, с. 172]. Це визначення має біолого-медичний характер. За Великим тлумачним словником сучасної російської мови материнство отримує соціальне забарвлення і розуміється як родинний зв'язок матері з дітьми [275, с. 634]. Біологічний контекст має прояв, якщо розглядати родинний зв'язок безпосередньо як кровний. Тлумачний словник С.І. Ожегова і Н.Ю. Шведової визначає материнство як особливий стан жінки-матері (переважно в період вагітності та дитячих років народженого) [171, с. 345]. Це визначення має психологічний відтінок, зберігає соціальну складову та не розкриває материнство як явище складне, багатоаспектне.

Біологічний аспект також не розкриває всієї повноти феномена, оскільки такі визначення не можуть відповісти на запитання, наприклад, чи належить до материнства виховання жінкою всиновленої дитини. Це не означає, що біологічні ознаки не є вірними або не відповідають правовій сфері, а означає лише те, що вони є описовими, вторинними, такими, що доповнюють. Існує розуміння материнства як особливого емоційно-психологічного зв'язку [41, с. 24]. Така ознака охоплює й випадок із народженням жінкою дитини і ситуацію з усиновленням. Однак і це не є вирішальним фактором: подекуди, рідні діти ростуть за повної відсутності емоційного зв'язку з матір'ю, однак немає підстав для твердження, що мати не виконала функцій материнства.

Із точки зору більшості жінок-гендеристок материнство трактується як «потреба в дітях, яка є соціально-психологічною властивістю індивіда, що має прояв у тому, що без наявності дітей і належної їх кількості індивід відчуває труднощі як особистість» [7, с. 115].

Материнство можна представити і як: а) механізм соціалізації

особистості дитини; б) самоцінний елемент розвитку особистості жінки, який сприяє розкриттю кращих рис її жіночої натури, перетворює внутрішній світ жінки [218, с. 183, 194, 203].

Розглядається материнство і як соціальна функція жінки. Соціальний статус материнства складається зі ставлення до материнства суспільства, держави і є категорією, що формалізується найбільш складно. На думку В.А. Малишева, саме визначення на основі соціального статусу найбільш повно відповідає вимогам, що висуваються до поняття, яке має розкрити сутність материнства [124, с. 6,7].

Правова наука також сприйняла і трансформувала це різнобарвне поняття. Так, за медико-правовим тлумачним словником І.Я. Сенюти, материнство – забезпечена законодавством можливість народжувати здорових дітей (здійснювати репродуктивну функцію), належним чином утримувати їх та виховувати в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини [236, с. 253].

Російський професор В.В. Лазарєв вважав, що материнство – реалізована здатність жінки до народження, вигодовування, виховання дітей. При цьому поняття не зводиться до біологічних аспектів репродуктивної здатності; його не можна також обмежувати відносинами між матір'ю і дитиною безпосередньо після народження та в перші роки життя. Поняття материнства охоплює родинний зв'язок матері і дитини і в старшому віці, усвідомлення нею позитивної відповідальності за здоров'я та нормальний розвиток дітей, реалізацію прав та виконання обов'язків щодо дітей, емоційні відносини з ними [134, с. 189].

Доктор філософських наук В.А. Раміх стверджує, що материнство – такі, що охороняються та заохочуються державою шляхом встановлення ряду соціально-правових гарантій, здатність і можливість жінки до відтворення й виховання нащадків, що є необхідною основою існування сім'ї як

соціального осередку суспільства [225, с. 110]. Недоліком цієї позиції є надзвичайний її практицизм.

У законодавстві поняття «материнство» використовується в різних галузях права і трактування його є різноманітним. Незважаючи на те, що українське законодавство має розвивати, конкретизувати норми Конституції України, поняття «материнство», як-от у ч. 3 ст. 24: «...створення умов, які надають жінкам поєднувати працю з материнством; правовий захист, матеріальна і моральна підтримка материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям», крім нагадування про безсумнівну важливість охорони і захисту, не знаходить належної деталізації. Вирішуючи практичні завдання регулювання, законодавець усе ж розкриває необхідний мінімум значення, що вкладається в це поняття. Це фрагментарні, уривчасті, неповні відомості. Наприклад, непрямо визначається материнство як факт біологічного родинного зв'язку ч. 1 ст. 125 Сімейного кодексу України: походження дитини від матері (материнство) визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини [240]. Таке вузьке розуміння не можна не виправдати, адже практичні цілі все ж досягаються. Поняття «материнство» у трудовому та соціальному праві інтерпретується як «терміновий» стан, так зване активне материнство. До цього періоду належать вагітність, пологи, вигодовування та догляд за дитиною до трьох років, адже саме на такий період поширюється дія соціальних гарантій та пільг.

Дійсно, материнство є складним правовим феноменом, сутність якого, на думку автора, можна досягнути у трьох аспектах: а) правове становище жінки з моменту вагітності й народження дитини і до моменту, поки живе жінка чи її діти, що забезпечується в нормах права умовами реалізації блоку репродуктивних прав жінки (охорона материнства) та засобами захисту її законних прав та інтересів (захист материнства); б) міжгалузевий інститут права, як відносно відособлена група юридичних норм кількох галузей права,

що регулюють однорідні суспільні відносини; в) суб'єктивне право жінки, яке містить у собі блок репродуктивних правомочностей.

Материнство – категорія, що передбачає виключну приналежність людини до жіночої статі, тобто материнство – властивість тільки жінок.

Конституція України наголошує: «...материнство і батьківство охороняються державою» [111, с. 18]. Сімейний кодекс України підтверджує це положення, а також встановлює право дружини на материнство і право чоловіка на батьківство [240].

Тож, на сучасному етапі розвитку юридичної науки виникає логічне запитання: чи є рівнозначними категорії «материнство» і «батьківство», як приналежності особи стосовно конкретної дитини?

«Перехід до моногамії, ясно вираженою метою якого є народження дітей з безперечним батьківством, у правовому відношенні знецінило материнство: батьківство стало важливішим за материнство» [225, с. 107], – пише В.А. Раміх.

««Батьки суть владарі над своїми дітьми, – говориться в § 24 Підстав, - природна любов до дітей приписує їм надати дітям прожиток, одягу і виховання». У цій постанові немає й натяку на главенство батька в сім'ї. Тож вітчизняне право визнає батьківську владу однаковою мірою за обома батьками і не створює інституту особливої батьківської влади. Рівним чином, батьки мали однакові права на дітей в особистому відношенні...в Систематичному Зводі мати займала рівне становище з батьком» – підкреслює В.П. Глиняний [35, с. 234].

Суттєвим нововведенням, що применшує особисте становище матері, було створення Сенатом інституту батьківської влади. Звернемося до рішення Сената 1890 р. у справі подружжя Гриневичів (№ 18), де Сенат вирішував питання: «Хто з подружжя має переважне право на виховання біля себе дітей, коли батьки живуть окремо?» Паралельно Сенат торкнувся принципового питання щодо прав батьків, якщо вони живуть разом. «Наші закони, – міркує Сенат, – визначаючи відносини між батьками і дітьми, не

вбачають при цьому ніякої різниці між батьком і матір'ю. Однак із цього ще не можна зробити висновок, що батько і мати користуються одночасно рівними правами стосовно своїх дітей. Такий висновок, спираючись лише на відсутність у законі позитивного правила, не відповідав би його загальній суті. За ст. 107 Т. Х, ч. 1, батько вважається главою сім'ї, до складу якої належить і дружина. Відповідно, вона як підвласна не може одночасно з чоловіком бути главою тієї ж сім'ї. Крім того, очевидно, що одна й та сама влада в один і той же час однаковою мірою двом різним особам належати не може – одна з них має мати перевагу; а оскільки чоловікові віддається перевага стосовно дружини, то він має користуватися нею і як батько». Із наведеним не в усьому можна погодитися. Так, цивільне законодавство не знає, наприклад, майнової несаможитності дружини і залежності її в цьому відношенні від чоловіка. Відтак, главенство чоловіка в сім'ї може мати різний ступінь прояву. А тому відсутність у законі вказівки на переважну батьківську владу батька не має неодмінно тлумачитись як обмеження батьківської влади матері. Отже, рішення Сенату на користь переважної влади батька протирічить джерелам російського права. І не узгоджується з постановами про рівність батька і матері як опікунів своїх дітей. Цікаво, що в тому ж рішенні Сенат визнає, що принцип користі для дитини все ж бере гору над принципом переваги батьківської влади, у випадку проживання подружжя окремо» [35, с. 259].

«Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою» [240] – знаходимо у Сімейному кодексі, і з впевненістю припускаємо, що у відносинах виховання дитини, догляду за нею, спілкування тощо, материнство і батьківство є абсолютно рівнозначними категоріями. Не викликає сумніву, що соціальне значення материнства і батьківства, а саме ролі обох батьків у сім'ї і в утримуванні та вихованні дітей є рівнозначними та необхідними для повноцінного росту і розвитку дитини.

Діти є рівними у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. Утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу [111, с. 18]. Для того, щоб дізнатися про сутність термінів, зазначених у Конституції, слід звернутися до Закону України «Про охорону дитинства», який загальними положеннями визначає лише деякі з них: «дитина» – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше; «дитина-сирота» – дитина, в якій померли чи загинули батьки; «діти, позбавлені батьківського піклування» – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, діти, батьки яких є невідомими, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти. «Безпритульні діти» – діти, яких було покинуто батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання [219].

Та ще більш загрозливим, складним, латентним явищем сучасного українського суспільства є дитяча бездоглядність, тож В.С. Тарасенко слушно зазначає: надзвичайно гострою проблемою є дитяча бездоглядність. Проте в законодавстві України досі не визначено поняття «бездоглядна дитина» та не встановлено її правовий статус [258, с. 31].

Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття; малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти

років; неповнолітньою – у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [240]. Якщо диференціювати діяльність з охорони материнства і дитинства в залежності від віку дитини, слід очікувати на більш ефективний результат.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом, говорить ст. 52 Конституції України. Закон України «Про охорону дитинства» підкреслює право на захист від усіх форм насильства, а саме: «Держава здійснює захист дитини від: усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють» [219]. Сімейний кодекс України однією з підстав позбавлення батьківських прав називає випадки, коли мати, батько вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва [240]. Питання ж інтерпретації правової категорії «експлуатація дітей» увагою оминаються.

Відсутність цього поняття у діючому законодавстві призводить до того, що на практиці правовими наслідками різних форм експлуатації дитини часто є позбавлення батьківських прав, обмеження у батьківських правах або притягнення до адміністративної відповідальності. Між тим, міжнародним співтовариством експлуатація дитини розглядається за ступенем суспільної небезпеки як особливо тяжкий злочин проти особи й суспільства [235, с. 30].

Російська дослідниця Л.Ю. Голишева, виокремлюючи дореволюційний період регулювання відносин у сфері охорони та захисту прав і законних інтересів дітей у Росії, наголошує на розумінні дитини як об'єкта батьківської влади в цей період [37, с. 40].

Торкаючись проблеми правової охорони та захисту материнства і дитинства, слід звернути увагу на співвідношення понять «охорона», «захист». Очевидно, що ці слова несуть різне семантичне наповнення, хоча існує точка зору щодо синонімічного розуміння значень цих термінів. Захист слід відрізняти від охорони, оскільки «охорона» є більш широким поняттям і містить усю сукупність заходів не лише правового, але й економічного,

політичного, організаційного тощо характеру, що спрямовані на створення необхідних умов для здійснення суб'єктивних прав [289, с. 9].

Аналізуючи співвідношення понять «охорона», «захист», «гарантування» та «забезпечення», В.І. Абрамов виявив їх самостійність і взаємозалежність, а також висунув свою точку зору, за якою «охорона» – це сукупність законодавчих актів і система державних, муніципальних і суспільних заходів, спрямованих на створення умов для реалізації суб'єктивних прав та інтересів, що охороняються законом. Захист – це комплексна система заходів, що застосовується для забезпечення вільної та належної реалізації суб'єктивних прав, враховуючи судовий захист, законодавчі, економічні, організаційно-технічні та інші засоби та заходи, а також самозахист цивільних прав. Отже, охорона – явище субстанціональне, інституційне, а захист – функціональне, інструментальне. Охорона не передбачає порушення права, має превентивний характер. Разом із тим і охорона, і захист є способами забезпечення суб'єктивних прав [2].

Відмічає співвідношення понять «охорона дитинства» та «захист прав дітей» сучасна дослідниця О.В. Темченко: поняття «захист прав дітей» акцентує увагу на правах дітей як суб'єкта права, тоді як поняття «охорона дитинства» ставить права дітей на другий план, на перший висуваючи охоронюваний правом та державою стан дитинства [260, с. 6]. Авторка частково погоджується із цим твердженням, тому правильним видається у межах цієї дисертації використання саме терміна «охорона дитинства», адже в досліджуваній період діти справді не визнавалися суб'єктом права, а були пасивним об'єктом піклування і турботи з боку держави та права.

Правове забезпечення нерозривно пов'язане з гарантуванням (узагальнююче поняття, що означає комплекс гарантій) реалізації суб'єктивних прав у процесі їх здійснення. Під гарантіями слід розуміти прийняті державою на себе зобов'язання створювати необхідні умови та надавати відповідні засоби, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод усіх і кожного (економічні, політичні,

ідеологічні та правові гарантії). Отже, гарантії, поряд з охороною і захистом, також є одним із способів забезпечення суб'єктивних прав.

Більше того, вони не тільки є способом, що забезпечує фактичну реалізацію прав, але і способом самих охорони і захисту суб'єктивних прав. А забезпечення – це вільна і належна, дійсна і реальна, фактична реалізація суб'єктивних прав, що досягається за допомогою сукупності гарантій, охорони і захисту. Таким чином, «охорона» містить у собі «захист», а разом із «гарантованістю» допомагає досягти «забезпечення» прав дитини [1, с. 84, 92].

Розмежовуючи поняття «дитяче право» та «охорона дитинства», видатний вчений-юрист В.І. Куфаєв зазначав, що перше являє собою сукупність законодавчих актів, що стосуються дитини, а друге – практику застосування законодавчих положень про дітей [115, с. 60].

А.М. Рубашева, об'єднуючи норми та практику, визначала поняття «охорона дитинства» як сукупність усіх законодавчих постанов та практичних заходів, спрямованих на створення та забезпечення дітям нормальних умов розвитку [201, с. 5].

«Охорона дитинства» – система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав [219].

Спираючись на це положення, а також на ст.ст. 51, 52 Конституції України 1996 р., можна запропонувати таке визначення: «охорона материнства і дитинства», як юридична категорія, є системою соціальних, економічних, санітарно-гігієнічних, правових та інших здійснюваних державою і громадою заходів, спрямованих на забезпечення належних життєвих умов для матерів і дітей та захист їхніх прав.

Отже, на теперішній час вважаємо за необхідне прийняти єдиний, логічно і юридично цільний, нормативно-правовий акт, в якому буде визначено поняття материнства, дитинства (при цьому вбачається вірним виокремити вікові групи дітей), охорони та захисту материнства і дитинства

тощо. Крім того, до обігу українського законодавства слід ввести визначення понять «бездоглядна дитина», «експлуатація дитини» тощо.

На початку ХХІ ст. можна відстоювати погляд про те, що охорона материнства і дитинства – це міжгалузевий інститут права – міжгалужева підсистема, що є сукупністю відносно відособлених правових норм кількох галузей права (конституційного, цивільного, сімейного, кримінального, кримінально-процесуального, трудового тощо), які регулюють певні групи (види) взаємозалежних суспільних відносин, а саме відносин за участю жінок у стані материнства і дітей (безпосередньо або через представника), що починає формуватися в Наддніпрянській Україні з середини ХІХ століття.

Слід погодитися з позицією О.Ф. Скакун щодо того, що найбільші міжгалузеві інститути права знаходять втілення у відповідній комплексній галузі законодавства [241], а, отже, можна припустити, що інститут правової охорони материнства і дитинства на теперішній час діє у рамках комплексних галузей права, зокрема ювенального та гендерного права. Залежно від елементного складу – це складний (комплексний, міжгалузевий) інститут, у межах якого можна виокремити два субінститути (сукупність норм права, що відображає деякі особливості регулювання конкретного виду суспільних відносин): охорони материнства і охорони дитинства.

Враховуючи, що останнім часом у сучасній вітчизняній юриспруденції зростає інтерес щодо досліджень у сфері ювенального права, гендерного права, виникає потреба, зокрема, у здійсненні теоретичного аналізу цих галузей права. Отже, наявною вбачається перспектива майбутніх наукових розвідок, а вищезгадане яскраво доводить необхідність подальших фундаментальних розробок у цьому напрямку.

Історіографічна та джерельна база дослідження

Проблемам історичного розвитку Наддніпрянської України кінця ХVІІІ ст. – 1917 р. присвячено велику кількість історико-юридичних досліджень,

які охоплюють різноманітні сфери соціально-економічного та політичного життя суспільства. Але історіографічний простір заповнений досить нерівномірно, у ньому існує безліч малодосліджених або й зовсім не розроблених проблем.

Саме такою є проблема правового забезпечення діяльності з охорони материнства та дитинства. Важливим є питання стосовно визначення та проведення урядом російської держави комплексних заходів, спрямованих на підтримку жінок-матерів та неповнолітніх в умовах зародження та розвитку ринково-капіталістичних відносин і пов'язаного із цим погіршення умов життя соціально незахищених верств населення.

Приступаючи до аналізу стану наукової розробки проблеми, вважаємо за потрібне визначити основні етапи розвитку історико-юридичних досліджень, присвячених означеній проблематиці: дореволюційний, радянський та пострадянський.

Хронологічні рамки першого періоду (дореволюційного) співпадають із традиційною періодизацією історико-юридичної думки – це друга половина XIX ст. – 1917 р.

Дореволюційна історіографія представлена палітрою різноманітних праць, в яких порушуються питання, що безпосередньо належать до теми цього дослідження. Головна увага авторів у зазначений час зосереджувалася на найбільш проблемних питаннях, пов'язаних з охороною інтересів жінок та неповнолітніх, визначенням способів їх подолання із залученням зарубіжного досвіду, а також із законопроектними пропозиціями, які, на думку їхніх авторів, могли би забезпечити більш ефективну правову охорону цих категорій осіб.

Чималий масив наукових праць присвячено проблематиці регулювання трудових відносин у Російській імперії XIX ст. – 1917 р. З одного боку, це пояснювалося новизною указаної проблематики, оскільки трудове (фабрично-заводське) законодавство лише починало формуватися та існувало чимало правових прогалин, які потребували заповнення, з іншого,

не менш важливим фактором появи значної кількості наукової та публіцистичної літератури із цього питання стали реалії соціально-економічного життя тієї епохи – постійна експлуатація робітників, що здійснювалася різноманітними формами та методами, яка обумовлювала вкрай складне становище працюючих, насамперед жінок-матерів та дітей.

На базі цієї зацікавленості формується ціла плеяда дослідників, які починають у своїх працях висвітлювати питання, пов'язані з умовами жіночої та дитячої праці, а саме: Є.М. Андреев [4], І.С. Войтинський [26], В.Ю. Гессен [33], В.П. Литвинов-Фалинський [118], О.Ф. Федоров [277], І.І. Шелимагин [296], І.І. Янжул [300] та ін. Праці цих учених є цінними у плані розуміння не лише нормативно-правової бази, але й практики застосування норм, що регулювали порядок використання праці жінок та неповнолітніх. Їхні автори досить часто перебували в ролі фабричних інспекторів або представників громадських організацій, здійснювали безпосереднє спостереження за роботою працівників, що звичайно підвищувало їхню цінність. Крім того, в зазначених роботах міститься цінний фактичний матеріал, насамперед статистична інформація, а також викладення конкретних випадків із практики застосування фабрично-заводських норм.

Серед праць, присвячених правовому статусу жінок та неповнолітніх у фабрично-трудовому законодавстві Російської імперії, слід виокремити ряд робіт: «Робота малолітніх в Росії та Західній Європі» 1884 р. [4], в якій Є.М. Андреев виклав основні правові норми, що регулювали порядок застосування дитячої праці в Росії та за кордоном; «Фабричне законодавство і фабрична інспекція в Росії» [118], в якій В.П. Литвинов-Фалинський проаналізував основні фабричні закони, приділяючи увагу у тому числі причинам та особливостям їх прийняття; розглянув норми фабричного законодавства, що регулювали питання найму робочих і взаємних стосунків між робітниками та фабрикантами, питання праці малолітніх працівників і жінок, а також історію створення і діяльності фабричної інспекції, стверджуючи, що фабричне законодавство розпочало свою історію лише

після ухвалення Закону від 1 червня 1882 р. «Про малолітніх, що працюють на заводах, фабриках і мануфактурах».

Являє собою інтерес робота «Фабричне законодавство цивілізованих держав. Про роботу малолітніх і жінок на фабриках» О.Ф. Федорова [277], яка містить аналіз не лише російського, але й зарубіжного фабричного законодавства XIX ст., що регламентує роботу малолітніх і жінок. Ця робота містить аналіз не лише правових, але й економіко-соціальних аспектів роботи малолітніх і жінок на фабриках і заводах.

І.І. Шелимагин у своїх роботах «Фабрично-трудове законодавство в Росії. 2-га половина XIX століття» [296], і «Законодавство про фабрично-заводську працю в Росії. 1900 – 1917 рр.» проаналізував історію розробки перших фабрично-заводських проектів у Російській імперії, Закони від 1 червня 1882 р., від 3 червня 1885 р., від 3 червня 1886 р., від 2 червня 1897 р., а також зміну фабричного законодавства у 80–90-х рр. XIX ст. Як і В.П. Литвинов- Фалинський, І.І. Шелимагин вважав, що фабричне законодавство Росії бере свій початок з ухвалення Закону від 1 червня 1882 р., а не з часів Петра I.

У роботі «Трудове право. Ч. 1. Диктатура буржуазії і трудове право» [26] І.С. Войтинський зазначав, що фабричне законодавство тією чи іншою мірою охоплювало встановлення мінімального віку для допущення до праці, обмеження робочого часу для малолітніх, підлітків і жінок, а потім і дорослих, постанови про санітарні умови і з техніки безпеки, заборону тих чи інших видів довільних вирахувань із зарплати, матеріальну відповідальність підприємців за нещасні випадки з робітниками, а потім і первинні форми соціального страхування.

В.Ю. Гессен у роботі «Праця дітей і підлітків у фабрично-заводській промисловості Росії від 17 ст. до Жовтневої революції. Т.1» [33] на основі архівних та літературних джерел намалював картину становища дітей і підлітків у фабрично-заводській промисловості дореволюційної Росії. Автор неодноразово використовує роботи М.І. Туган-Барановського,

К.А. Пажитнова і, разом із тим, у роботі використано цілий ряд досить цікавих архівних першоджерел, хоча звітів фабричної інспекції за період 1886 – 1899 рр. розшукати не вдалося. Як відомо, після опублікування перших звітів за 1885 р. публікація припинилася аж до 1900 р. Але рукописні звіти, безсумнівно, склалися і десь зберігаються в архівах. Їхня знахідка мала б не абияке значення для цього дослідження.

Відзначаючи важливе значення дореволюційних робіт, присвячених трудовим правовідносинам за участю жінок та неповнолітніх, слід зазначити, що проблема правового забезпечення діяльності з охорони праці цих категорій населення розглядалася в них побіжно, крізь призму загального становища цих категорій населення. Крім того, на початку формування трудового права окремі його інститути не отримали ще відповідного розвитку, тож опинилися поза увагою дослідників.

Предметом дослідження науковців початку ХХ ст. став і правовий статус неповнолітніх правопорушників, що було пов'язано з істотним зростанням у дореволюційний період дитячої злочинності та активною діяльністю держави та громадськості у виробленні механізмів подолання криміналізації підліткового середовища.

Ряд робіт має кримінологічний характер, у них досліджуються тенденції розвитку підліткової злочинності в різних регіонах світу, а також у губерніях Російської імперії, та основні причини, що штовхали неповнолітніх на вчинення правопорушень. Зокрема, тут слід назвати роботи М.М. Гернета [32], Д.А. Дриля [84], О.Ф. Кістяковського [105], Є.М. Тарновського, Г.С. Фельдштейна, М.П. Чубинського [290] та ін.

Питанням, пов'язаним з особливістю правового статусу підлітків у вітчизняному і зарубіжному кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві було присвячено дослідження А.І. Богдановського [16], С.В. Познишева [207], М.С. Таганцева [255], І.Я. Фойницького, Г.М. Штильмана.

Окрему категорію становлять роботи П. Іфлянд [101], Д. А. Дриль та ін., в

яких розглянуто закон від 2.06.1897 р., що запроваджував особливий порядок розгляду справ у суді за участі неповнолітніх. Важливе значення робіт цих авторів полягає в тому, що в них не лише здійснено формальний аналіз діючого законодавства, але й проаналізовано практику його застосування, визначено головні недоліки діючих законів.

Водночас вищезазначені праці не охоплюють усіх питань, пов'язаних з охороною материнства та дитинства в кримінальному законодавстві Російської імперії. Основну частину їхнього змісту присвячено кримінологічним проблемам злочинності в середовищі неповнолітніх та механізмам ресоціалізації малолітніх правопорушників. Проте інші питання, зокрема щодо наявності та аналізу складів злочинів проти материнства та дитинства, порядок притягнення до кримінальної відповідальності, санкції, що накладаються на правопорушника, висвітлено поверхово.

У цілому ж аналіз літератури XIX – поч. XX ст. надає можливість констатувати, що цей період був тільки початковим, і вивчення проблеми відбувалося паралельно із зародженням та становленням правових інститутів охорони материнства та дитинства. Незважаючи на те, що більшість авторів дотримувалася принципів позитивістської методології, джерельна база багатьох праць є дуже вузькою, але це пояснюється об'єктивними причинами. Саме за цих обставин, як видається, і не було створено ґрунтовного дослідження, присвяченого комплексному аналізу становлення та розвитку системи охорони материнства та дитинства у дореволюційний період. Чи не єдиним історичним дослідженням із цього питання, в якому підкреслювалася важливість державного підходу у справі суспільної опіки та було зроблено спробу показати його еволюцію з X до поч. XIX ст., стала праця «Про громадське опікування» А.Д. Стога [249], яку було присвячено вивченню різних аспектів соціального забезпечення правової охорони материнства і дитинства.

Радянський період в історіографії проблеми, що тривав з 20-х до кінця 80-х рр. XX ст., кардинально відрізнявся від попереднього. Його

характерними рисами стає послаблення інтересу до проблем дореволюційного права взагалі, і в аспекті соціально-правового захисту материнства та дитинства, зокрема, та відверто негативна оцінка всіх державно-правових інститутів, утворених в Російській Імперії. Негативний відбиток на дослідження цієї проблематики наклали також радянська ідеологія та концепція бачення історично минулого. У радянській свідомості та науці панувала теза про абсолютно безправне становище пролетаріату в Російській імперії та експлуаторську сутність капіталістичної держави, що цілком логічно зумовило формування «міфу» про відсутність правової охорони та захисту материнства та дитинства. Більшовики декларували, що лише створена після революції система радянського права вперше забезпечила ефективні охорону і захист цих груп населення та розробила механізми охорони їхніх прав та свобод. Таким чином, формувалось уявлення щодо того, що до революції подібних інститутів та механізмів не існувало, тож дослідження правового становища жінки-матері та дитини в Російській імперії здійснювалося, як правило, в негативному аспекті – через виявлення порушення їхніх прав та свобод з боку капіталістів та держави.

Лише в період 20-х – 30-х рр., коли ще функціонувала дореволюційна школа правників та працювали її старі представники: М.М. Гернет [32], П.І. Люблінський [121], А.М. Рубашева [232], було опубліковано серію книг та статей з історії дореволюційного правового статусу жінок та неповнолітніх. У подальшому ця тема або замовчувалася, або розкривалися з позиції класової боротьби та репресивно-каральної політики царського режиму стосовно соціально незахищених верств населення. Варто зазначити, що хоча ці роботи і потребують критичного переосмислення, ряд тверджень та висновків, зроблених їхніми авторами, зберігають актуальність і на теперішній час, а самі дослідження спираються на досить репрезентативний фактичний матеріал.

В окремих роботах, присвячених проблемам охорони материнства і дитинства в радянському праві, надається порівняльний аналіз змін, що відбувалися у порівнянні з дореволюційним періодом, зокрема у працях

таких вчених, як: А. Бебель [10], М.М. Гернет [32], О.М. Коллонтай [107], В.І. Куфаєв [115; с. 59], В.П. Лебедева [116], П.І. Люблінський [121] та ін. Проте, цим роботам є притаманним штучне протиставлення «позитивного» радянського права та «негативного» дореволюційного, що відповідно позначається на рівні наукової об'єктивності цих робіт.

У перші роки радянської влади з'явився термін «дитяче право» (роботи В.І. Куфаєва [115], Г. Риндзюньського і Т.М. Савінської [234]). Важливість використання цього терміна складно переоцінити, навіть враховуючи певні наукові суперечності в його застосуванні.

Кінець 80-х рр. XX ст. поклав початок новому етапові розвитку історико-юридичної науки. Із проведенням перебудови в СРСР і демократизацією державного апарату інтерес дослідників до проблеми охорони материнства та дитинства починає зростати. Лібералізація політичного режиму та політика гласності сприяли переглядові низки усталених положень, і, зокрема, щодо правового становища матері та дитини в дореволюційному праві.

Особливий інтерес являє собою монографія А.М. Нечаєвої «Правова охорона дитинства в СРСР», що побачила світ у 1987 р., де проаналізовано поняття «правова охорона дитинства», виокремлено основні види охорони відповідно до норм шлюбно-сімейного права, а також норм, що регулюють працю жінок; розглянуто діяльність державних органів у сфері охорони дитинства. Поєднання понять «материнство» і «дитинство» свідчить про визнання органічного зв'язку між ними, про залежність між фізичним, душевним станом жінки і здоров'ям її дітей. А.М. Нечаєва зазначає, що під час розгляду охорони материнства і дитинства доводиться мати справу з двома взаємопов'язаними об'єктами охорони, що є підтвердженням її комплексного характеру.

Більшість вищезазначених робіт не містили регіонального аналізу правового становища матері та дитини, зосереджуючи свою увагу на висвітленні питань загальнодержавного рівня. Це, звісно, не дозволяло

створити всієї об'єктивної картини, оскільки на правові норми, що видавала держава, при їх реалізації на місцях впливали звичаї та традиції місцевого населення, наявний у них історичний досвід захисту інтересів жінок-матерів та неповнолітніх. У цьому контексті важливо зазначити, що з початком становлення незалежної Української держави починає формуватися вітчизняна історіографія правового становища матері та дитини на українських землях.

Серед робіт, у територіальному відношенні акцентованих на українські землі, слід назвати роботи Ф.Я. Ступак «Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» [250], де, зокрема, проаналізовано діяльність Приказів громадського опікування, з'ясовано особливості діяльності та внесок земських і міських органів самоврядування у галузі соціальної допомоги; О.Г. Карпенко, Т.В. Янченко «Соціально-педагогічна підтримка дітей в Україні в історичному контексті» [103], в якій розглянуто проблеми історії становлення та розвитку соціальних інститутів щодо захисту дітей, а також праці О.О. Малишева [125], О.В. Темченко [260], Т.М. Тюльпи [265], М.В. Фірсова [278] та ін.

У сучасній українській юриспруденції проблема охорони дитинства опрацьовується в цілому представниками галузей кримінального (В.М. Бурдін [20], М.Г. Заславська [87], О.О. Левендаренко, Л.В. Левицька, В.Ф. Мороз, Г.М. Омеляненко, С.Г. Поволоцька, Н.С. Юзікова, Н.В. Яницька, А.О. Яровий та ін.), цивільного (Л.М. Зілковська [94], О.І. Карпенко [104], Н.С. Ніжнік [139], Н.Я. Рудий [233], Ж.Л. Чорна [289]) та трудового (О.С. Реус [226], Ю.М. Щотова [297]) права. У деяких роботах досліджуються особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх та їх батьків (О.В. Горбач, Я.М. Квітка, Ю.І. Ковальчук, С.Г. Романчук).

За результатами здійснених досліджень підготовлено та захищено ряд дисертаційних робіт, авторами яких є А.Г. Зінченко [95], О.В. Темченко [260], О.М. Хохріда [281], Л.Ю. Голишева [37]. У цих роботах порушуються проблеми, пов'язані з різноманітними аспектами правового статусу жінок та

неповнолітніх у досліджуваний період. Слід зазначити, що, зосереджуючи головну увагу на застосуванні формально-юридичного методу, автори достатньо часто оминають увагою питання про практичну реалізацію втілених у них положень, що значною мірою збіднює ці праці.

Таким чином, незважаючи на значний масив представленої літератури, комплексного аналізу правового забезпечення діяльності з охорони материнства та дитинства кінця XVIII ст. – 1917 р. здійснено ще не було. Варто також зазначити, що більшість публікацій із цієї тематики належать перу російських авторів, і їх зорієнтовано на висвітлення процесів, територіально пов'язаних з кордонами сучасної російської держави. Натомість, українська наука на теперішній час лише робить перші кроки у вивченні регіональних особливостей реалізації норм дореволюційного права, роботи державних інститутів та громадських організацій у сфері охорони та забезпечення прав і свобод жінок і неповнолітніх.

Зважаючи на відсутність комплексного дослідження з історії правової охорони материнства та дитинства у пореформений період, було вирішено використати як головне джерело архівні документи та матеріали. Але варто ще раз наголосити на тому, що певну кількість інформації було запозичено із опублікованих праць загального плану та джерел наративного характеру.

Для формування особистого наукового погляду щодо проблеми дослідження, особливу цінність мали роботи Н.В. Аніщук [6], Н.М. Крестовської [114], П.П. Музиченка [164] та ін.

Для групування джерел було застосовано загальновизнані принципи поділу на типи, роди та види. Домінуючу кількість матеріалів становили письмові джерела, які, у свою чергу, поділяються на документальні та наративні. Слід охарактеризувати спочатку окремі види документальних джерел.

Особливу групу джерел становлять законодавчі акти вищих органів влади, переважна більшість яких публікувалася в офіційних виданнях. У дисертаційній роботі використано нормативно-правові, вміщені у

«Повному зібранні законів Російської імперії», що складається з трьох окремих зібрань, в яких містяться певні правові акти Височайшого рівня, що стосувалися безпосередньо або непрямо правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства. Перше зібрання охоплює законодавство 1649–1825 рр., друге відображає процеси скасування магдебурзького права та Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., введення російського законодавства та уніфікації управління. Третє зібрання, через його незавершеність, створювало труднощі для опрацювання.

Хронологічні межі цієї роботи потребували вивчення різних видань Зводу законів Російської імперії, а саме 1832, 1842, 1857, 1876 та 1892 рр., адже в них містяться окремі положення, спрямовані на охорону материнства і дитинства у різних галузях права.

Важливим корпусом джерел для дослідження проблеми є законодавчі акти, що визначали юридичне становище жінок та неповнолітніх. Окремі з них містяться у спеціальних збірках, підготовлених та виданих представниками органів держави, земств або науковцями, як, наприклад: «Законы о женщинах (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола)» за редакцією Я.А. Канторовича [86; с. 263].

Окремі нормативно-правові акти, як-от: «Учреждения для управления губерний Всероссийския Империи от 7 ноября 1775 г.» опрацьовувалися більш ґрунтовно [274, с. 229].

Серед джерел варто також назвати різного роду статистичні видання, які були досить поширеними у дореволюційній Росії. Зокрема, при дослідженні проблеми робилися огляди окремих лівобережних та південних губерній, перш за все Чернігівської та Херсонської.

Багатий фактичний матеріал представлено в матеріалах ревізій діяльності установ, що здійснювали нагляд за забезпеченням прав і свобод неповнолітніх та жінок, звітах фабрично-заводських інспекторів, підготовлених за матеріалами перевірок підприємств, а також закладів, що

опікувалися неповнолітніми, тощо. Вони надають уявлення як про реальне становище матері та дитини в зазначений період, так і про проблеми, з якими стикалися держава та громадські діячі у процесі реалізації відповідних правових норм.

Більшість із вищезазначених матеріалів міститься у фондах українських архівів. У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві було опрацьовано такі фонди: фонд 442 – «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора», фонд 485 – «Київська палата кримінального суду», фонд 533 – «Київський військовий губернатор»; у Державному архіві м. Києва – фонд 1 – «Київський міський магістрат», фонд 17 – «Київська міська дума», фонд 102 – «Контора Києво-Кирилівських богоугодних закладів», фонд 164 – «Київський міський сирітський суд»; у Державному архіві київської області – фонд 1 – «Київське губернське правління»; фонд 1054 – «Васильківський міський сирітський суд»; в Державному архіві Одеської області – фонд 16 – «Одеська міська управа», фонд 361 – «Одеський міський опікунський комітет в'язниць», фонд 362 – «Одеський приказ громадського піклування» тощо.

Дослідивши питання історіографії обраної теми, а саме здійснивши аналітичний огляд наявної літератури дореволюційного, радянського та сучасного періодів, авторка дійшла висновку, що проблема правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.) не була предметом спеціальних історико-правових досліджень і на теперішній час є вивченою лише фрагментарно. А втім, наявна історико-правова література, масив архівних документів та громіздка нормативно-правова база дозволяють здійснити наукове дослідження щодо започаткування правової охорони материнства і дитинства у період з кінця XVIII ст., після проведення демократичних реформ середини XIX ст. і до Лютневої революції 1917 р.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII ст. – 1917 р.)

Правове регулювання охорони материнства і дитинства в цивільному та шлюбно-сімейному законодавстві

За теорією стилів, яка належить Ллойд Демозу [45, с. 84], у XIX ст. в суспільстві змінюється ставлення дорослих до дитини: притаманний кінцю XVIII ст. нав'язуючий стиль, коли дитина повністю контролюється батьками, трансформується в соціалізуючий, що робить методом виховання не підпорядкування дитини, а підготовку її до майбутнього дорослого життя (XIX ст. – 1917 р.).

Н.М. Крестовська, зважаючи на специфіку історичного шляху України, виокремлює чотири основні етапи формування юридично-нормативного ставлення до дитинства. Слід погодитися з тим, що до середини XIX ст. – це слабо систематизовані правові постанови, які лише частково забезпечували виживання та розвиток дитини, не відокремлюючи дитину від сім'ї, точніше від батьківської влади та права власності. На цьому етапові дитина не сприймається як самостійний суб'єкт права. У праві, що діяло на українських землях, виокремлюються такі внутрішні періоди: давньоруський (IX – XIII ст.ст.); доба високого Середньовіччя (XIV – XVII ст.ст.); постсередньовіччя (XVIII – середина XIX ст.) і тільки з другої половини XIX ст. до 1917 р. розпочинається оформлення «дитячого» (ювенального) законодавства та ювенальних інституцій [114, с. 78].

З початку і до 40-х рр. XIX ст. в українських лівобережних (Полтавська, Харківська, Чернігівська) губерніях Російської імперії ще зберігалися певні особливості від загальноімперського цивільного та шлюбно-сімейного законодавства у сфері охорони материнства і дитинства включно. Тут все ще діяли окремі норми Статуту Великого

князівства Литовського 1588 р. (далі – ВКЛ 1588 р.), магдебурзького права, звичаєвого права. У правобережних (Волинська, Київська, Подільська) губерніях (землях, від Речі Посполитої приєднаних), крім вищезазначених, продовжували залишатися чинними й деякі «конституції» польських сеймів.

Правові норми, що регулювали відносини за участю дітей і містилися у Статуті ВКЛ 1588 р., чітко виражали дотримання принципу становості суспільства. Вони охороняли та захищали права дітей передусім шляхетського походження: встановлювали порядок влаштування дітей-сиріт та забезпечували майнові права дитини.

За Статутом ВКЛ 1588 р. діти могли бути законнонародженими і незаконнонародженими. Так, Розд. III, Арт. 28 : «... бенкары не инакшые, одно таковые быти мають розумены, хто бы дети не з венчальною и нешлюбною жоною мел, хотя бы потом ее и понял и таковым отец от правых детей и от кровных ничего записати не может, а звлаща таковые дети наддерь бенкарами розумены быти мають, которых бы отец при власной жоне с чюжолозницею мел. А хотя бы по смерти правое малжонки тую подложницу свою понял а дети з нею прибыл, тогда яко тые першие блудные, так и тые, хотя по венчанью а шлюбе с таковую жоною мети будет, предсе тые обои дети, з нею набытые, за бенкары мают быти поличоны и никоторыми вымыслы ани записы ку именьям и маетности отца их припущоны быти не мають. Теж таковой маеть быти розумен, которого бы се отец за живота своего вырекл и не своим сыном бы его признал. Одно же бы того не учинил з вазни и з гневу против сыну або жене своей, матце его почтивой, або бы теж же бы его час немалый за дитя мел, и по его пороженью з собою матку его а жону свою терпел, бо яко его вжо раз за дитя принявши, и маючи его при себе в дому своем терпеливостью своею за дитя свое признал, так вжо его потом злым чинити не может, кгда ж доброму ничего злого и непочтивого в дому своем терпети не годиться. А особливе отец сына бенкаром учинити не

может за другое жены свое, а мачохи его, а зважа естли будет того сына своего с первою женою своею, маткою его, мешкаючи, за сына мел, тогда вжо при мачосе выречи се его не может. Таким же обычаем и о дочках маеть быти розумено, потому ж и matka, яко за первого мужа своего, и так теж и за другого мужа пошодши против детей своих, тым правом и обычаем, яко о отцы написано, сужоно быти мает...» [247, с. 411].

Для встановлення факту законності народження важливим був Арт. 13, Розд. V: «...абы малженство светое в почтивости было заховано, и для ведомости плоду, абы каждая вдова шляхтянка, по смерти мужа своего шесть месяцев за другого мужа не смела пойти» [247, с. 519]. Тут же встановлювалося покарання за порушення цієї заборони.

Пізніше, спостерігаємо розвиток цього положення. За правилами «Статуту євангелічно-лютеранської церкви» (т. XI, ч.1 Зв. Зак., ст. 215, 216), вдова чи розведена могла вступати до нового шлюбу лише із сплином трьох місяців після смерті чоловіка або з дня формального розірвання шлюбу, та, крім того, вона зобов'язана була довести засвідченням присяжного лікаря чи присяжної бабки, що вона не вагітна; вдова чи розведена, стан невагітності якої підлягає сумніву, може вступити до нового шлюбу не раніше шести місяців із вищезазначених моментів, якщо в цей час не виявиться вагітною; вагітна вдова чи розведена може вступати до нового шлюбу через шість тижнів після пологів [237, с. 522].

Розділ V, Арт. 8: «Где бы которая девка без воли отцовское и матчиное шла замуж, таковая отпадает от посагу и от имения отчизного и матерыстого, так же и спадков. А естли бы одна у отца была, тогда отчизна и материзна на близких спадывает мимо такую девку самую и теж мимо детей, потомков ее...» [247, с. 516].

Положення Арт. 12, Розд. V було, хоч і непрямо, спрямовано на охорону майнових (станових, спадкових) прав дітей: «...которая вдова, будучи стану шляхетського...пошла замуж без ведомости, рады и

позволения приятел своих кривных за простого стану человека...таковая от всих имений своих яко отчизных, так и матерых и спадковых вечности отпадывает. Але тые именья мають прийти на дети першого мужа...» [247, с. 519].

Розділ V, Арт. 11 «О вдове, которая зостанеть з детьми, лет не дорослыми, и о детех без опекунов отумерлых» говорить: якщо вдова залишилася з малими дітьми, а чоловік опіку над дітьми і майном їй заповів, то вона має опікувати «...на всем се слушне и пристойнее радечи и справуючы, яко бы было без шкоды детиное и утраты, а знищення именей их...». Якщо ж мати-опікунка «детям именье и скарбы утрачала, тогда стрыеве, а не будет ли стрьев и иные близкие, тех детей мають ее о то позвы притягнути на рок певный завитый перед уряд судовый земский, и доведут ли того же утрачаеть, маеть опеку, именье и дети спустити кривным, а сама зостати на оправе своей. А не будет ли оправы, тогда мають ей выделить ровную часть межи детьми...А где бы стрьев и иных кривных не было, тогда суд земский оного повету за донесеньем ведомости до них маеть такую утратную вдову позвати перед себе на роки судовые именем детей роком завитым. А там, где се тая утрата такая окажется, мають опеку тую от нее взяти». У такому разі призначали опікуна, у тому повіті добре осілого, який «...вси в целости до лет детинных держати и так ся заховати...», як Арт. 4, Розд. VI передбачено. Водночас нерадива мати-опікунка була зобов'язана відшкодувати усі збитки, завдані дітям, з віна чи власного майна.

Якщо ж батько дітей своїх недорослих і майно в опіку нікому не заповідав, то опіка над ними належати мала «стрыем або и иным близким. Нижли для лепшого и пильнейшего вихованья дети малые от матки свое до опекунов браны быти не мають, але мають зостати при матце: девка — до пойшстья ее замуж, а мущизна — до лет таких, в яких вжо на науку до школы давати годно, то ест до семи лет. А опекунове таким детем, поки при матце будуть, о патренье и вихованье слушное

водлуг можности имения детиного и узнанья врядового на одежду и выживенье на кожый год повинни будуть давати до рук матки их. Але matka девок своих без рады и ведомости опекунов их в стан малженский замовляти и отдавати не маеть» [247, с. 518].

Розділ VI Статуту ВКЛ 1588 р. присвячено регулюванню опікунських відносин за участю неповнолітніх. Артикулом 1 цього розділу «О лета детей недорослых» було надано дефініцію неповнолітньої особи. Неповноліття визначалося як недосягнення 18 років особою чоловічої статі та 13 років – особою жіночої статі. Наступним Артикулом 2, батькові заборонялося після смерті матері відчужувати або віддавати у заставу майно дітей, яке записано на них матір'ю або іншими родичами. Виняток становила потреба дітей у таких діях. Отже, залишаючи дитину-напівсироту під владою батька, ця норма все ж таки певною мірою захищала права дітей від зловживань батьківською владою. Порядок призначення опіки, вимоги щодо опікунів, їхні права й обов'язки та покарання за неналежне виконання цих обов'язків встановлювали Артикули 3–7 [247, с. 526].

Слід зазначити, що норми опікунського права Статуту ВКЛ 1588 р. доволі активно і всебічно охороняли майнові права неповнолітніх. Хоча, у першу чергу, вони, безперечно, стосувалися майнових прав дітей шляхетського походження і дітей, які перебували під опікою, їх все одно можна назвати прогресивними. Одним із недоліків Статуту ВКЛ 1588 р. можна назвати відсутність норм, які встановлювали б відповідальність батьків чи опікунів за неналежне виховання та утримання дітей тощо. Щодо охорони та захисту прав дітей інших станів Статут ВКЛ 1588 р., на жаль, замовчує.

Артикул 8, Розд. VI встановлював вичерпний перелік приводів для відповідальності дітей по цивільних справах: 1) з нерухомого майна, взятого у заставу батьком, яке родичі заставодавця хотіли б викупити; 2) про поручництво, здійснене батьком; 3) про родовий маєток, де батько реально був у суді відповідачем (якби був тільки покликаний, але реально не встиг

виступити, то справа відкладалася до повноліття дітей); 4) про борги батька; 5) про заволодіння чужим нерухомим майном, вчинене батьком; 6) про переховування втікачів із числа залежних людей у маєтку, що належить неповнолітньому [247, с. 529]. І хоча це схоже на те, що законодавець намагався встановити деякі особливості цивільно-правової відповідальності, зважаючи на стан неповноліття особи, та в цьому випадку діти фактично мали відповідати не за свої, а за батьківські діяння.

Із самого початку XIX ст. уряд Російської імперії прагнув поширити в українських губерніях загальноімперське законодавство. Для цього запровадили кодифікацію права в Лівобережжі та Правобережжі, паралельно з кодифікацією права в Російській імперії. З метою уніфікації права й усунення місцевих відмінностей, Наказом від 28 лютого 1804 р. було створено «Комісію складання законів» під керівництвом вихідця зі Стародубщини, міністра юстиції П. Завадського.

Результатами роботи кодифікаційних груп під керівництвом А. Повстанського і Ф. Давидовича стали проекти: «Зводу місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі» та «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. І хоча ці кодифікації не отримали офіційного затвердження, «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. посідає значуще місце в історії розвитку цивільного (шлюбно-сімейного) законодавства в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст.

«Зібрання малоросійських прав» [242, с. 368] 1807 р. складалося з трьох частин, викладених у п'яти книгах і мало поширювати чинність на Київську, Чернігівську і Полтавську губернії. У рамках цього дослідження цікавість викликають саме перша і друга частини, на жаль, чи не останньої зі спроб кодифікації українського права того часу.

У першій частині, яка складалася з 8 глав, вміщувалися правові норми, що визначали правоздатність і дієздатність («О рождении», «О поле», «О возрасте», «О физической и нравственной способности в

какие лета предполагается заключение сделок»), порядок укладення шлюбу, майнові та особисті взаємовідносини подружжя, батьків і дітей («О браке», «О детях», «О родстве», «Об опеке»). Друга частина мала 4 глави («О деяниях вообще», «О деяниях в особенности», «О договорах», «О деяниях непозволенных») і була присвяченою, зокрема, діям і правам, через них набутим.

При розробці «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. використовувалися норми Статуту ВКЛ 1588 р., Саксонського Зерцала, Хелмінського і Магдебурзького права, Порядку прав цивільних, а також звичаї. Отже, не лише за структурою, але й за змістом «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. стояло набагато вище за Статут ВКЛ. Норми його були більш буржуазними, більш розвиненими. Зокрема, прогресивними видаються положення, які прямо фіксували права ненароджених дітей як рівні з народженими щодо спадку; визначали дитину носієм окремих цивільних прав із факту народження.

Значною мірою через зміст, що суперечив політиці російського самодержавства, «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. російська влада не затвердила.

Слід зазначити, що Статут ВКЛ та Звід законів Російської імперії (далі – ЗЗРІ) по-різному визначали вік настання повноліття, за Статутом ВКЛ опіка над дівчиною припинялася не з настанням повноліття, а з її одруженням, по-різному обмежувалися права розпорядження майном, встановлювався різний розмір винагороди опікунам тощо. Щоб привести законодавство до єдиного зразка та уникнути колізій, Височайше затвердженою думкою Державної ради від 15 квітня 1842 р.: «О правах единокровных и единокровных братьев и сестёр на наследство в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г.» [186], «О правах вдовы на наследство в имении мужа в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г.» [185], «О денежном платеже за венец вступающей во второй брак вдовы в губерниях Черниговской и

Полтавской от 15 апреля 1842 г.» [163], «О недозволении детям требовать выдела частей из имущества родителей при жизни сих последних в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г.» [178], «О назначении приданого дочерям в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г.» [176], «О опеках в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г.» [180] окремi норми Статуту ВКЛ було включено до другої редакції Зводу ЗРІ і застосовувалися вони як місцеві закони Чернігівської і Полтавської губерній.

Звертаючи увагу на особливості для Полтавської і Чернігівської губерній у положеннях зі «Зводу законів Російської імперії» в аспекті охорони материнства і дитинства, можна зазначити таке: а) в основу особливих настанов для Полтавської і Чернігівської губерній було покладено норми Статуту ВКЛ 1588 р., який не був джерелом права Російської імперії; б) в зазначених губерніях особисті і майнові права матері було значною мірою обмежено у порівнянні з батьківськими; в) у Полтавській і Чернігівській губерніях встановлювалася більша залежність дітей від батьків; г) більш прогресивними видаються норми, що регулювали опікунські відносини в зазначених губерніях.

За загальноімперським законодавством, наприклад, у випадках, коли заповітом не було призначено опікунів, опікуном ставав той із батьків, що залишився живим (за законом). Якщо ж не було опікунів ані за заповітом, ані за законом – вони обиралися і призначалися державними установами. За особливими нормами, що діяли у Полтавській і Чернігівській губерніях, до опіки над дітьми-сиротами, якщо не було призначено опікунів за заповітом, призначалися близькі родичі. Тут, право призначати опікунів належало тільки батькові, а згідно із загальноімперськими нормами це право мали обоє: батько і мати. Підтвердженням того, що закон наділяв батька, порівняно з матір'ю, більшою повнотою прав щодо власних дітей, є те, що коли опікункою

залишалася мати, додатково призначалися співопікуни – родичі дитини, переважно з батьківського боку. Мати – опікунка, за загальним для опікунів правилом, мала звітувати, зокрема, і про отримані з дитячого майна доходи, батько ж, управляючи маєтком на правах опікунства, не звітував про виручені доходи і був зобов'язаний повернути в цілісності тільки майно. Навіть якщо дочка проживала з матір'ю (не опікункою), для виходу заміж вона мала отримати згоду опікуна. Опіка над неповнолітніми хлопцями, як і за загальноімперськими положеннями, припинялась із настанням ними повноліття. Опіка над дівчатами припинялась у Полтавській і Чернігівській губерніях після їх одруження.

У Полтавській і Чернігівській губерніях дочки до заміжжя, а сини до їх вступу в училище, не мали бути розлучені з матір'ю, крім випадків, визнаних поважними Дворянською опікою чи Сирітським судом. Коли діти перебували з матір'ю, опікуни зобов'язані були доставляти їм визначені на утримання й виховання дітей кошти пропорційно доходам з усього майна.

Для Полтавської і Чернігівської губерній було встановлено особливий порядок запрошення опікунів для опіки над неповнолітніми, які zostалися без батька й матері. У порядку черговості закликалися: рідні старші брати; дядьки та інші родичі з батьківської сторони; ті ж особи з боку матері; одружені родички за чоловічою лінією; такі ж – за жіночою лінією. До того ж, одружені родички до опіки допускалися тільки разом із чоловіками і за їхньою спільною відповідальністю.

У Полтавській і Чернігівській губерніях до вимог, що пред'являлися опікунам, було передбачено дві додаткові: опікуни мали бути підданими Російської імперії і мати власне майно, достатнє для забезпечення опіки, крім випадків, коли такі особи призначалися згідно з батьківським заповітом. Цікаво, що за загальноімперськими правилами, особа, яка вийшла з-під опіки, могла вимагати відшкодування збитків, заподіяних опікуваному майну, тільки з опікуна, а за правилами, що діяли в

Полтавській і Чернігівській губерніях, особи, які вийшли з-під опіки, могли пред'являти вимоги щодо незаконновідчуженого під час їхнього малолітства майна особам, у володінні яких воно перебувало, а ті вже мали право позову до опікуна. До того ж особам, що досягли повноліття і вийшли з-під опіки, надавалося право до спливу строків давності поновлювати спори, за якими опікунами не було вжито усіх заходів щодо захисту їхніх прав [18, с. 245].

Для Полтавської і Чернігівської губерній передбачалися правила тимчасового поділу спадщини. Тимчасовий поділ тільки тоді визнавався остаточним і назавжди залишався в силі, коли його не було оскаржено впродовж десяти років з моменту досягнення малолітніми спадкоємцями повноліття. Проте, у певних випадках (розорення), для всіх спадкоємців дозволялося, хоча б серед них були малолітні, проводити остаточний поділ, за умови, що він проводитиметься під контролем цивільної палати у присутності спадкоємців та опікунів малолітнього.

Більшого значення у Полтавській і Чернігівській губерніях надавалося саме родинним зв'язкам, передбачалися послухність і повага дітей до своїх батьків. Батькам навіть надавалася можливість у деяких випадках відректися від своїх дітей (Арт. 7, Розд. VIII), зокрема, якщо вони підняли на батьків руку чи в гніві штовхнули, якщо діти свідчили проти батьків у кримінальних справах (крім випадків, коли це обумовлювалося державними інтересами), якщо діти в кримінальній справі відмовилися поручитися за батьків, коли дочка віддалася розпусному життю, якщо діти мали наміри відібрати батьківське майно, коли відмовили батькам літнього віку в утриманні, якщо діти, користуючись майном батьків, не надали допомоги за тяжких обставин [18, с. 248].

В усіх інших українських губерніях Російської імперії, крім Полтавської і Чернігівської, на рубежі XVIII – XIX ст.ст. під правову

охорону також потрапляють матеріальні, майнові інтереси неповнолітніх (дворян та інших привілейованих станів), які знаходилися під опікою.

З Наказом 1796 р. «О допущении малолетних к апелляции...» стає можливою відповідальність опікунів за нерадиве чи умисне упущення прав малолітнього [170, с. 258].

Важливим для попередження порушень інтересів неповнолітніх, які знаходилися під опікою, було затвердження доповіді Сенату 1806 р. «О призыве опекунов к суду...» [187, с. 730], відповідно до якої суди отримали право самостійно відкликати опікунів, які нехтували своїми обов'язками, незалежно від наявності у неповнолітніх, які були під опікою, родичів.

У разі порушення майнових прав дитини до відповідальності притягувалися також батьки. Це чітко впливає з думки Державної Ради у справі про опіку Віри Іванової до свого батька [I ПЗЗРІ, Т. XXXIII. 25.831. С. 88–90] та аналогічної думки по справі графині Потоцької [I ПЗЗРІ, Т. XXXIII. 25.973. С. 317 – 318; 26.47. С. 1052–1053]. Батьки зобов'язувалися представляти за вимогою суду звіт про управління майном дітей за кожен рік опіки і в разі виявлення збитків компенсувати їх за власний кошт.

Наприкінці XVIII ст. незаконнонароджені діти наслідували стан матері. При цьому діти дворянок не отримували дворянства, та нерідко воно їм жалувалося імператорським наказом. Батько зобов'язаний був забезпечити утримання незаконнонародженого та його матері. Ще Військовий Артикул Петра I (Гл. XX, Арт. 176) [8, с. 360] зобов'язував неодруженого чоловіка, чия незаміжня коханка народила дитину, доставляти матері і дитині засоби до існування. Одночасно передбачалося і кримінальне покарання у вигляді ув'язнення та церковне покаяння, якщо тільки він не візьме цю дівчину за законну дружину. Вимоги з утримання розглядалися не цивільним судом, а кримінальним, як цивільний позов у кримінальному процесі. Але утримання у цьому разі розглядалося не як аліменти, а як відшкодування шкоди.

Наприкінці XVIII ст. узаконення дітей здійснювалося лише з повеління Його Високості, кожного разу в індивідуальному порядку. У XIX ст. правила про узаконення змінювалися надзвичайно часто. За правління Олександра I (1801 – 1825) стало дозволятися узаконення дітей, народжених до шлюбу, у разі вступу їхніх батьків у шлюб між собою. Це правило не поширювалося на дітей, народжених від перелюбства. Державна рада, зважаючи на велику кількість спірних справ про узаконення, прийняла спеціальну постанову і роз'яснила, що «дітей, народжених до заміжжя матері, згодом шлюбом з'єднаної, без усякого сумніву можна вводити до всіх прав прізвища і спадкування, що законним дітям належать» [139, с. 149].

За правління Миколи I (1825 – 1855) законом від 23 липня 1829 р. «Об оставлении без уважения прошений, относительно усыновления воспитанников и сопричтения к законным детей, родившихся до брака» [145, с. 528] було суворо заборонено узаконення позашлюбних дітей, ніби з метою припинення подружніх зрад та підвищення моральності суспільства. Сумнівним видається досягнення заявленої мети, та регрес є очевидним: було значно звужено коло дітей, що становили об'єкт правової охорони. За правління Олександра II (1855 – 1881) дозвіл узаконювати дітей знову почав діяти.

Справедливо зазначав видатний історик, правник К.Д. Кавелін: «Стосовно незаконнонароджених дітей, правильніше сказати, визнаних незаконнонародженими, немає законодавства, більш суворого та нещадного за руське» [102, с. 105].

Правові норми щодо охорони дитинства у сфері цивільного (шлюбно-сімейного) законодавства містилися у ЗРРІ у кн. 1 Т. X (Закони цивільні – далі ЗЦ). Дитина вважалася законнонародженою, якщо була прижитою у законному шлюбі і незаконнонародженою – якщо народилася у незареєстрованому (церквою) шлюбі (За Законом від 3 червня 1902 р. їх почали називати «позашлюбні діти»). Законнонароджені діти мали право користуватися усіма правами стану батька, носити його прізвище, право

спадкування майна батьків та інших родичів тощо, тоді як визнання особи незаконнонародженою накладало низку суттєвих обмежень на її права, і в першу чергу майнові. За такими дітьми визнавалося лише одне право – на одержання від батька матеріального утримання (ст. 132⁴ ЗЦ). Подібні обмеження застосовувалися щодо врегулювання майнових відносин незаконнонароджених дітей стосовно їхньої матері. У цьому разі незаконнонароджені діти мали закріплене законом право на одержання матеріального утримання від своєї матері і зобов'язувалися доглядати її у старості, однак були позбавлені права спадкування за законом майна матері та її родичів. Повна цивільна дієздатність особи наступала з 21 року. У віці від 17 до 21 року особа вважалася обмежено дієздатною: вона мала право самостійно управляти належним їй на праві власності майном, однак вступати у зобов'язання їй дозволялося лише зі згоди опікунів [18, с. 253].

За статтею 13¹ Законів цивільних, стосовно позашлюбної дитини батьківська влада належала матері. Прізвище дитині давалося материнське лише за її згоди. По-батькові записувалося ім'ям хрещеного.

Упродовж XIX ст. узаконення все ще дозволялося лише у разі шлюбу батьків, але ст. 144¹ Законів цивільних відміняла заборону узаконення дітей, народжених від перелюбства. Процедура узаконення проводилася окружним судом. Як і раніше, поруч із цими правилами зберігалася можливість узаконення індивідуальними імператорськими наказами [139, с. 150].

Статті 166, 167, 168 ЗЦ встановлювали обов'язки батьків щодо дітей: надавати дітям прожиток, одяг та виховання добре і чесне, за своїм станом; моральне виховання має «сприяти видам уряду»; піклуватися про віддачу дітей на службу чи у промисел, а дочок – заміж [237, с. 30].

Не допускалося перевищення батьківської влади, що деколи знаходило вираження у примушуванні дитини до укладання шлюбу або вступу до монастиря. «Вошло в обычай у неких, что родители малых сынов своих еще прежде довольнаго их разсуждения обещают в монахи, а потом возрастных увещевают или и понуждают стрищися в монашество, вспоминая им

обещание свое и не попуская жениться. Сей обычай душепагубный есть... И хотя чада воли родительской подлежат, но не как скоти бессловеснии...» [139, с. 145].

Стаття 169, у разі особистої образи, завданої неповнолітнім дітям, надавала батькам право вступитися за них і подати позов у порядку, встановленому законом [237, с. 30].

ЗЗЦ досить повно регулював опікунські відносини. Розрізнялися опіка за законом та опіка за заповітом. Ще з виданням Установи про губернії 1775 р. розпочалося перетворення опікунства на станову справу: окремо існували Дворянська опіка (для піклування дворянських вдів і малолітніх) і Сирітський суд (для піклування про вдів і малолітніх купців і міщан) [274, с. 247–251, 261–265]. Про опіку над селянами уперше згадується в «Установленні про Імператорську Фамілію» від 5 квітня 1797 р. Згідно з п. 2 § 182, на приказних старост покладался обов'язок «мати опіку» щодо господарства селянських вдів та сиріт, ледачих та недбайливих селян» [273, с. 563]. Та ці положення в подальшому не набуло розвитку і навіть після Селянської реформи у Загальному положенні про селян, які вийшли з кріпосної залежності, від 19 лютого 1861 р. (ст.ст. 21, 38, 107) зазначалося, що селянам дозволяється керуватися власними звичаями при вирішенні спадкових майнових відносин, справ, що пов'язані з опікою та піклуванням, тощо [233, с. 107].

У звичаєвому українському праві близьким за значенням до понять «опіка», «піклування» та навіть «усиновлення» було складне звичаєво-правове явище – приймацтво. Вибір умов, на яких здійснювалося приймацтво, як правило, обговорювався сторонами і вони закріплювалися в усній або письмовій угоді.

У контексті розгляду охорони материнства і дитинства у звичаєвому праві найбільш актуальним буде розгляд приймацтва щодо малолітніх чи неповнолітніх – сиріт або напівсиріт.

Поширеність тих чи інших форм приймацтва у різних губерніях різнилася. У більшості українських губерній, особливо центральних – Київській, Полтавській, Харківській, приймак вважався ніби усиновленим, і тому його прирівнювали у правах до інших членів родини. Часто, якщо в ній не було синів, приймак після смерті батька ставав головою родини та одержував права розпоряджатися майном. На Волині, а також на Півдні приймака довгий час вважали чужим, і якщо він мав залишити сім'ю, то з ним розраховувалися як з найманим робітником. Тільки після десяти років проживання однією сім'єю він здобував право на одержання лише певної частки сімейного майна [233, с. 111].

Щодо призначення опікунів за звичаєм, необхідно звернути увагу на особливості української сім'ї, а саме – стосовно вільного становища жінки. Хоча за статусом чоловік вважався опікуном своєї дружини, насправді вона мала таку ж незалежність у своїх вчинках, як і він сам, адже могла самостійно видавати правні листи, бути позивачем у суді, володіти та розпоряджатися своїм майном, а в разі смерті чоловіка – і його майном. Відтак видається логічним, що жінка ставала опікуном своїх дітей у разі смерті чоловіка, адже володіла колом прав, які дозволяли їй виконувати обов'язки опікуна [233, с. 112].

Ставалося й так, що частина майна померлого батька переходила до матері, що вийшла заміж удруге. Мотивом такої передачі майна було те, що дитина виховувалася з матір'ю, і на її забезпечення потрібні були кошти. Н.Я. Рудий наводить приклад щодо рішення волосного суду Купянського повіту Харківської губернії, який слухав справу про передачу матері частини майна померлого чоловіка. Вдова вдруге вийшла заміж, але після першого шлюбу залишилося двоє неповнолітніх синів, якими вона опікувалася. Суд ухвалив рішення, відповідно до якого із дідового (свекрового) майна «на прокорм» виділялося «15 кореней верб строевых, из его части левады, одну лошадей с упряжью, одну корову, две овцы, одного ягненка и две четверти пшеницы». Незрозуміло, однак, чи це була повна частка спадкового майна

померлого батька (претендував на одну третю), чи лише майно, яке було необхідним для належного утримання дітей [233, с. 113].

Роль громади при встановленні опіки над сиротами є неоднозначною. За твердженням С.В. Пахмана, таке питання вирішувалося громадою або місцевою владою (сільським старостою і старцями, волосним правлінням, волосним сходом або волосним судом). У деяких поміщицьких маєтках, як зазначає М.В. Качалов, вступ у шлюб відбувався за рішенням сходу, особливо коли наречена була сиротою. Дослідник українського звичаєвого права Ю.Г. Гошко взагалі дійшов висновку, що «громада не вирішувала питання про опікунство». На думку Н.Я. Рудого, цей висновок є надто категоричним, із чим не можна не погодитися. Громадська думка щодо потенційних опікунів бралася до уваги особливо у тих випадках, коли бажання стати опікуном виявляли кілька осіб і справа доходила до судового розгляду [233, с. 114].

За звичаєм, опікунство над позашлюбними дітьми не призначалося. Очевидно, найближчі родичі брали на себе обов'язки щодо виховання та догляду за такою дитиною.

До 1818 р. відкритим залишалося питання опіки над дітьми особистих дворян. Згідно з наказом від 11 червня 1814 р. вони не мали права успадковувати батьківські маєтки та кріпаків, оскільки зобов'язані були спочатку отримати право на це майно «самі по собі». Тож майно особистих дворян підлягало продажу після їхньої смерті, але оскільки для тогочасного законодавця не було очевидним, що в такому разі права власності спадкоємці не набувають взагалі, то наказ зобов'язував їх продати майно в установлений строк. Відповідно, назріло питання щодо продажу майна неповнолітніми, оскільки опіки над майном дітей особистих дворян в законодавстві прямо не було передбачено. Височайше затвердженою думкою Державної ради від 21 лютого 1818 р. було зазначено, що таке майно мають продати опікуни неповнолітніх за вільною ціною, «а як діти особистих дворян належать до

різничинців, то обрання опікунів, за загальним правилом, з числа родичів їхніх або сторонніх надати сирітським судам» [189, с. 220].

Продовженням принципу становості у встановленні опіки стали:

1) передача опікунських справ купців комерційним судам (Одеса, Феодосія, Рені), хоча в ході кодифікації 30-х рр. XIX ст. ці справи все ж таки було у них вилучено;

2) передача опіки над дітьми козаків Чорноморського козацького війська – суду цього війська, а в 1842 р. – експедиції Військового правління;

3) доручення опіки над дітьми Таврійського мусульманського духовенства – муфтієві (1833);

4) створення окремих правил про опіку над дітьми татарських поселенців Таврійської губернії (1837) [135, с. 147].

В 1785 р. вже розрізняли опіку і піклування: опіка встановлювалася над дітьми, що не досягли 14 років, а піклування – над дітьми у віці від 14 до 21 року [169, с. 502].

Звід ЗЦ зберіг становість у правовому регулюванні опіки, відповідно до п. 1 ст. 206 опіка і піклування встановлювалися над неповнолітніми. Згідно зі ст. 221 батьки мають право призначити в духовному заповіті до малолітніх дітей і майна, що залишилися після них, опікунів за власним своїм вибором [237, с. 35]. Це положення є одним із найдавніших і, водночас, актуальним для закріплення у сучасному цивільному законодавстві. Переконливою видається точка зору С.Є. Морозової щодо закріплення в Цивільному кодексі України окремою статтею норми про надання права батькам призначати опікунів (піклувальників) своїй дитині, у разі їхньої смерті, заповітом [131, с. 191].

Однак при цьому діяли такі правила: опіка над майном, яке надійшло у власність малолітнім дітям, за життя їхніх батьків належить батькові. Якщо ж в заповіті не призначено особливих опікунів до майна, що дісталася малолітнім, то опіка належить батькові або матері, які залишилися живими (хоча на практиці такі особи так само підлягали урядовому затвердженню),

якщо немає причин, за якими вони не можуть бути опікунами. Коли в заповіті опікуна не призначено, а батько чи мати, які залишилися в живих, цього обов'язку на себе не приймуть, то опікуни обираються і визначаються Урядом (ст. 220 – 225) [237, с. 37]. Хоча при обранні опікуна батьки-заповідачі керуються власними міркуваннями стосовно особи, яка має замінити батька, однак ці особи могли бути і не затвердженими. До них так само застосовувалися правила ст. 244: обрання в опікуни має бути звернено на таких людей, які моральними якостями дають надію на опікування малолітнього в «здравии», доброму моральному вихованні і достатньому за його станом утриманні, і від яких можна чекати батьківського над малолітнім опікування. Тому забороняється призначати опікунами: тих, хто розтратив своє і батьківське майно; хто має явні та відомі вади, або ж позбавлений судом усіх прав стану чи всіх особливих прав і преваг особисто і за станом привласнених; відомих суворими своїми вчинками; хто мав сварку з батьками малолітнього; неплатоспроможних. Дві додаткові умови закріплювалися для Чернігівської та Полтавської губерній. Ці положення походили зі Статуту ВКЛ 1588 р.: опікунами не могли бути особи, які не перебували в російському підданстві, та особи, які не мали власного майна, достатнього для забезпечення опіки [237, с. 40]. І справді, призначати опікуна із числа іноземців логічним видається лише у тому разі, якщо під опіку потрапив іноземний неповнолітній.

Усунення батька від опіки було явищем рідкісним, на відміну від матері, адже довіра до жінки у майновому відношенні кульгала. У Чернігівській та Полтавській губерніях діяло положення щодо обов'язкового призначення співопікуна у разі призначення матері опікункою. Разом із тим у цих губерніях діяла і заборона розлучати дитину з матір'ю, навіть коли мати не була опікункою. Слово матері часто було визначальним при прийнятті рішень сирітськими судами. Після смерті київського міщанина М. Кузнецова 12 березня 1895 р. залишилася садиба на Байковій горі. Вдова померлого І. Кузнецова заявила до Київського сирітського суду, що майном її

неповнолітнього сина Дмитра самовправно розпоряджаються повнолітні діти покійного від першого шлюбу. І. Кузнецова просила призначити опікуном сторонню особу, і було призначено О.С. Янченка. Син померлого Федір Кузнецов звернувся до суду з проханням призначити опікуном В. Бутяєва, зазначивши, що О.С. Янченко, «неписемний простий робітник», не має часу на управління майном. О.С. Янченко відмовився від опікунства, повернувши суду наказ про своє призначення та сирітські кошти сумою 36 руб. 35 коп. На цій підставі 14 серпня суд призначив опікуном В. Бутяєва. У листопаді того ж року Федір, Захарій та Марія Кузнецови звернулися до сирітського суду, зазначивши, що майно їхнього батька перебуває в опікунському управлінні зовсім чужої людини, яка не завжди діє в їхніх інтересах, тому вони, повнолітні спадкоємці, яких лише формально не затверджено у правах на спадщину, просять призначити опікуном старшого брата Ф.М. Кузнецова. Сирітський суд, зазначив, що опікуна В. Бутяєва призначено саме за клопотанням Ф. Кузнецова. Вдова І. Кузнецова, за малолітством сина якої запроваджено опіку, ніякого невдоволення на В. Бутяєва не заявила, а сам В. Бутяєв від опіки не відмовився. Тому прохання судом не було задоволено [125, с. 212].

Отже, особливістю опікунського права в українських губерніях був і підвищений статус матері. Розлучення дітей з матір'ю не допускалося, а опікуни мали доставляти їй потрібні для виховання дітей доходи з підопічного майна [237, с. 41]. Слово матері було вирішальним при розгляді справ, наприклад, у сирітських судах тощо. Як видно, в Україні і на теперішній час надається пріоритет сімейним формам виховання дитини, підвищується роль матері у цьому процесі, розлучення з матір'ю не допускається, а в разі розлучення батьків (при рівних можливостях), дитина частіше залишається проживати з матір'ю.

Слід відзначити поблажливе ставлення опікунського права щодо ситуації повторного шлюбу вдови, адже у багатьох європейських країнах він був підставою для позбавлення матері права на опіку над дітьми

від попереднього шлюбу. 19 червня 1845 р. член Васильківського сирітського суду ратман Мерещяков звернувся до Васильківської міської поліції з листом, де зазначав, що після смерті міщанина Г. Павлюка у Василькові залишився дерев'яний дім, що належав малолітнім спадкоємцям померлого, натомість удова Г. Павлюка вийшла повторно заміж за К. Соколова і прийняла його у сирітський дім, а він «володіючи майном, дозволив собі побудувати свавільно дім на сирітській землі, який через дурне улаштування солом'яних труб загрожує пожежею». Ратман просив поліцію без зволікання доставити дружину померлого та її нового чоловіка до сирітського суду для дачі пояснень. Згідно з поясненнями Меланії та Касіяна Соколових, від першого шлюбу у М. Соколової залишилося двоє дітей: Климентій (16 років) та Михайло (13 років). Удруге до шлюбу М. Соколова вступила через 5 років після смерті чоловіка й народила чотирьох синів: Хому, Авраама та Дмитра, які вже померли, та однорічного Логвина (є живим). Усі діти перебувають на утриманні К. Соколова. Климентій навчається чоботарського ремесла, Михайло – шведського рукоділля. Дім на городній землі побудований коштом К. Соколова з дозволу повітового землеміра та городничого за умови, що власні діти К. Соколова не повинні мати ніяких претензій до цього будинку, а плетена труба скоро буде перебудована з цегли. Ці пояснення цілком задовольнили суд [125, с. 213].

Для здійснення материнського опікування у побуті повноваження опікуна не завжди були необхідними, тому не було потреби затверджувати опіку одразу ж після смерті одного з батьків над напівсиротами. Так, М.О. Павлуцький помер в 1890 р., залишивши свою доньку з матір'ю – його дружиною С.О. Павлуцькою, яка подала до сирітського суду прохання про призначення її опікункою лише через 5 років, коли їй знадобилося право клопотати про затвердження дочки у правах на спадщину [65, с. 29].

Аж до кінця XIX ст. цивільно-правові норми, що регулювали відносини між поколіннями, залишалися майже незмінними з часів кодифікації 30-х рр. Проте, відчутною була зміна, яка стосувалася

незаконнонароджених дітей. Законом від 12 березня 1891 р. «Про дітей усиновлених і узаконених» було, нарешті, дозволено легалізацію таких дітей шляхом подальшого шлюбу батьків і, крім того, дозволено їхнє усиновлення. Законом від 3 червня 1902 р. «Про покращення становища незаконнонароджених дітей» було визнано законними дітей, народжених у недійсному шлюбі. Обов'язки з утримання та виховання позашлюбної дитини залишалися на матері, але відсутність у неї коштів ставала підставою для залучення батька до виконання аліментарних обов'язків [85, с. 4, 13, 27, 31, 36].

Закон 3 червня 1902 р., що вніс зміни до Зводу законів Російської імперії, уперше дозволив розглядати позови позашлюбних дітей про утримання в порядку цивільного, а не кримінального, судочинства. Згідно із цим законом кровна спорідненість між батьком і дитиною могла підтверджуватися будь-якими доказами. Однак мова йшла не про встановлення батьківства як сімейно-правового зв'язку з дитиною, а лише про право дитини на утримання. Добровільне визнання батьківства не дозволялося. Правовий зв'язок матері і дитини встановлювався на основі визнання кровної спорідненості. За відсутності визнання кровна спорідненість матері і дитини могла бути підтвердженою лише метричним записом чи її власноручним письмовим посвідченням. І в цьому разі встановлювався саме сімейно-правовий зв'язок між матір'ю і дитиною. Така обмежена кількість способів доказування обґрунтовувалася необхідністю захисту дівчат із благородних сімей, які народили дитину поза шлюбом, від можливого шантажу [139, с. 149].

Наприкінці XVIII ст. не існувало спеціальних законів щодо усиновлення. Виключенням був лише наказ із дозволом Катерини II графу І.А. Остерману і його брату усиновити старшого онука їхньої сестри А.І. Толстова і погодженням на те, щоб усиновлений іменувався графом Остерманом і застосовував родинний герб [28, с. 118]. Такого роду дозвіл став у майбутньому підставою для інших усиновлень, дозвіл на які сама

імператриця давала у кожному конкретному випадку. Незважаючи на індивідуальний характер актів, що приймалися, уже того часу стали очевидними правила: дворяни мали право усиновити дитину лише за відсутності низхідних і бокових родичів того ж прізвища; усиновлення щодо чужих дітей не допускалося. Процедура усиновлення дворянами кожного разу оформлялася індивідуальним імператорським актом.

На початку XIX ст. законодавство щодо усиновлення набуває розвитку, тоді ж виокремлюються головні види усиновлення: усиновлення дворянами, усиновлення особами податних станів, усиновлення іноземцями. Існувало й «сопричтение детей незаконнорожденных к законным», яке також розглядалось як усиновлення. Для реалізації усиновлення кожного виду передбачалися свої правила. 11 жовтня 1803 р. було видано наказ, яким дозволялося бездітним дворянам усиновлювати найближчих законнонароджених родичів «через передачу їм за життя прізвища і герба». Дещо пізніше з'явилася ціла низка імператорських наказів, присвячених безпосередньо усиновленню, які звертали увагу на необхідність неухильного дотримання при усиновленні принципу становості. О.С. Невзоров цілком вірно зазначав, що мету російського законодавця було спрямовано, на жаль, не на охорону дитинства, а на задоволення станових потреб [135, с. 118].

Усиновлення дворянами того часу отримало значення генеалогічного, хоча виникло не лише як спосіб підтримання згасаючого прізвища, але і як можливість набуття дитиною нової сім'ї. Селяни могли усиновлювати шляхом приписки усиновленого до свого сімейства, але право на наділ новий член родини набував тільки у тому разі, якщо усиновлення здійснювалося з дозволу общини [139, с. 151].

Із середини XIX ст. стало можливим усиновлювати не тільки дітей-сиріт. У разі, якщо батьки дитини були живими, на усиновлення потрібна була їхня згода (ст. 148) [237, с. 30].

За законом від 12 березня 1891 р. усиновителями могли бути будь-які особи старше 30 років (за виключенням тих, хто у відповідності до свого

сану дав обітницю безшлюбності), які не мали своїх законних чи узаконених дітей. Міщани і селяни становили виключення. Не дозволялося усиновлення християнами нехристиян і навпаки, розкольниками і членами їхніх сект – православних. Євреї могли усиновлювати своїх одновірців, як правило, у місцях своєї осілости. Усиновлення священнослужителями і нижчими військовими чинами дозволялося лише з відома начальства. Різниця у віці усиновлювача і того, кого усиновлювали, мала становити не менше 18 років. Необхідною була згода батьків, опікунів чи піклувальників дитини на її усиновлення, а також її самої, якщо вона досягла 14 років. Для усиновлення одним із подружжя необхідною була згода іншого. Усиновлений набував усіх прав та обов'язків законних дітей [168, с. 112].

Усиновлення дворянами здійснювалося через окружний суд, а міщанами і селянами – шляхом приписки дитини до своєї сім'ї. Такий порядок не змінився і після видання закону від 3 червня 1902 р. Але тепер допускалося усиновлення позашлюбних дітей і встановлювалися менш суворі умови цього акту: усиновитель міг бути молодший 30 років, не обов'язковою була й різниця у віці [152, с. 494].

Процедура усиновлення була досить непростю. Наприкінці XIX ст. вона визначалася Статутом цивільного судочинства і залежала від стану усиновителя. Для дворян така процедура була особливо складною і відбувалася у декілька етапів: складання акта про усиновлення у нотаріуса, подання цього акта на дозвіл окружного суду за місцем проживання усиновителя, затвердження акта судовою палатою. У ході розгляду подання про усиновлення окружним судом опікунська установа мала надати «посвідчення» про те, що усиновлення не обернеться на шкоду тому, кого усиновлюють. Як результат усиновлення виникали відносини, які були лише наближеними до кровноспоріднених, але повністю з ними не ототожнювалися. Усиновитель, наприклад, міг передати своє прізвище усиновленому лише за умови, що він не користується більшими правами стану. Передача усиновленому прізвища потомственного дворянина

допускалося лише «по Высочайшему соизволению». Усиновлений не набував після смерті усиновителя права на його пенсію, рівного права спадкування на маєток усиновителя, серед рідних дітей якого не було синів, тощо. Разом із тим, усиновлений зберігав право спадкування за законом після своїх батьків та їхніх родичів.

У залежності від мотивації поведінки усиновителя, усиновлення поділялося на три категорії. До першої категорії належало усиновлення за обіцянкою, коли усиновитель обіцяв робити все, аби усиновленій дитині у нього було добре. До другої – усиновлення дитини годувальницею, яка до неї прив'язалася, а до третьої – усиновлення за винагороду [139, с. 154].

Отже, реалізація визначеної законом моделі боротьби з антиювенальною злочинністю залежала не лише від загальної соціально-економічної ситуації та якості роботи правоохоронних структур, але й від підтримки їх суспільством, від ступеня його активності у справі охорони материнства і дитинства. У період історії, що аналізується, часто ініціатива у сфері превенції ювенальної і антиювенальної злочинності мала прояв у фінансовій, інформаційній, організаційній підтримці публічної влади. Вона суттєво доповнювала її часто декларативну діяльність, а іноді була і єдиною формою втілення намірів державної влади. Суспільна самодіяльність була показником рівня розвитку самосвідомості у країні, однак не слід її й переоцінювати. Можна підсумувати, що у XIX ст. – 1917 р. лише вищі, освічені верстви населення, мали принципово відмінне, ніж у більшій частини населення, уявлення про сутність материнства і дитинства та необхідність їхньої охорони. Основна маса населення жила за патріархальним ладом, коли охорона материнства і дитинства не визнавалися особливою проблемою. І тут саме державна влада, яка усвідомлювала в силу обізнаності і міжнародного впливу необхідність гуманізації звичаїв, традицій, моралі і зміни суспільних відносин, брала на себе роль провідника нових ідей, оформляючи їх у відповідні правові норми. Із цього приводу Б.Н. Миронов пише: «Характерною ознакою розвитку права періоду імперії було те, що

правові норми змінювалися, випереджаючи життя і потреби населення: держава майже завжди розуміла нестатки країни раніше за суспільство і підштовхувала його до змін за допомогою права, переймаючи досвід Заходу. Звідси виникало багато проблем: будучи взятими із більш зрілих у соціальному і політичному відношеннях держав, нові правові норми часто розбігалися із життям...затверджене юридично розбігалось з існуючим фактично. Однак це не повинно применшувати значення досягнутого де-юре: юридичні норми створювали ідеал правової держави і громадянського суспільства, який поступово затверджувався в дійсності» [224, с. 51].

Таким чином, норми цивільного (шлюбно-сімейного) законодавства, що діяли в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.), було спрямовано, часто непрямо, на забезпечення охорони материнства і дитинства: зокрема, шляхом задоволення природних почуттів любові та прихильності, які знаходили застосування у зв'язку з відсутністю власних дітей; шляхом влаштування дитини в нову родину, що мало особливе значення для дітей-сиріт, тощо.

Нормативно-правове забезпечення охорони материнства і дитинства в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві

З початку і до 40-х рр. XIX ст. джерела кримінального права у різних українських губерніях Російської імперії мали певні відмінності. Якщо у південних губерніях чинним було загальноімперське законодавство, то в лівобережних і правобережних губерніях продовжували діяти окремі норми Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., магдебурзького права, козацького звичаєвого права.

Аналізуючи Статут Великого князівства Литовського 1588 р. на наявність норм щодо охорони материнства і дитинства, знаходимо: Розд. XI, Арт. 60 «О каранью таких невест збытечных, которые бы дети свои або иных губили» [247, с. 619], що встановлював покарання матері за

позбавлення плоду у вигляді кари на горло. Дискусійним вбачається питання, чи визнавати це положення нормою, яка охороняла право дитини на життя, адже і на теперішній час правознавці сперечаються, зокрема, про визначення моменту, з якого починається людське життя. Артикул 7 цього ж розділу встановлює відповідальність батьків за вбивство своєї дитини [247, с. 588].

Розділ XI, Арт. 47 «О бой и раны шляхтича, лет не дорослого», встановлював порядок доказування тілесних ушкоджень, заподіяних неповнолітньому, та порядок сплати нав'язки (майнового відшкодування) [247, с. 613].

Норми, що встановлювали особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, також мали місце у Статуті ВКЛ 1588 р. Вік кримінальної відповідальності наставав, як і за сучасним Кримінальним кодексом України, з досягненням дитиною 16 років, а розмір відшкодування у разі відпрацювання провини становив 1 копу грошей на рік. За рецидив злочину передбачалося тілесне покарання (Арт. 11, Розд. XIV).

Важливим джерелом кримінального права у привілейованих містах правобережних і лівобережних губерній було магдебурзьке право. Проте, указом 1831 р. його було скасовано в усіх магістратських і ратушних містах українських губерній, крім Києва (у Києві магдебурзьке право скасовано 23 грудня 1834 р.). Норми українського звичаєвого права поступово втрачають своє значення, лише сільські копні суди Волинської і Подільської губерній, розглядаючи деякі кримінальні справи, керувалися нормами українського звичаєвого права. Тільки в місцях розташування українських козацьких військ (Бузьке, 1803 – 1817 рр.; Азовське, 1828 – 1865 рр.; Дунайське (Новоросійське), 1828 – 1869 рр.) під час розгляду і вирішення кримінальних справ застосовувалися норми звичаєвого права.

Отже, протягом I половини XIX ст. відбувалися неодноразові спроби систематизувати норми російського і українського законодавства. Було зібрано десятки тисяч нормативно-правових актів, на основі яких укладено

«Повне зібрання законів Російської імперії» (далі – ПЗЗРІ), відоме у трьох виданнях 1830 р., 1881 р. і 1913 р.

Одночасно виконувалася робота з укладення «Зводу законів Російської імперії» 1832 р., за яким кримінальне право уперше виокремлювалося як галузь права. Норми, що стосувалися охорони материнства і дитинства та діяли в українських губерніях, зосереджувалися, передусім, у томі XV (Закони кримінальні) Зводу законів Російської імперії.

За правління Катерини II, 2 травня 1765 р., було видано Наказ «Про провадження справ, вчинених неповнолітніми та про розрізнення покарання за ступенем віку злочинців» [192; с. 174], за яким усі особи, молодше 17 років, звинувачені у злочинах, за які передбачалася смертна кара чи батоги, мають бути представлені до сенату, де з ними буде вчинено розсудливо і за мірою їхньої вини. Ті ж, хто молодше 17 років і підлягають тілесним покаранням, без подання до сенату, чинити покарання: від 15 до 17 років плітьми, а від 10 до 15 – різками, але не батогам, а 10-річних і молодших віддавати для покарання батькам, матерям чи поміщикам. Отже, цей наказ встановлює повну неосудність дітей до 10 років, від 10–17 років – пом'якшення покарання, до того ж при встановленні розмірів пом'якшення брався до уваги 15-річний вік. Але вищезазначеним наказом питання щодо покарання малолітніх не було остаточно вирішено, судячи з прикладів, знайдених в I ПЗЗРІ. Так, в 1767 р., підсудному Андрію Королькову було пом'якшено покарання з приводу його малолітства, хоча він досяг уже 18 років [177; с. 358]; у 1818 р., з приводу Артема Нікіфорова, смоленський совісний суд сперечався з кримінальною палатою про строк малолітства, вважаючи таким, на підставі думки духовної консисторії, 15 років [181; с. 623]; у 1823 р., Державна Рада засудила 10-річного дворянина Костянтина Лінчевського за вбивство дівчини до віддання в херсонське військово-сирітське відділення для навчання з іншими малолітніми, для того, аби після досягнення повноліття його було віддано церковному покаянню на строк, який визначить духовне керівництво [174; с. 937], тощо.

Проблема інфантициду (дітовбивства) традиційно привертає до себе увагу істориків і юристів. Цей інтерес зумовлено як специфікою цього виду злочину, так і змістом мотиваційного комплексу. У сприйнятті суспільством дітовбивство – явище екстраординарне. На жаль, воно не є таким для кримінальної статистики. Досі є актуальним заклик знавця кримінального права Н.С. Таганцева: «потребує серйозної уваги вивчення причин, що породжують це зло, і знарядь боротьби з ним» [256; с. 260].

У праці П.Н. Тарновської «Жінки-вбивці», здійснюючи антропологічне дослідження, лікар, говорячи про вбивць із пригніченим сприйняттям, виокремлює дітовбивць. Авторка говорить, що в селянському середовищі дитина є великим стисненням для дівчини-матері, оскільки стає перепорою до звичайного заробітку, – жінку з грудною дитиною не беруть на місце. Виховний будинок знаходиться далеко від села, та й не завжди доступний внаслідок необхідної платні; довкола нестаток, відсутність виховних основ і навіть елементарних етичних понять. Окрім сорому, для дівчини-матері дитина є справжнім тягарем, тому що заважає найнятися в робітницю чи йти на заробітки; а між тим продовжувати жити та харчуватися треба; почуття самозбереження глушить голос совісті, і перешкода усувається насильницькою смертю дитини. Далі наводяться 16 спостережень, що підтверджують цей сумний факт. Однією з характерних рис дослідниці називає відсутність материнської любові, а саме почуття материнства [259, с. 318]. В усіх 16 наведених випадках жінок за дітовбивство засуджено в каторжні роботи від 6 до 15 років із наслідками чи без них.

Справедливо наголошується, що вагітна жінка (жінка, яка виношує дитину) є специфічним суб'єктом злочину, тому застосуванню кримінальних покарань до жінок із певними властивостями соціально-демографічного та психофізіологічного характеру (стан вагітності) надається особливе значення.

Звертаючи увагу на те, що в Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. є відсутніми розділ чи глава, присвячені особливостям

застосування покарань цього розряду як до вагітних жінок, так і до дітей, але все ж знаходимо деякі статті, що розкривають уявлення про відношення законодавства того часу щодо правової охорони материнства та дитинства у контексті особливостей застосування кримінальних покарань до вагітних жінок та дітей.

Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. статтею 19 визначає покарання, що належать до розряду кримінальних: 1. Позбавлення усіх прав стану і смертна кара. 2. Позбавлення усіх прав стану і заслання на каторжні роботи; для осіб же не вилучених від покарань тілесних, публічне покарання від тридцяти до ста ударів батогами через катів, із тавруванням і також заслання на каторжні роботи з втратою усіх прав стану. 3. Позбавлення усіх прав стану і посилення на поселення до Сибіру; для осіб же не вилучених від покарань тілесних, публічне покарання від десяти до тридцяти ударів батогами через катів, але без таврування, і також посилення на поселення до Сибіру із втратою усіх прав стану. 4. Позбавлення усіх прав стану і посилення на поселення за Кавказ [267, с. 5]. Кримінальні покарання поділяються також на кілька родів (11) і кожен рід – на кілька ступенів (35) із вищою і нижчою мірою.

Щодо застосування кримінальних покарань, в Уложенні 1845 р. яскраво проглядається принцип станової нерівності. А тому, усі вагітні жінки та діти, які належали до привілейованих станів населення (дворяни, духовенство, почесні громадяни, купці I і II гільдій, феодали інших народностей, деякі розряди сільських посадових осіб), від покарань тілесних вилучалися (Див. п. 2, I Додатку до ст. 19). Крім того, усі жінки (у т.ч. вагітні) за ст. 28 не засуджувалися до таврування. У примітці до п. 1, I Додатку до ст. 19 зазначається, що від гоління половини голови ув'язненим у тюрмах звільняються усі жінки, а отже й вагітні [267, с. 889]. Стаття 75 Уложення наказує: за скоєння злочинів, за які законом передбачається покарання у вигляді каторжних робіт у рудниках чи фортецях, жінки, замість того, засуджуються до робіт на заводах, але зі збільшенням строку відбування у

співвідношенні 1:1,5 року. Статтею 83 також підкреслюється: ті, хто до робіт в арештантських ротах неспроможні, так само і жінки, замість того, засуджуються до відправлення в робочі будинки, але зі збільшенням строку відбування у співвідношенні 1:1,5 року [267, с. 24].

Можна припустити, що вагітність, у відомих випадках викликаючи стан шаленства і абсолютної нестями, могла бути підставою для не ставлення у провину злочинного діяння [267, с. 98]. І лише у кількох статтях використовується термін саме «вагітна жінка» (мати – Авт.), а саме ст. 1922: Покарання пом'якшується трьома ступенями у разі, якщо вбивство незаконнонароджених сина чи дочки скоєно матір'ю від сорому або страху, при самому народженні немовля, якщо одначе при цьому не буде доведено, що вона була вже раніше винувата у тому ж злочині. Коли ж дітовбивство такого роду було ненавмисним, то винувата в тому жінка, особливо якщо вона незаміжня і народжувала уперше, піддається лише: позбавленню всіх прав стану і посиланню до віддалених і менш віддалених місць Сибіру, а якщо її за законом не звільнено від тілесних покарань, і покаранню батогами через катів мірою, визначеною ст. 22 цього Уложення для першого чи другого ступеня покарань цього роду, зважаючи на обставини, що більшою або меншою мірою збільшують чи зменшують її вину [267, с. 742]. Тож, вже у 1 пол. XIX ст. з'явилася тенденція оцінювати дітовбивство як привілейоване, якщо його було скоєно матір'ю новонародженого. У сучасних законодавствах багатьох високорозвинених країн за вбивство матір'ю новонародженої дитини також передбачається більш м'яке покарання ніж за просте вбивство.

Стаття 1931 Уложення 1845 р. констатує: жінка, яка від сорому або страху, хоча і не вб'є незаконнонародженого свого немовля, але залишить його без допомоги, і немовля від того позбавиться життя, засуджується за це: до позбавлення всіх особливих особисто і за станом привласнених нею прав і переваг і до посилання на проживання в губернії Томську чи Тобольську, з ув'язненням на строк від одного до двох років, або якщо її за законом не

звільнено від тілесних покарань, до покарання різками мірою, визначеною ст. 35 цього Уложення для четвертого ступеня покарань цього роду і до віддання в робочий дім на строк від трьох до шести років, за ст. 83 цього Уложення. Якщо ж буде доведено, що немовля народилося мертвим, і мати, від сорому чи страху, лише приховала його тіло, замість того, щоб заявити про те як належить, то за це вона підлягає лише: ув'язненню на строк від шести місяців до одного року, виходячи з обставин, що більшою або меншою мірою збільшують чи зменшують її вину [267, с. 746].

В Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1885 р., ст. 1451 передбачалося за вбивство матір'ю новонародженої дитини пом'якшення покарання трьома ступенями (тобто становило 10–12 років каторги або 4–6 років тюремного ув'язнення), коли вбивство незаконнонароджених сина чи дочки скоєне матір'ю від сорому чи страху при самому народженні немовляти, якщо однаке при цьому не буде доведено, що вона була уже раніше винувата в такому ж злочині. Коли ж дітовбивство такого роду було ненавмисним, то винувата в тому жінка, особливо якщо вона була незаміжньою і народжувала уперше, піддається лише: позбавленню усіх прав стану і посиланню на поселення до віддалених чи менш віддалених місць Сибіру.

Якщо жінка залишила дитину без допомоги від сорому і страху і немовля від того позбавилося життя, то покарання могло бути: або позбавлення усіх прав і переваг особливих, особисто і за станом привласнених і посилення на проживання до Сибіру чи від 1,5 до 2,5 років в'язниці. Якщо ж буде доведено, що немовля народилося мертвим і мати, від сорому чи страху, лише приховала його тіло, замість того, щоб заявити про те як належить, то за це вона підлягає лише: ув'язненню на строк від 4 до 8 місяців (ст. 1460) [267, с. 567].

За Кримінальним уложенням 1903 р., матір (саме цей термін використовується законодавцем), винувата у вбивстві прижитого нею поза

шлюбом немовляти при його народженні, піддається ув'язненню у виправному будинку. Замах карається (ст. 461) [266, с. 92].

На селі не рідкими були випадки «присипання» немовлят, тобто під час сну матері заминали своїх дітей. В.І. Даль у «Тлумачному словнику живої великоросійської мови» наводить специфічний термін, що позначає ненавмисне вбивство дитини, – «приспати». «Приспать или заспать младенца – положить с собою, навалиться на него в беспамятном сне и задушить» [42, с. 459]. Робилося це свідомо чи несвідомо, навмисно чи ненавмисно міркувати важко, але селяни вважали «присипання» важким гріхом, втім, як і церква. Можна припустити, що частина таких випадків була результатом навмисних дій, жертвами яких ставали, як правило, небажані діти.

Острах громадської думки у переважній більшості випадків домінував у мотивах здійснення дітовбивства. Селянка, яка народила байстрюка, піддавалася в селі осуду, а доля позашлюбного дитя була незавидною.

Матеріали кримінальної статистики дають підставу стверджувати, що суди виявляли поблажливість до матерів-дітовбивць. За період з 1897 по 1906 р. до суду за обвинуваченням у дітовбивстві і залишення без допомоги новонародженого до відповідальності було притягнуто 2041 жінку, з яких 1380 підсудних було виправдано [31, с. 66].

Інша особливість справ такого роду полягала в тому, що судді розцінювали поведінку жінок-дітовбивць в момент скоєння злочину як стан сильного психічного потрясіння, що межує з безумством. Встановити у ході слідства наявність психотравмуючої ситуації було важко, тому судді воліли трактувати виникаючі сумніви на користь обвинувачених. Хоча, як правило, мотивацію злочину було спричинено не станом вираженої емоційної напруги, а морально-етичною деградацією матері.

Як обставина, що впливає на осудність і, відповідно, на ступінь покарання, вагітність мала особливо важливе значення у злочинах, відомих під назвою «витравлення плоду».

Плодовигнання (аборт) кваліфікувалося як злочин проти особистості і юридично було заборонено.

У ст. 1933 Уложення 1845 р. указано: сама вагітна жінка, яка з власної сваволі чи за згодою з іншою особою вживатиме будь-які засоби для вигнання плоду свого, підлягає: позбавленню усіх прав стану і посиланню в Сибір на поселення, якщо за законом її не звільнено від тілесних покарань, і покаранню батогами через катів мірою, визначеною ст. 22 цього Уложення для другого ступеня покарань такого роду. У ст. 1934 йдеться про підвищення покарання, визначеного у попередній статті, одним ступенем, якщо доведено, що підсудна була вже і раніше винуватою у такому злочині [267, с. 748].

Згідно зі ст. 1462 Уложення про покарання 1885 р., хто з відома і за згодою самої вагітної жінки, умисно у будь-який засіб скоїть вигнання плоду її, підлягає за це: позбавленню усіх прав стану і посиланню на поселення до віддалених місць Сибіру. Сама вагітна жінка, яка з власної сваволі чи за згодою з іншими, умисно справить вигнання плоду свого, піддається позбавленню усіх прав стану і посиланню до Сибіру на поселення.

Якщо хтось справить плодовигнання без відома і згоди вагітної – позбавляється усіх прав стану і посилається на каторжні роботи строком від 4 до 6 років; якщо внаслідок скоєного було завдано шкоди здоров'ю вагітної – строк каторжних робіт збільшувався від 6 до 8 років; якщо наслідком стала смерть вагітної, строк каторжних робіт призначався від 8 до 10 років (ст. 1461). Покарання підвищується одним ступенем, якщо підсудний був раніше винуватий у заподіянні такого ж злочину (ст. 1463) [269, с. 573].

Кримінальне уложення 1903 р. пом'якшило міри відповідальності за такий злочин. Мати, винна у загибелі свого плоду, карається ув'язненням до виправного будинку строком не більше як на 3 роки (ст. 465). Винуватий у загибелі плоду вагітної карається ув'язненням до виправного будинку. Якщо це лікар чи повивальна бабка, то суд може заборонити їм практику на строк від 1 до 5 років і опублікувати вирок. Якщо загибель плоду вчинено без згоди

самої вагітної, винуватий карається каторгою на строк не більше 8 років (ст. 466) [266, с. 92].

До плодови́гнання сільські жінки вдавалися у край рідко, вважаючи це тяжким гріхом. Іноді на штучне переривання вагітності наважувалися сільські вдови і солдатки. Н.С. Таганцев стверджував, «мотиви, які визначають цей злочин, є абсолютно аналогічними з мотивами дітовбивства – це сором за свою ганьбу, страх громадського осуду, тих матеріальних нестатків, які очікують у майбутньому її та дитину» [257, с. 260].

Крім того, слід навести положення, націлені на охорону здоров'я і спокою вагітних жінок до пологів і порятунк життя плоду у разі смерті матері. Виконання покарання над вагітною чи породіллю відкладається до спливу сорока днів після пологів; до виправного закладу не приймаються вагітні жінки; до того ж тюремних комітетів зобов'язано здійснювати нагляд, щоб вагітним жінкам, які утримуються у в'язниці, за рахунок коштів цих закладів, по можливості надавалася їжа краща, ніж іншим ув'язненим; до того ж передбачається вагітним, які утримуються у в'язницях, надавати допомогу під час пологів і до їх настання не пересилати вагітну з місця на місце. Як у заслання, так і у в'язницях, вагітні та породіллі до спливу сорока днів після пологів, звільняються від робіт; врешті, визначено порядок судово-медичного огляду жінок, коли справа йде про встановлення вагітності і передбачено розтин мертвого тіла, коли вагітна на другій половині строку своєї вагітності раптово померла, негайно, не вичікуючи 24 години після смерті, а для спасіння плоду і для хрещення дитини проводити кесарів розтин з усіма застереженнями [298, с. 523].

Спираючись на вищезазначене, слід сказати: за злочини, яких може скоїти лише мати (вбивство незаконнонародженої дитини її матір'ю під час пологів, або залишення її без допомоги, внаслідок чого немовля позбавиться життя, плодови́гнання), не передбачалося застосування вищої міри кримінального покарання – смертної кари. Позитивно, що особливий стан вагітної жінки прямо визнавався в Наддніпрянській Україні пом'якшуючою

обставиною, простежується тенденція пом'якшення покарання під час аналізу і при порівнянні правових пам'яток різних років. Усі інші особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок пов'язані скоріше із принципом статевої, станової тощо нерівності суб'єктів злочину, якими було пронизано кримінальне законодавство, що діяло в українських губерніях досліджуваного періоду.

Крім запропонованого вище, необхідно звернути увагу не те, що злочини, скоєні проти вагітної жінки, вважалися скоєними за особливих обставин, що збільшують провину. Як об'єкт злочину вагітна жінка з давніх часів уже звертала на себе увагу законодавців, спонукаючи у таких випадках посилювати покарання за вбивство, завдання шкоди здоров'ю або залишення без допомоги. За вбивство вагітної жінки редактори Уложення 1845 р., виходячи з поглядів, що вкорінилися ще за царя Олексія Михайловича Романова, визнавали підставою для посилення покарання те, що у випадках такого роду здійснюється два вбивства одночасно. Такий погляд, однак, спростовується тим, що вбивство вагітної не завжди означає безумовно смерть дитини.

Той, хто з продуманим заздалегідь наміром чи умисно вб'є вагітну жінку, знаючи, що вона вагітна, піддається за це: позбавленню усіх прав стану і посиленню на каторжні роботи в рудниках на строк від 15 до 20 років, а якщо його законом не вилучено від тілесних покарань, і покаранню плітьми через катів мірою, визначеною ст. 21 цього Уложення для другого ступеня покарань такого роду з тавруванням (ст. 1923) [267, с. 743].

Збереження кваліфікації цього злочину в Уложенні 1885 р. виправдовується небезпекою для життя і здоров'я плоду.

Той, хто з продуманим заздалегідь наміром чи умисно, вб'є вагітну жінку, знаючи, що вона вагітна, піддається за це, виходячи з обставин справи: позбавленню усіх прав стану і посиленню в каторжні роботи або на строк від 15 до 20 років, або безстроково (ст. 1452) [269, с. 568].

У проекті нового Уложення такого кваліфікованого виду вбивства не зустрічається. Що ж стосується завдання шкоди здоров'ю та залишення без допомоги вагітної жінки, то підставою для посилення покарання є та особлива шкода, що завдається у цьому випадку як самій вагітній, так і плоду.

За ст. 1522: практикуючі лікарі, акушери, фельдшери і повивальні бабки, які на виклик не з'являться, без особливих законних на те причин, до хворих чи породілля, яким необхідна їхня допомога, підлягають покаранню, передбаченому ст. 872 цього уложення, та якщо до того ж вони знали про небезпеку породіллі чи новонародженого немовляти, то засуджуються до арешту від 7 днів до 3 місяців [269, с. 605].

У проекті Кримінального уложення 1903 р., Главі IX, містилася ст. 196, об'єктом охорони якої вважаємо здоров'я як вагітної жінки. так і її майбутньої дитини: повивальна бабка, винувата у невиконанні, без поважної причини, обов'язку покликати лікаря до породіллі у випадках, законом встановлених, карається арештом на строк не більше 3 місяців і грошовою пенею не більше 300 руб.; якщо ж повивальною бабкою викликано передчасно пологи – ув'язненням на строк не більше 6 місяців [266, с. 44]. Стаття 419 встановлювала відповідальність у вигляді арешту для дітей, які відмовлялися доставляти харчування й утримання своїй матері (і законному батькові), якщо є така потреба, а вони мають достатні кошти, які чинили завзяту непокору чи грубо поводитися з матір'ю, вступали у шлюб поза материнською згодою до досягнення ними 21 року [266, с. 84]. Ця стаття не була нововведенням, аналогічні положення, які охороняли батьківську владу, містилися і в попередніх правових джерелах.

Як слушно зазначає Н.М. Крестовська, одним із галузевих принципів сучасного ювенального права є «принцип позитивної дискримінації, який полягає у встановленні мінімального віку, з якого є можливим притягнення дитини до юридичної відповідальності, у пом'якшених формах юридичної

відповідальності і, по можливості, – у звільненні від неї із застосуванням виховних заходів» [114, с. 230].

Звід Законів Російської імперії (Т. XV) 1832 р. повністю перейняв положення наказу Катерини II від 1765 р. Далі законом від 28 червня 1833 р. було внесено деякі зміни, що знайшли своє відображення у другому виданні Зводу 1842 року. Як і раніше, винуватці до 10 років визнавалися неосудними і віддавалися без суду і покарання на виправлення батькам, родичам чи опікунам, та на противагу наказові 1765 р., при звинуваченні малолітніх від 10 до 17 років вирішувалося питання: чи з розумінням скоєно злочин чи без розуміння. Ті, хто діяв без розуміння, покаранню не підлягали. У протилежному випадку покарання пом'якшувалося, до того ж розміри поблажливості розрізнялися для віку від 10 до 14 років і від 14 до 17 років, а при менш тяжких від 10 до 15 років і від 15 до 17 років; також малолітні від 10 до 17 років звільнялися від покарання батогом та публічних покарань плітьми, а у віці від 10 до 14 від каторжних робіт. Особливі правила про покарання встановлювалися Зводом 1842 р. за повторне скоєння злочину малолітніми, подібно до наказу 1742 р., на базі закону від 24 січня 1838 р.

У 1835 р. було прийнято постанову про звільнення від тілесних покарань дітей священників, оскільки це «навлекает позор на их родителей», а в 1842 р. – студентів технологічного інституту, а також деяких осіб, які мали середню та вищу освіту [17, с. 257].

Строк неповноліття Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 р. визначається досягненням 21-річного віку. При цьому неповнолітні особи поділяються на три категорії, що відповідають трьом періодам: 1) від народження до 7 років (дитинство – доба безумовної, повної неосудності); 2) від 7 до 14 років (малолітство – доба умовної осудності та повної заміни покарання); 3) від 14 до 21 року (неповноліття – доба поблажливості) [255, с. 22].

Визначаючи причини, за якими скоєне не має ставитися у провину, Уложення п. 2 ст. 98 відносить до них і малолітство до такого віку, коли

підсудний не міг ще мати уявлення про властивість діяння, причому ст. 100 говорить: діти, що не досягли семи років, а тому ще не мають достатнього про свої діяння уявлення, не підлягають покаранням за злочини і проступки: вони віддаються батькам, опікунам чи родичам, для «вразумлення» і настанови їх на майбутнє [267, с. 31]. При цьому, редактори Уложення стверджували, що посилалися на ст.ст. 137, 138 Зводу Законів РІ 1842 року видання, та вони не знайшли за необхідне вказати, чому десятирічний строк вони замінили на семирічний. Можливо, причиною такої заміни було бажання провести кліматеричну теорію [255, с. 9], чи намагання погодити Уложення з постановами церковного права, яке вважало семирічний вік достатнім для приведення дитини до покаяння та причастя. Та у жодному разі таку заміну вважаємо невдалою як з теоретичного, так і з практичного боку.

Малолітство та неповноліття підсудного за ст. 142 Уложення визнаються обставинами, що зменшують провину та суворість покарання [267, с. 45]. При цьому малолітство поділяється на два періоди: від 7 до 10 років та від 10 до 14 років.

Далі, у першій частині ст. 143 знаходимо: діти, яким більше 7, але менше 10 років від народження, а тому не мають ще належного про свої обов'язки розуміння, не підлягають визначеному в законах покаранню, але віддаються батькам чи благонадійним родичам для суворого за ними нагляду, виправлення і настанови [267, с. 46]. Та домашнє виправлення, нагляд і настанови є заходами не карального, а скоріше виховного характеру. Тож цілком логічно, що домашнє виправлення ми не знаходимо у загальній драбині покарань, суть і розміри його законом також не визначалися. Малолітні від 7 до 10 років, що підлягали домашньому виправленню, не вважалися засудженими і покараними. Таким чином, різниці між віком до 7 і від 7 до 10 років за Уложенням 1845 року не виявлено.

Щодо малолітніх, віком від 10 до 14 років, звинувачених у будь-яких злочинах судом у кожному конкретному випадку мало вирішуватися питання: чи діяв малолітній з розумінням, чи ні? Якщо звинувачений діяв без

розуміння, застосовувалися ті ж правила, що й до малолітніх віком від 7 до 10 років, а саме – вони підлягали домашньому виправленню.

Стаття 144 Уложення гарантує: Покарання малолітніх віком від 10 до 14 років, що скоїли злочин із розумінням, пом'якшується (точніше замінюється): 1) за злочини, за які передбачаються позбавлення всіх прав, тілесне покарання через катів і посилення на каторжну роботу, вони, після позбавлення прав стану, посиляються до Сибіру на поселення без тілесного покарання, до якого б стану вони не належали; 2) за злочини, за які передбачаються позбавлення усіх прав, тілесне покарання через катів і посилення на поселення, до них застосовується ув'язнення в монастирі, якщо в тому місці чи недалеко є монастир їх віросповідання, у протилежному випадку, в гамівному будинку (окремо від інших осіб, що утримуються) на строк від 5 до 8 років, також без тілесного покарання, незалежно від їхнього стану; 3) за злочини, менш тяжкі, за які законом передбачаються позбавлення всіх особливих особисто і за станом привласнених прав і переваг та посилення на проживання до Сибіру чи інші віддалені губернії, чи віддання у виправні арештантські роти цивільного відомства, чи в робочі будинки, до них застосовується ув'язнення строком від 2 міс. до 1 року в монастирі чи в гамівному будинку, за правилами п. 2 цієї статті; 4) за злочини, за які законом передбачаються ув'язнення у гамівному будинку, чи інше, ще менш суворе, вони підлягають домашньому виправленню за розпорядженням батьків чи опікунів [267, с. 46]. Аналіз вищезазначеної статті дає змогу побачити, що законодавець розпочинає перелік із каторжних робіт, не згадуючи про смертну кару. Тож, якщо закон не вважає за можливе застосування до малолітніх віком від 10 до 14 років навіть каторжних робіт, маємо підстави вважати про недопустимість застосування до них ще більш тяжкого покарання, а саме смертної кари.

Щодо неповнолітніх ст. 145 указує: неповнолітні, що мають більше 14, та менше 21 року від народження, за вчинення злочинів, які тягнуть за собою позбавлення усіх прав стану, підлягають тим самим покаранням, як і

повнолітні, з тією лише різницею, що тілесні покарання над тими, кого за станом його від них не вилучено, здійснюються не через катів, а через поліцейських служителів, і не батогами, а різками, а також час робіт, до яких вони засуджуються, скорочується однією третиною; у тих випадках, коли вони мали би бути засудженими до каторжних робіт у рудниках без строку, вони засуджуються до каторжних робіт у рудниках на двадцять років [267, с. 47]. І хоча Уложення знов замовчує про смертну кару, та висновок, на основі буквального тексту цієї статті («...підлягають тим самим покаранням, як і повнолітні...») – протилежний.

Тож, до неповнолітніх від 14 до 21 року цілком могло бути застосовано такі кримінальні покарання, як: посилення на поселення до Сибіру і на Кавказ та смертна кара. Їх могло бути засуджено також до позбавлення усіх прав стану.

За злочини, менш тяжкі, за які законом передбачаються позбавлення усіх особливих, особисто і за станом привласнених прав і переваг та посилення на проживання до Сибіру чи інших віддалених губерній, чи віддання в арештантські роти цивільного відомства, чи в робочі будинки, неповнолітні, за ст. 146: без позбавлення особливих прав і переваг, особисто і за станом привласнених, віддаються до військової служби рядовими із вислугою, чи, у разі нездатності до стройової служби, у писарі військового відомства, також із вислугою. За всі інші злочини і проступки неповнолітні від 14 до 21 року засуджуються до визначених законом покарань однією чи двома (за розсудом суду) ступенями нижче [267, с. 48].

Якщо злочин було скоєно неповнолітнім з необережності, він підлягає лише домашньому виправленню, за розпорядженням батьків чи опікунів. Неповнолітні, засуджені до ув'язнення у гамівному будинку, фортеці чи тюрмі, утримуються окремо від інших ув'язнених [267, с. 148]. Статтею 150 малолітні, від 10 до 14 років і неповнолітні, яких після суду і покарання за злочин буде викрито в такому ж, рівному або більш тяжкому злочині, підлягають за це однаковому з повнолітніми визначеному законом

покаранню, лише із звільненням від покарань тілесних, чи зменшенням їх міри, за правилами ст.ст. 144, 145 цього Уложення [267, с. 48].

Отже, останню категорію злочинців, що не підлягали повній відповідальності, становили за Уложенням 1845 р. неповнолітні від 14 до 21 року. Тож із досягненням 14-річного віку, уже не припускалося, що особа могла, в силу свого віку, не розуміти значення скоєного. Вважаємо, що у прийнятті такого надто раннього строку вбачається один із суттєвих недоліків Уложення.

Внаслідок багаторічних зусиль громадськості Російської імперії та юридичної еліти Харківського, Київського, Одеського університетів в 1863 р. було скасовано тілесні покарання як для дорослих, так і для дітей [114, с. 122].

Реформування кримінального законодавства у другій половині XIX ст. виявилися у розробленні і затвердженні 20 листопада 1864 р. Статуту кримінального судочинства і Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями.

На основі ст. 759 Статуту кримінального судочинства про кожного підсудного, що не мав 17 років, у кожному випадку мало вирішуватися питання: чи діяв він із повним розумінням. Це положення створило ускладнення: як же діятиме суд з особами від 14 до 17 років, яких визнають такими, що діяли без розуміння, адже Уложення 1845 р. такої розбіжності не визнає? Отже, необхідно було узгодити положення Статуту з Уложенням, що й зробили на основі думки Державної ради від 27 грудня 1865 р. у новому виданні Уложення 1866 року, та, на жаль, не зовсім вдало.

За цими змінами вік неповноліття поділявся на 2 періоди: від 14 до 17 років та від 17 до 21 року.

Відповідальність неповнолітніх від 14 до 17 років визначалася відповідно до того, визнав чи не визнав суд у їхніх діях розуміння. У ч. 3, ст. 137 знаходимо: «якщо злочин скоєно неповнолітнім від 14 до 17 років і судом визнано, що він діяв без повного розуміння, то винуватий піддається: або покаранню на основі ст. 138, або, за розсудом суду, відданню до

виправних притулків, де таких буде створено, а де їх немає – ув'язненню у в'язниці на строк не вище одного року і чотирьох місяців, для того, щоб такі винні утримувалися окремо від повнолітніх». Якщо ж неповнолітні від 14 до 17 років визнавалися судом такими, що діяли з розумінням, то вони підлягали тим же покаранням, як і особи від 17 до 21 року.

Переконливо коментує Н.С. Таганцев, що відповідальність малолітніх від 14 до 17 років, які діяли без розуміння, суперечить як загальним засадам права, так, зокрема, й мотивам, на яких базується ст. 759 Статуту кримінального судочинства [255, с. 35].

Не ставилося питання щодо розуміння скоєного стосовно осіб від 17 до 21 року. За Уложенням, стосовно таких неповнолітніх загальноприйнята система покарань не змінювалась, а передбачалося лише пом'якшення. При цьому розміри пом'якшення вельми різняться. Як видно зі ст. 139, такі неповнолітні за загальним правилом піддаються тим же покаранням, як і повнолітні; допускається лише виняток стосовно каторжних робіт. Тож і в цій редакції Уложення про покарання кримінальні і виправні: 1) смертна кара, посилення на поселення до Сибіру і на Кавказ могли застосовуватися цілком; 2) каторжна робота безстрокова замінювалась на строкову (20 років), а щодо строкової – термін роботи, до якої вони засуджувалися, скорочувався однією третьиною; 3) у будь-якому випадку винуваті засуджувалися до позбавлення усіх прав стану.

Що стосується виправних покарань, то на їх пом'якшення вказувала ст. 140: 1. За злочини і проступки, за які визначається законом позбавлення усіх прав особливих, особисто і за станом привласнених, прав і переваг і посилення на проживання до Сибіру або в інші віддалені губернії, вони засуджуються також до посилення на проживання до Сибіру чи інші віддалені губернії, але зі зменшенням цього покарання одним (у зв'язку з їх віком), або двома ступенями (за обставин справи), у будь-якому випадку без позбавлення особливих, особисто і за станом привласнених, прав і переваг.

2. Замість посилення на проживання до Сибіру чи інші віддалені губернії, неповнолітні чоловічого роду, що мають від народження не менше 17 років, дворяни потомственні, особисті й іноземні, діти священнослужителів усіх християнських віросповідань, потомственні і особисті почесні громадяни, купці обох гільдій і всі, хто закінчив курс у вищих чи середніх навчальних закладах, – якщо вони не викриваються у фальсифікаціях («подлогах»), хибних доносах, брехні, грабежі, крадіжці, шахрайстві, привласненні чужого майна, відданого на зберігання, контрабанді й таємному провозі незаконно здобутих напоїв і солі (коли така контрабанда і таємний провоз провадилися у вигляді постійного ремесла), в умисному замаху на підпал, у підготовці до нього і в умисному завданні будь-кому шкоди здоров'ю (а за наказом від 17 червня і в державних злочинах), – віддаються без позбавлення усіх прав особливих, особисто і за станом привласнених ним прав і переваг, у військову службу рядовим із вислугою, чи, якщо вони до стройової служби не придатні, в нестройові звання, на основі особливої відносно розподілу цих осіб інструкції військового міністра, ті з них, хто виявиться зовсім непридатним ні до якого роду військової служби, віддаються на проживання до Сибіру чи інші віддалені губернії, згідно з положенням пункту 1 цієї статті.

3. Неповнолітні від 14 до 21 року, які не вилучені від тілесних покарань, за злочини і проступки, що тягнуть для повнолітніх позбавлення усіх прав особливих, особисто і за станом привласнених ними, прав і переваг і віддання у виправні арештантські роти громадянського відомства, засуджуються до цього покарання, але однією, чи за умов справи, і двома ступенями нижче, без позбавлення особливих, особисто і за станом привласнених ними, прав і переваг і з заміною утримання у виправних арештантських ротах громадянського відомства ув'язненням в робітному будинку чи в'язниці на ті ж строки. Деякі відхилення від вищезазначеного положення робила ст. 521 Уложення 1866 р.: ті «членовредители», які не досягли 17 років (мається на увазі вік від 14–17 років), віддаються у виправні

арештантські роти, де не залучаються до тяжких, звичайних у них роботах, а лише навчаються майстерствам, що в них провадяться, з досягненням повних 17 років, вони також віддаються у військову службу. Якщо ж виявляються до неї неспроможними, віддаються до поселення в одну із губерній західного Сибіру, із залученням їх там до робіт за розпорядженням і розсудом місцевого керівництва, згідно з встановленими до цього правилами (див. також останній пункт приміток до ст. 140). Слід зазначити, що в редакції Уложення 1885 року ст. 521 є відсутньою [269, с. 335].

4. Неповнолітні від 14 до 21 року, яких не вилучено законом від покарань тілесних, за скоєння злочинів і проступків, які за загальним законом тягнуть за собою позбавлення особливих, особисто і за станом привласнених, прав і переваг і ув'язнення в роботному будинку, засуджуються до цього покарання, без позбавлення прав і переваг, і зі зменшенням покарання одним чи, за розсудом суду, двома ступенями.

5. За всі інші, менш важливі злочини і проступки, неповнолітні від 14 до 21 року засуджуються до визначених законом покарань, також одним, або за обставин справи двома ступенями нижче [255, с. 41]. Нарешті, Уложення про покарання кримінальні і виправні в редакціях 1866 і 1885 рр. зберегли положення попередніх редакцій: неповнолітні за злочини, що скоєні з необережності, піддаються лише домашньому виправному покаранню, за розпорядженням батьків чи опікунів [269, с. 117].

Крім указаних правил пом'якшення покарання для малолітніх і неповнолітніх, знаходимо кілька випадків особливого, скажімо, надзвичайного зменшення покарання.

По-перше, ст. 141: ті з не повнолітніх, які не досягли ще 17-річного віку; чи з причин каліцтва чи інших причин не можуть бути використаними на селянських та інших роботах; так само як і ті, для яких посилення на проживання до Сибіру чи в інші віддалені губернії, чи оселення у тих місцях, за станом їх сил і здоров'я, будуть визнані неспроможними, розміщуються у богадільні приказів громадського піклування («приказов общественного

призрения») чи, за браком приміщень у цих богоугодних закладах, відправляються, до відкриття там вільних місць, у в'язницю, доки їм не виповниться 17 років і стан їх здоров'я і сили дозволять їм направитися до місця призначення. Ця стаття містила досить суттєві неточності й неясності (наприклад, неспроможність до селянських чи інших робіт?). За законом 1854 року, ст. 141, (154 за ред. 1857 року) мала на увазі лише тих неповнолітніх, які виявлялися неспроможними до будь-якого роду військової служби, а оскільки за наказом 1860 р. віддання на військову службу є обмеженим, то редактори знайшли можливість виключити вищезгадану фразу зі 141-ї ст., не зробивши заміну в інших її частинах.

До того ж, оскільки за Уложенням 1845 р. у військову службу могли бути віддані лише неповнолітні, засуджені до посилення на проживання до Сибіру чи у віддалені губернії, то лише до них і могла застосовуватися 141 стаття. У редакціях Уложення 1857, 1866 рр. це положення не визначає кола осіб, до яких його може бути застосовано, мабуть, потрібно мати на увазі його попередню редакцію. У редакції Уложення 1885 р. ст. 141 уже відмінено.

По-друге, ст. 143: коли доведено, що неповнолітнього залучено до злочину повнолітнім, то покарання йому може, за розсудом суду, бути зменшено на один чи два ступеня.

По-третє, ст. 142: Неповнолітні жінки, заслані на проживання до Сибіру (за виключенням засланих за 1 ст. 31 ст.) чи у віддалені губернії, які вступили там у шлюб з особами, що не зобов'язані залишатися у тих місцевостях, також отримують право вільного виїзду із місць заслання, та не інакше, як разом із чоловіками і після спливу років, визначених законом, відповідно до розмірів покарання, що вони відбувають [269, с. 116].

У редакції Уложення 1885 р. указано, що ст. 142 замінено на правила, викладені у Статуті про засланих.

По-четверте, ст. 145: Неповнолітні, засуджені до ув'язнення у гамівному будинку, фортеці чи в'язниці, утримуються в них окремо від інших ув'язнених.

По-п'яте, за приміткою до ст. 963 Статуту кримінального судочинства, усі особи молодше 21 року, як малолітні, так і неповнолітні, засуджені до каторжних робіт чи засилання на поселення, не піддаються обряду публічної страти. Така поблажливість не є нововведенням Статутів, вважає Н.С. Таганцев, оскільки передбачалася ще наказом 1765 р. [255, с. 53]. Одне із найсуворіших положень Уложення, яке, всупереч загальному правилу, відмовляє дітям у поблажливості, містилося у ст. 146: Малолітні, від 10 до 14 років, і неповнолітні, яких після суду і покарання за злочини буде викрито вдруге в такому самому, чи в рівному чи більш тяжкому злочині, піддаються за цей новий злочин однаковому з повнолітніми, встановленому законом, покаранню [269, с. 117]. Навіть Статут про засланих, який загалом характеризується страшною жорстокістю, виявляється порівняно більш поблажливим у таких випадках: малолітні і неповнолітні злочинці, що знаходяться у засланні, за нові, після первісного їх засудження вчинені, протизаконні діяння, засуджуються до покарань на таких засадах:

1) малолітні-засланці, які скоють злочин, не маючи ще 14 років від народження, засуджуються: за злочини, за які передбачаються загальним кримінальним законом посилення у каторжні роботи – до покарання на тілі різками не більше 50 ударів і до ув'язнення до 14 років у в'язниці, з посиленням потім у роботи на тих же умовах, як визначено нижче (п. 2) для неповнолітніх, але без закування у кайдани;

за злочини, за які передбачаються загальним кримінальним законом посилення на поселення – до покарання на тілі різками не більше 40 ударів і до ув'язнення до 14 років у в'язниці, а потім віддаються на поселення;

за злочини, за які передбачаються загальним кримінальним законом позбавлення усіх особливих, особисто привласнених прав і переваг, та інші, ще менш тяжкі покарання – до покарання різками на тілі не більше 30 ударів;

2) неповнолітні каторжні і засланці, від 14 до 21 року, піддаються за злочини і проступки тим же покаранням, яких визначено для засланців повнолітніх, але з такими із загальних правил винятками: а) неповнолітні ні в якому разі не підлягають тавруванню; б) визначені загальними правилами строки перебування у таборі каторжників скорочуються для них завжди однією третиною; в) роботи безстрокові замінюються для них роботами на 20 років; г) тілесні покарання плітями замінюються для них різками з тією ж кількістю ударів, а замість покарання шпідрутенами, для тих, хто не досяг 17 років, накладається покарання різками від 80 до 100 ударів, від 17 до 21 року – покарання плітьми від 20 до 40 ударів [272, с. 130].

Статут про покарання, що накладаються мировими суддями 1864 р. виходив з того, що проступки не ставилися у провину, якщо їх вчинено малолітнім до 10 років (п. 2, ст. 10). Позитивним видається, що законодавець прибирає розмежування віку на періоди до 7 і від 7 до 10 років. Неповнолітнім, віком від 10 до 17 років покарання призначалося у половинному розмірі. У Статуті значної уваги приділено дитячим правопорушенням, передбачено вжиття заходів щодо перевиховання неповнолітніх правопорушників у спеціально створених для цього умовах. Відповідно до ст. 6 Статуту передбачалося поміщення таких осіб віком від 10 до 17 років у спеціальні установи – виправні притулки, на строк, встановлений мировим суддею. Осіб, які не досягли 14 років, могло бути за рішенням мирового судді відіслано до батьків, опікунів або родичів для домашнього виправлення без виконання покарання (ст.11) [288, с. 160].

Як видно, на хвилі судової реформи в Наддніпрянській Україні почали формуватися правові основи профілактичної роботи з дітьми-правопорушниками. Законодавство щодо судової реформи 1864 р. підкреслювало: «стосовно дітей закон повинен мати мету менш каральну, ніж виправну, а саме покарання для них має бути не стільки помстою за вчинене, за минуле, скільки запорукою кращого майбутнього, отже, мати характер переважно виховний, бути засобом виправлення поганих зачатків та розвитку

добрих якостей» [98, с. 73]. Відповідно до «Положення про виправні притулки» 1866 р. було передбачено патронат над неповнолітніми, що звільнилися з місць позбавлення волі, почали створюватися перші притулки та виправні заклади для неповнолітніх девіантів та делінквентів (бродяг, жебраків, правопорушників). Одного із перших таких закладів було створено у м. Київ [12, с. 12].

Особливі положення щодо малолітніх-волоцюг містилися у Розділі IV Статуту про Паспорти і втікачів [271, с. 134]. Піймані волоцюги, як чоловічої, так і жіночої статі, молодше 17 років (на підставі Вис. затвердж. думки Держ. Ради від 26 червня 1861 р. № 37153, II ПЗРІ Т. XXXVI–1), віддаються до відомства Приказу громадського опікування, де залишаються до досягнення ними 17 років (п. 6, ст. 631), якщо не відшукаються ні родичі, ні товариства («общества»), до яких ці малолітні належать. Волоцюги жіночої статі у будь-якому випадку приписуються до податних товариств і випускаються з Приказів на власний прожиток у місцях, де вони знаходяться. 17-річні ж чоловічої статі (ст. 656), якщо вони не побажають приписатися до податних товариств, чи за дурну поведінку, правом цим скористатися не можуть, або якщо товариства не погоджуються їх прийняти, віддаються у військоворобочі та арештантські роти, якщо тільки це, за станом їх здоров'я, виявиться за можливе; у протилежному випадку залишаються у закладах Приказів, для залучення до робіт, яких вони в силах виконувати. Якщо ж малолітні виявляться приналежними до товариств, або їх забажають прийняти до себе їхні родичі, то особи ці повертаються або віддаються за приналежністю, причому, із тих, хто виявив бажання прийняти їх, беруться зобов'язання в тому, що вони не допустять їх надалі до бродяжництва (ст. 648). Особливі положення щодо відповідальності дітей за проступки містилися у Сільському статуті 1839 року (Т. XII ЗРІ). Відповідно до його ст. 453, малолітні і неповнолітні до 15 років звільнялися від покарання за проступки за вироком сільської і волосної розправи, визначити покарання надавалося батькам і опікунам [255, с. 67].

Інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх на рубежі XIX – XX ст.ст. зазнав суттєвих змін. Правовою основою для диференціації відповідальності дітей та дорослих став Закон «Про зміну форм та обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх та неповнолітніх, а також законоположень про їх караність» від 2 червня 1897 р. [143, с. 357]

За Законом від 2 червня 1897 р. міра та види покарання ставилися у залежність від віку винного та тяжкості злочину. Скасовувалися для осіб віком до 17 років каторга, поселення, висилка; неповнолітні не могли бути засудженими до тюремного ув'язнення спільно з дорослими; малолітні від 10 до 14 років і від 14 до 17 років могли бути відданими під нагляд батьків та опікунів, поміщеними до притулків для неповнолітніх. Закон вимагав виділення в окреме провадження справ про злочини, скоєні малолітнім у співучасті з дорослим, обов'язкового з'ясування ступеня розуміння підлітка та обов'язкового захисту підсудного. У разі скоєння необережного злочину, неповнолітні піддавалися лише домашньому виправленню.

За сучасними оцінками, кримінальне законодавство Російської імперії на межі XIX – XX ст.ст. мало струнку та логічну систему норм про пом'якшення покарання неповнолітнім особам [263, с. 29]. Разом із тим, наукова громадськість зазначала про її суттєвий недолік, оскільки вікова незрілість злочинця мала не пом'якшувати, а змінювати покарання [224, с. 107]. Видається, такі ж зауваження можна робити і щодо чинного українського законодавства.

22 березня 1903 р. імператор Микола II затвердив проект Кримінального уложення. Незважаючи на те, що документ було спрямовано на боротьбу зі зростаючим революційним рухом проти самодержавства, а чинності набули лише окремі його глави і статті, норми щодо правової охорони дитинства усе ж відстежуємо. Стаття 40 говорить, що не ставиться у провину злочинне діяння, вчинене малолітнім до 10 років.

За статтею 41: не ставиться у провину злочинне діяння, вчинене неповнолітнім від 10 до 17 років, який не міг розуміти властивостей і

значення ним скоєного або керувати своїми вчинками. Неповнолітніх цих може бути віддано під відповідальний нагляд батькам чи особам, на піклуванні яких вони знаходяться, чи іншим благонадійним особам, що виявили на те згоду, а в разі вчинення тяжкого злочину чи злочинів може бути відправлено у виховно-виправні заклади. Неповнолітні від 14 до 17 років, які скоїли тяжкі злочини, віддаються переважно до виховно-виправних закладів, але за неможливості помістити до них – у спеціально пристосовані для неповнолітніх приміщення при в'язницях чи арештних будинках. Неповнолітні жіночого роду, у разі неможливості помістити їх до виховно-виправних закладів, могли бути відданими у жіночі монастирі їх віросповідання, якщо за правилами цих монастирів, проживання в них сторонніх осіб не заборонено.

Відповідно до ст. 55, неповнолітні від 10 до 17 років, яким скоєне злочинне діяння ставиться у провину, підлягають:

1) неповнолітній від 10 до 17 років, замість смертної кари чи каторги без строку – ув'язненню до в'язниці на строк від 8 до 12 років, а замість строкової каторги – ув'язненню до в'язниці на строк від 3 до 8 років;

2) неповнолітні від 10 до 14 років, замість смертної кари, каторги чи посилення на поселення, ув'язнення у виправному будинку, фортеці чи в'язниці, а неповнолітні від 14 до 17 років, замість посилення на поселення чи ув'язнення у виправному будинку, фортеці чи в'язниці – поміщенню до виховно-виправного закладу;

3) неповнолітні від 10 до 17 років, замість арешту чи грошової пені – навіювання («внушение») від суду; якщо ж суд вирішить, що проступки обернено неповнолітнім у промисел чи свідчать про звичку до злочинної діяльності – поміщенню до виховно-виправного закладу. У разі неможливості помістити неповнолітнього до виховно-виправного закладу:

а) визнаний винуватим у скоєнні тяжкого злочину чи такого злочину, за який законом визначено, як вище покарання, ув'язнення у виправному будинку, може бути ув'язнений у спеціально пристосоване для неповнолітніх

приміщення при в'язниці чи арештному будинку; б) визнаний винуватим у вчиненні діяння менш, ніж указане вище, важливого може бути відданий до відповідного нагляду батькам, чи особам, на піклуванні яких він знаходиться, чи іншим благонадійним особам, які погодяться;

в) неповнолітня може бути віддана до жіночого монастиря її віросповідання, якщо за правилами, для цього монастиря встановленими, проживання в ньому сторонніх осіб не заборонено.

Неповнолітні, віддані до виховно-виправних закладів, чи до спеціально пристосованих для них приміщень при в'язницях чи арештних будинках, чи до монастирів, не можуть залишатися в них за досягнення 21 року.

Неповнолітній, якого визнано на підставі п. 2 ч. 1 цієї статті таким, що підлягає поміщенню до виховно-виправного закладу, якщо йому на момент виконання вироку вже виповнилося 18 років, підлягає ув'язненню у в'язниці: із заміною йому посилення на поселення чи іншого вищого покарання – на строк не більше 5 років, а в інших випадках – зі скороченням строку покарання, що замінюється, не менш як вдвічі.

За ст. 56: неповнолітні від 10 до 17 років не підлягають позбавленню чи обмеженню прав, за виключенням неповнолітніх від 14 до 17 років, яким за скоєний ними тяжкий злочин смертну кару чи безстрокову каторгу замінено, на підставі п. 1 ч. 1 ст. 55, ув'язненням у в'язниці. До цих неповнолітніх застосовуються наслідки присудження до смертної кари і каторги, указані в ст.ст. 25, 28, 30, 31, 34 і 35.

Неповнолітнім від 17 до 21 року, проголошує ст. 57: смертна кара замінюється на безстрокову каторгу; безстрокова каторга – каторгою на 15 років; строки каторги та ув'язнення у виправному будинку, фортеці чи в'язниці скорочуються однією третиною; позбавлення й обмеження прав застосовується лише у випадках засудження до каторги чи посилення на поселення [266, с. 8, 9, 11, 12].

Материнство і дитинство, як видається, все ж таки становили об'єкт правової охорони у досліджуваний період.

На кінець XVIII – початок XIX ст. уже було створено важливі прецеденти про викрадення, підміну і продаж дитини, які пізніше оформилися у правові норми [223, с. 28].

Дещо згрупував положення, покликані, безпосередньо чи поряд із порушенням будь-яких інших об'єктів, охороняти інтереси неповнолітніх, Звід законів 1832 р. Том XV встановлював кримінальну відповідальність за такі склади злочинів проти дитини: «чадоубийство» (п. «б», ст. 341); викрадення немовляти (ст. 390); перевищення батьківської влади, що знайшло вираження у примушуванні дитини до укладення шлюбу без її на те згоди, або вступу до монастиря (ст. 653); проведення малолітнім (ст. 197), або примушування чи схиляння дітей проводити «духовні обряди за жидівською єрессю» (ст. 198), кровозмішення (ст. 667). Стаття 659 «Про неслухняність і образу дітьми батьків», з одного боку, підкреслювала повну залежність дітей від батьків та їх безправне становище, з іншого – надавала суду право припинити судову справу щодо неповнолітнього за проханням тих саме батьків [238, с. 119, 129, 207, 71, 210, 208].

У другій половині XIX ст. з укоріненням гуманістичних і демократичних засад у суспільстві змінюється і ставлення до дитинства, що, цілком логічно, відбивається і прослідковується в законодавстві.

А.В. Лохвицький висловлювався так: «вік жертви злочину відіграє досить важливу роль у розрізненні ступенів злочину і, як наслідок, у розрізненні покарань. Навіть більше: деякі діяння вважаються злочинами лише тому, що скоєні щодо малолітнього; спрямовані на дорослого вони не караються» [120, с. 189].

Ю.Є. Пудовочкін пише, що охорона дитинства нормами Особливої частини кримінального законодавства здійснювалася у трьох напрямках:

- 1) криміналізація діянь, що мають основним об'єктом інтереси сім'ї і виховання неповнолітніх;
- 2) криміналізація діянь, що порушують будь-який об'єкт охорони у разі скоєння їх проти неповнолітніх;

3) диференціація відповідальності за злочини проти неповнолітніх шляхом конструювання кваліфікованих складів [223, с. 34]. Відповідно, Уложення про покарання кримінальні і виправні містило Главу 6 «Про порушення постанов про виховання юнацтва» (Розділ VIII) і Главу 2 «Про зловживання батьківською владою і про злочини дітей проти батьків (Розділ XI).

Статтею 1319 було передбачено відповідальність за свавільне заснування навчального чи виховного закладу, ст. 1320 – за ухилення від виконання рішень про закриття навчального закладу, ст. 1321 – за навчання дітей без належного свідоцтва про необхідні на те знання, а також за допущення таких осіб до педагогічної діяльності батьками, родичами, опікунами, власниками училищ і пансіонів. Каралося вчинення таких діянь штрафами (на користь осіб піклування, що мали право на навчання), яких передбачалося сплачувати у подвійному розмірі за повторення злочину [267, с. 536]. Таким чином, законодавець не залишався байдужим до якості освіти і намагався створити належні умови для виховання і навчання дітей, направляючи кошти, отримані зі штрафів, на благодійну допомогу дітям з незаможних сімей, які потребували освітніх послуг. Положення Глави 6 Розділу VIII становили єдине ціле у питанні виховання й освіти дітей із ст.ст. 192, 198, 200, 201, 202, 209, 220 Розділу II «Про злочини проти віри...», якими передбачалася відповідальність за виховання дітей у нехристиянській вірі, за допущення християнських дітей до не християнських обрядів, за неперешкоджання переходу православної дитини в іншу віру, за не доведення дитини із 7 років до сповіді тощо.

У Відділенні I, Главі II Розділу XI Уложення 1845 р. міститься положення щодо зловживання батьківською владою, перелік яких значною мірою розширено у порівнянні зі Зводом законів 1832 р.

Отже, батьки, викриті: у примушуванні дітей своїх до шлюбу чи постригу в чернецтво, караються: за правилами духовного суду, якщо вони християни, або ув'язненням на строк від 6 місяців до 2 років, якщо вони

іншого віросповідання (ст. 2078); в умисному залученні своїх дітей до злочину, якщо навіть самі безпосередньо в ньому участі не брали – вищою мірою покарання чи стягненнями за той злочин, в законі передбаченими (ст. 2079); в умисному розбещенні моральності дітей, рівно як і потуранні їх розбещенню – ув'язненням на строк від 3 до 6 місяців (ст. 2080); у присвоєнні і розтраті майна, що належить дітям – ув'язненням на строк до 2 років (ст. 2082). При цьому ст. 2081 встановлювала, що батьки, які скоїли будь-який інший злочин поряд зі зловживанням батьківською владою, підлягають більш суворому, ніж визначені цим Відділенням, покаранню на підставі правил ст. 156 Уложення, що передбачає відповідальність за сукупністю злочинів [267, с. 815]. За проектом Кримінального Уложення 1903 р. перелік зловживань іще більш розширювався. Так, ст. 420 передбачала відповідальність за жорстоке поводження з дітьми до 17 років, якщо це не спричинило тяжких чи менш тяжких тілесних ушкоджень, за залучення дітей до 17 років до жебрацтва чи іншого аморального заняття (доречи, ст. 283 передбачала відповідальність за таке, у вигляді тюремного ув'язнення, для будь-кого) чи у відданні їх для таких цілей, за примушення дітей до 21 року до вступу в шлюб, якщо шлюб стався. За ст. 421 батьки, опікуни, піклувальники чи особи, які наглядають за малолітнім, винуваті у відданні на завод, фабрику, гірський промисел чи в ремісничий заклад малолітнього, який не досяг встановленого для того віку, підлягають арешту на строк не більше 1 місяця чи грошовій пені не більше 100 рублів [266, с. 84]. На жаль, такі надзвичайно важливі положення так і не вступили в дію. Однак, стійка тенденція до криміналізації усе нових проявів зловживання батьківською владою надає підстави стверджувати про підвищення уваги з боку держави до проблем добробуту, благополуччя сім'ї як складової виховання і розвитку дитини.

Обмеження, покликані забезпечити інтереси морального і фізичного розвитку дітей, було передбачено, зокрема, і ст. 1296 Глави «Про злочини проти суспільної моральності...» Уложення, яка карала ув'язненням на строк

від 2 до 3 років і позбавленням усіх особливих, особисто і за станом привласнених прав і переваг батьків, яких буде викрито у звітництві «для розпусти» своїх дітей; ст. 51 Глави «Про порушення порядку і спокою» Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями, передбачала відповідальність у вигляді арешту для батьків та осіб, зобов'язаних піклуватися малолітнім, за допущення його до прохання милостині, а також дозволяла збільшити покарання до 2-місячного тюремного ув'язнення у разі «обернення цього проступку на ремесло». До того ж, за коментарем останньої норми, якого можна поширити і на попередні, «умовою покарання у цьому випадку є порушення обов'язку утримувати дітей і привчати їх до чесного ремесла, а не розбещувати, і тим паче не перетворювати їх розбещення на свій прибуток» [120, с. 431]. Одним з обурливих явищ було використання професійними жебраками дітей, взятих напрокат за визначену ціну. З ранку жебрачки торгувалися з матір'ю немовляти, набавляючи ціну, влаштовуючи аукціон. Аферистки цілий день ходили з дітьми по вулицях у будь-яку погоду і лише надвечір повертали їх матерям. Бідолашні немовлята від голоду і холоду часто гинули.

В 1910 р. київська поліція викрила уродженця Саратовської губернії, який експлуатував двох дівчат 15–16 років та їхню матір. Він здійснював турне містами: у кожному проживав кілька місяців, вивідував адреси заможних людей, до яких відправляв дівчат з листами, в яких викладався матеріальний стан «обтяженого сім'єю хворого інженера» і містилося прохання про допомогу. Мінімальний прибуток становив 5 руб. на день. Виявилося, що власникові належало кілька будинків у Саратові та великі грошові рахунки у банку [29, с. 106].

Звертаючи на місце розташування законодавцем вищезазначених положень, не можна заперечити основного соціального призначення цих норм, але це не виключає їх спрямованості на утримання осіб (батьків, піклувальників та ін.) від діянь, які можуть завдати шкоди розвиткові дитини.

Зловживати владою над дитиною заборонялося й особам, які замінювали батьків – опікунам і піклувальникам. Про це свідчать ст.ст. 2091 – 2093 Глави IV Розділу IX, які встановлювали відповідальність цих осіб за привласнення і розтрату майна опікуваних, за примушування до вступу у шлюб чи постригу в чернецтво, за зваблювання і за залучення їх до злочину. Санкція визначалася максимальною мірою покарання, передбаченою Уложенням для даного виду злочинів, у разі скоєння їх іншими особами [267, с. 821]. Здійснюючи охорону дитинства, зокрема, шляхом встановлення покарання за зловживання батьківською владою, закон у той же час встановлював відповідальність і за її порушення. Аналізуючи механізм завдання шкоди правам батьків, С.В. Познишев робить висновок щодо того, що вони можуть бути порушеними, по-перше, сторонніми особами (у разі викрадення, приховування, підміни чи самовільного утримання дитини), а, по-друге, самими дітьми (у разі завзятої непокори, відмови доставляти харчування, вступ у шлюб поза волею батьків) [207, с. 369].

На наш погляд, ст.ст. 1856–1859 Уложення 1845 р. (у наступних редакціях нумерація змінюється), в яких мова йде про викрадення, підміну немовлят з метою приховати їх походження чи стан або без такої, а також про залишення в себе невідомого чи відомого немовля, безпосередньо охороняють інтереси як дітей, так і їхніх батьків (зокрема, матерів), незважаючи на те, що містяться ці положення у Розділі IX «Про злочини і проступки проти законів про стани», у Главі 1 «Про незаконне позбавлення прав стану».

Взагалі в науці кримінального права об'єкт цих злочинів визначався по-різному. С.В. Познишев вважав ним права батьків з утримання і виховання дітей, а В.В. Єсипов зараховував їх до злочинів проти свободи як «індивідуальної здібності особи розпоряджатися своїми внутрішніми душевними рухами і зовнішніми, фізичними проявами самостійності» і визнавав ним дитину. А.В. Лохвицький, визначаючи основним об'єктом цих

злочинів права стану, також зазначав, що у разі скоєння цих злочинів «немовля позбавляється не лише своїх прав стану, але й піклування своїх батьків, і, крім того, при викраденні уражується ще й третя особа – батьки» [223, с. 39]. Отже, більшість вчених сходяться на тому, що ці злочини зокрема порушують інтереси дітей, позбавляючи їх можливості жити і виховуватись у сім'ї, права на ім'я тощо. Слід додати, що вони деякою мірою порушують і материнські права (на спілкування, піклування, виховання тощо).

Слід сказати, що за статистикою того часу, серед засуджених за викрадення чи підміну немовлят 66, 67% становили жінки [82, с. 132]. Можна припустити, що в деяких випадках серед мотивів скоєння злочину переважало саме бажання задовольнити потреби стану материнства.

З іншого боку, жінки займали абсолютну більшість (97,6%) серед засуджених за залишення дитини в небезпеці («підкидання») [82, с. 132]. Цей злочин не пов'язаний з порушенням батьківської влади, не можна його зарахувати і до групи зловживань, тому що матері у цьому разі взагалі «не використовують» своєї влади, скоріше, можна зарахувати такий злочин до групи посягань, пов'язаних з невиконанням батьками своїх обов'язків з утримання і виховання дітей. Цей злочин було включено до Глави V «Про довільне залишення людини в небезпеці і ненадання допомоги тому, хто гине». Статті 1986–1991 диференціювали відповідальність за залишення дитини в залежності від її віку (до 3 років, від 3 до 7, старше 7 років), а також місця і обставин скоєння злочину (в такому місці і за таких обставин, коли можна вважати, що дитину знайдуть, чи в неналежному місці). Покарання встановлювалося досить суворе: від ув'язнення в гамівному будинку від 1 до 3 років до тюремного ув'язнення строком на 3–4 роки. Соціальна обумовленість такої правової заборони пояснювалася тим, що «ніхто не може звалювати на іншого чи на суспільство тягар, що покладається на нього законами природними і цивільними, а оскільки утримання і виховання дітей за законом є обов'язком батьків, порушення

його є проступком в юридичному сенсі, а в моральному – одне з найтяжчих діянь» [120, с. 539].

У Статуті про покарання, що накладаються мировими суддями 1864 р., положення аналогічного характеру було включено вже до Глави «Про проступки проти прав сімейних». При цьому зміст статті було також дещо змінено: зокрема, в ній уже не згадувалося про залишення дитини в такому місці і за таких обставин, коли не можна було сподіватися, що вона буде ким-небудь виявленою. Так, у рішенні по справі Аганової (1871) роз'яснювалося, що «для застосування даної статті є необхідним факт підкидання дитини таємно, але з розрахунком, що її буде знайдено іншими людьми, і не помре від холоднечі». Л.С. Белогриц-Котляревський писав: «тут карається лише створення небезпеки для життя; тому якщо настає смерть чи тілесні ушкодження, як наслідок такого діяння, то застосовуються загальні положення щодо вбивства і тілесних ушкоджень...» [223, с. 43]. Вищезазначена норма, маючи надзвичайно важливе превентивне значення, на практиці виявлялася недостатньо ефективною, про що видно з наступного. В 1839 р. за підкидання немовлят було притягнуто до кримінальної відповідальності 47 чоловіків і 123 жінки, в 1873 – 93 чоловіки і 118 жінок, в 1892 р. відповідно – 206 і 805, в 1913 р. – 410 і 1759. Але і ці дані цілком не відображають реальної ситуації, оскільки справжня кількість підкидьків могла перевищувати офіційні дані у 10 разів [129, с. 184]. Отже, такий склад злочину як підкидання немовлят характеризувався значною латентністю.

Розглянемо ще декілька кримінально-правових норм, яких було спрямовано на охорону дітей в аспекті їх прав на гідне виховання і моральний розвиток. Так, окрім уже вказаних положень Глави VI «Про порушення постанов про виховання юнацтва», ст. 1285 Уложення передбачала можливість призначення покарання у вигляді тюремного ув'язнення на строк від 3 до 6 місяців з позбавленням спеціального права мати нагляд за неповнолітніми особами, що мали нагляд за малолітнім чи неповнолітнім, а також іншим особам, які знаходилися при дітях у

служінні у їхніх батьків, опікунів чи родичів, у разі, якщо вони сприяли схильності цих малолітніх і неповнолітніх до «непотребства» чи інших пороків або ж спонукали їх до того «своїми навіюваннями та звабами». Непотребство розумілося як певний вид несхвальної суспільством сексуальної поведінки, а ось поняття інших пороків викликало певні складнощі і потребувало, на думку юристів, обмежуючого тлумачення. А.В. Лохвицький щодо цього зазначав: «брехня, жадібність, марнотратство, гордість – все це вади. Слід вважати, що тут справа йде про пороки лише фізичної розпусти» [120, с. 440]. Таке розуміння пороків пояснювалося, у першу чергу, місцезрештуванням і об'єктом цієї норми у групі злочинів «Про спокусливу і розпусну поведінку, про неприродні пороки і звідництво». Отже, ця стаття охороняла інтереси нормального статевого розвитку малолітніх, встановлюючи заборону не стільки на вчинення різного роду розпусних дій та інших сексуальних посягань, скільки на свого роду потурання, зневажання обов'язками з виховання з боку відповідальних осіб [223, с. 44]. Необхідність такої заборони визначалася тим, що «розбещення неповнолітнього становить злочинний факт: особа така ще надто недосвідчена, не знає часто наслідків для розумового і фізичного здоров'я від розпусти» [120, с. 440]. Стаття 1303 Уложення, що містилася у Відділенні «Про аморальні і неблагопристойні твори, зображення, уявлення і речі», також встановлювала відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення строком від 3 до 6 місяців у разі, якщо вчителі, наставники, опікуни будуть поширювати серед ввірених під їхній нагляд у навчальному закладі малолітніх і неповнолітніх твори і зображення, які вочевидь суперечать добрим звичаям і благопристойності» [267, с. 528]. Перелік діянь, відповідальними за вчинення яких визнавалися особи, які здійснювали нагляд і виховання неповнолітніх, було розширено в 1902 р. Статут про покарання, що накладаються мировими суддями, було доповнено ст. 144¹, яка передбачала відповідальність у вигляді арешту до 1 місяця чи штрафу не більше 100 рублів для осіб, зобов'язаних мати нагляд за малолітнім чи

неповнолітнім, якого віддано їм за постановою судової чи слідчої влади, за залишення такої особи без належного нагляду, якщо особа, яка знаходиться під наглядом, вчинить: 1) злочинне діяння, за яке законом визначено кримінальне покарання; 2) інше, менш тяжке, злочинне діяння.

Ю.Є. Пудовочкін зазначає про необхідність відрізнити цей ще один факт так званого потурання злочину малолітнього від активних дій із залучення до скоєння злочину як за характеристикою об'єктивної сторони, так і за суб'єктом. Тут мова йшла вже не про цілеспрямований вплив на підлітка з боку батьків, а про халатне, недбале ставлення відповідальних осіб до справи виховання неповнолітніх.

Статут було збагачено також нормами, які охороняли моральний і фізичний розвиток підлітків від шкідливого впливу алкоголю. Так, ст. 51¹⁰ встановлювалася відповідальність за допущення малолітніх до розпивання міцних напоїв у «заведеннях распивочной торговли» такими напоями; а в ст. 51¹⁴ за утримання у закладах трактирного промислу із продажем міцних напоїв прислуги молодше встановленого віку. В обох випадках винуватому погрожувало покарання у вигляді штрафу до 50 рублів [223, с. 45]. У період стрімкого розвитку капіталістичних відносин під охорону кримінального закону потрапила і така сфера інтересів неповнолітніх, як їхні трудові права. Так, в Уложенні 1885 р., Главі 14 «Про порушення статутів фабричної, заводської і ремісничої промисловості», стаття 1378 передбачала відповідальність у вигляді штрафу у розмірі від 2 до 25 рублів для майстра і підмайстра, яких буде викрито у зловживанні дозволеними їм законом заходів домашнього виправлення учнів своїх, або в тому, що вони дають їм недостатньо спокою і їжі, при цьому спеціально вказувалося на необхідність додаткової кваліфікації за сукупністю у випадках, якщо діяння поєднувалося із завданням учню поранень або каліцтва. Стаття 1380 встановлювала відповідальність майстра у разі, якщо він разом із собою напоїть у робочій день підмайстра чи учня, чи піде з ним в «засорный дом», чи, вгледівши розпусну їх поведінку, не покарає їх за це. Скоєний уперше, такий злочин

карався штрафом у розмірі від 2 до 20 рублів, удруге – арештом строком від 3 до 7 днів, втретє – виключенням із майстрів до того часу, доки реміснична управа не засвідчить його виправлення [267, с. 549]. Крім того, ст. 1384 Уложення, за відсутність з боку майстра турботи про освіту і хорошу поведінку своїх підмайстрів і учнів, встановлювала покарання за таке, скоєне уперше – заборonoю мати учнів протягом 1 року, вдруге – строк позбавлення цього права збільшувався вдвічі, втретє – винуватий назавжди позбавлявся права майстра.

Забезпечуючи право неповнолітніх на освіту і прагнучи до підвищення рівня писемності у країні, в 1912 р. до Уложення вводилося ще деякі загальні положення. Зокрема, у ст. 1404², передбачалася відповідальність у вигляді штрафу в 100 рублів для завідуючих (власників чи керівників) заводами, фабриками, мануфактурами та ремісничими закладами, викритих у ненаданні «тим малолітнім, які працюють у їхніх промислових установах і не мають свідоцтв про закінчення курсу в однокласних народних училищах, можливості відвідувати їм училища протягом установленого законом часу». Тоді ж, ст. 1404¹ встановлювалося покарання у вигляді арешту строком до 1 місяця чи штрафу до 100 рублів для власників заводів і фабрик у разі невиконання ними встановлених законом чи визначених належним порядком правил щодо роботи малолітніх, підлітків та осіб жіночого роду у промислових установах і закладах [223, с. 46]. Уже зазначалося, що Кримінальне уложення 1903 р. вводилося поступово і повністю не було реалізованим. Із тих, що вступили в силу в 1905 р., правових норм щодо питань охорони неповнолітніх, окреслимо: ст.ст. 88, 89, що є аналогічними ст.ст. 192, 198 Уложення 1845 року, містилися у Главі «О нарушении ограждающих веру постановлений»; ст.ст. 524, 525, 529, що передбачали можливість посилення відповідальності у разі скоєння звідництва і непотребства з неповнолітніми. Основний же потенціал кримінально-правової охорони дитинства виявився незатребуваним у силу того, що відповідні статті не було введено в дію. Серед них – Глава XIV «Про

порушення постанов про нагляд за вихованням юнацтва» і Глава XIX «Про злочинні діяння проти прав сімейних». У першій із названих глав надавалася нова редакція ст.ст. 1319, 1321 Уложення 1845 р., у відповідності до якої грошовою пенєю до 100 руб. каралося відкриття навчального закладу без дозволу і взяття на себе обов'язків вчителя, якщо виконання такого обов'язку було заборонено «подлежащей властью», при цьому кваліфікаційну ознаку повторності було виключено. Окремою правовою нормою передбачалася відповідальність за порушення правил про виховання єврейського юнацтва, що одночасно відображало казуїстичність кримінального кодексу і реакційну політику держави щодо іновірців. Глава «Про злочини проти прав сімейних» було значною мірою розширено і вона містила 19 статей. Серед тих, що цікавлять нас у рамках дослідження, і невідомих попередньому кримінальному законодавству, відмітимо уже розкриті вище ст.ст. 420, 421. Із правопорушень, що мали безпосередньо об'єктом інтереси неповнолітнього, зазначаємо такі: жорстоке поводження із ввіреном до нагляду чи піклування винуватого (напр., майстра з учнем чи підмайстром, що знаходяться у нього у навчанні, ст. 282 визнавала об'єктом цього злочину суспільну моральність); ненадання малолітнім працівникам можливості відвідувати школу у випадках і протягом часу, встановлених законом; невиконання правил про роботу малолітніх, підлітків, що огорожують їхнє здоров'я чи безпеку (ст.ст. 365, 366 було включено до Глави XVII «Про порушення постанов особистого найму»). Ряд статей Глави XXVI «Про злочинні діяння проти особистої свободи» було покликано також охороняти інтереси розвитку неповнолітніх. Викрадення чи підміна дитини, що не досягла 14 років (ст. 502), що визнавалися злочинами і раніше, були доповнені кваліфікаційною ознакою – ціллю використання цієї дитини для жебракування, іншого аморального заняття чи іншою корисливою метою, що дозволяло збільшити покарання до 3 років ув'язнення у виправному будинку; в окрему статтю було виділено викрадення неповнолітньої дівчини з її згоди для непотребства, причому відповідальність винуватого диференціювалася в

залежності від віку викраденої (ст. 505). Статті 503, 504 давали нову редакцію ст. 1859 Уложення (1845) і передбачали відповідальність за неповернення дитини, що не досягла 14 років, за вимогою батьків, якщо таке діяння не скоєно зі співчуття до дитини, а також за не доведення до відома поліції чи батьків протягом 2 тижнів про залишення у себе покинутої чи такої, що заблукала дитини. У Главі XXV «Про залишення в небезпеці» було уточнено редакції ст.ст. 1986, 1988 Уложення (1845) таким чином, що кримінально караним стало не лише «залишення» дитини віком до 3 років, але й «залишення» будь-якої особи, яка не мала можливості через малолітство чи інші причини вжити заходів щодо самозбереження, якщо таке діяння вчинено особою, зобов'язаною за законом, за прийнятим на себе обов'язком чи через сімейні обставини мати над нею піклування, у випадках, коли життя залишеного піддавалося небезпеці (ст. 582) або ні (ст. 490). Крім указаних норм, ціла низка злочинів містила кваліфікаційну ознаку – неповноліття потерпілого [223, с. 48]. Так, у Главі IX «Про порушення постанов, що охороняють народне здоров'я» містилася ст. 208, що встановлювала відповідальність у вигляді арешту для жінки, яка, найнявшись у годувальниці чи прийнявши на себе обов'язок догляду за дитиною, приховала чи замовчала перед роботодавцем про те, що вона страждає на заразливу хворобу, отриману нею до чи після найму [266, с. 46].

Але, саме Уложення (1845) уперше в історії російського кримінального права явило собою розгорнуту й обґрунтовану відповідним рівнем розвитку кримінально-правової теорії систему правових норм про відповідальність за злочини проти неповнолітніх. Диференціація відповідальності у залежності від віку дитини-потерпілого, від виду порушуваних правил про релігійне і світське виховання, від спеціальних ознак суб'єкта злочину визначила подальший розвиток норм про злочини проти неповнолітніх, коли уточнювався об'єкт посягань, оптимізувалися формулювання диспозицій і санкцій норм, конструювалися нові кваліфікаційні склади злочинів за ознакою віку потерпілого [223, с. 47].

Таким чином, аналізуючи положення джерел кримінального і кримінально-процесуального права, які діяли в Наддніпрянській Україні з кінця XVIII ст. – до 1917 р. щодо охорони материнства і дитинства, зокрема особливостей застосування кримінальних покарань до вагітних жінок та дітей, встановлення відповідальності за злочини проти них, можна дійти неоднозначного висновку щодо оцінки їхнього характеру у цьому аспекті. У досліджуваній період кримінальним законодавством охоронявся широкий спектр суспільних відносин за участю (безпосередньо чи непрямо) дітей. Воно охороняло дитинство де б не перебував неповнолітній: у процесі народження (від шкідливих діянь повивальної бабки, лікаря), у сім'ї (від батьків чи осіб, які їх замінюють), у процесі навчання, роботи (від вихователів, вчителів, наставників (майстрів), роботодавців (завідувачів фабриками, заводами, мануфактурами, ремісничими закладами), на вулиці (від будь-кого) тощо. Що стосується материнства, то «Якщо закон і ставився з деякою полегкістю до вагітних жінок, то все ж не через увагу до жінок, а найпевніше заради дитини» [6, с. 93]. На нашу думку, це свідчить про розуміння і визнання цінності дитини як особливого суб'єкта суспільного життя.

Охорона праці жінок-матерів та неповнолітніх у трудовому (фабрично-заводському) законодавстві

Для охорони здоров'я дітей, зайнятих у промислових закладах, найважливіше значення мають чотири умови: вік вступу їх на фабрику, тривалість робочого дня, час роботи (вдень чи вночі) та участь дитячої праці в деяких фабричних виробництвах, що визнаються особливо шкідливими. Та, крім цього прямого впливу, здоров'я і сили дітей можуть потерпати від фабричної роботи непрямо, завдяки її шкідливому впливові, по-перше на сімейний побут робочих; по-друге, на здоров'я матері. Зрозуміло, що жінка, яка має дітей і в той же час працює на фабриці цілий день, часто далеко від

дітей, має турботу про них перекладати на інших осіб, які, звісно, не можуть замінити догляд матері, а ця обставина, разом із заміною нерідко материнського молока якою-небудь кашницею, дійсно погіршує стан здоров'я дітей і посилює смертність. Слід також пам'ятати, що, наприклад, робота стоячи чи ножна робота (на машині для шиття), яка, при відомій помірності для дорослого чоловіка може бути майже нешкідливою, для жінки у більшості випадків не проходить без шкоди здоров'ю. Особливо небезпечним при цьому для жінки є період вагітності: тут не тільки сильна фізична напруга може згубно відбитися, але й отруйні речовини, з якими вагітним доводиться мати справу на фабриках, негативно діють на зародків і, як, наслідок призводять до чисельних викиднів та надто високої смертності новонароджених дітей.

Отже, охорона здоров'я дітей нерозривно пов'язана з охороною його ж у матерів: саме тому в усіх розвинутих державах одночасно із встановленням правильного надзору і регулювання дитячої фабричної праці відбувалось і встановлення правил для охорони здоров'я фабричних робітниць [300, с. 427].

Для того, щоб досягнути, наскільки шкідливою є промислова праця для вагітних жінок і матерів із новонародженими, ми звернулися до роботи доктора М. Гірша «Шкідливості жіночої промислової праці у зв'язку з вагітністю і пологами», в якій після наведення статистики та переліку шкідливостей роботи у промисловості вагітних жінок, досягнуто єдиного логічного висновку: вагітність і одночасна праця на фабриці – є несумісними. Макс Гірш пропонує задовольнити такі мінімальні вимоги (для Німеччини) в законодавчому порядку: 1) заборона праці вагітних в останні три місяці вагітності; 2) обмеження робочого часу на 5-му і 6-му місяцях вагітності максимально 4-годинним робочим днем, на 3-му і 4-му місяцях – 6-годинним із двогодинною обідньою перервою; забезпечення заробітної платні з державних коштів чи встановлення обов'язкового взаємного страхування на ту ж ціль. Заходи у сфері охорони материнства мають полягати у такому:

1) надання вагітним жінкам можливості сидіти на місці роботи у тих виробництвах, які вимагають безперервного стояння чи ходіння; 2) влаштування добре обставленої кімнати для вагітних робітниць на великих підприємствах із значною кількістю жінок, в якій вагітні під час чи при слабкості та інших ускладненнях, пов'язаних з вагітністю, могли б відпочити лежачи; 3) постачання цих кімнат медикаментами, які згідно з лікарським досвідом, можуть знадобитися під час вагітності; 4) організація на великих підприємствах буфетів із харчовими продуктами, що відповідають потребам вагітних робітниць; 5) введення інституту фабричних лікарів, значна кількість з яких мають бути жінки-лікарі; 6) організація бесід лікарів з вагітними на великих підприємствах; 7) введення інституту жінок-лікарів з правами фабричних інспекторів і покладення на них обов'язку ретельно консультувати вагітних; крім того, інспектриси мають вивчати вплив промислової праці на організм, психіку та настрій вагітних жінок, особливо наглядати за вагітними у самому процесі роботи; 8) організація в общинах лікарських консультацій для вагітних; 9) беззаперечне визнання ускладнень вагітності хворобою, що оплачується лікарняними касами у порядку державного страхування; 10) зобов'язати лікарняні каси приймати на себе витрати за лікарський нагляд та придбання медикаментів у сім'ях заміжніх застрахованих жінок; 11) прийняття лікарняними касами на себе витрат, пов'язаних із нормальними пологами [34, с. 36]. Та насправді, крім низької заробітної платні і незліченної кількості штрафів, власники заводів і фабрик українських губерній, втім, як і інших губерній Російської імперії, зовсім не дбали про техніку безпеки та санітарно-технічні умови роботи на підприємствах. Ці умови були настільки обурливими і тяжкими, що про них є згадки в офіційних документах. Так, зазначаються тяжкі умови поліграфістів, які працювали в цехах без вентиляції у свинцевому поросі. У майстернях не підтримувалася нормальна температура: в одних взимку було дуже холодно, в інших – нестерпна спека цілий рік, у третіх – вогко, а в четвертих (на рафінадних заводах) – для роботи потрібно було зовсім роздягатись, і

робітники дуже часто й тяжко хворіли через протяги [291, с. 19]. Житлово-побутові умови у робітників м. Київ на початку ХХ ст. були вкрай незадовільними. Значна частина робітниць жила у брудних і вогких підвалах, а швачок-одиначок власниця майстерні примушувала ночувати у робочому приміщенні на брудній підлозі [283, с. 100]. Про нормальні побутові умови, лазні, пральні та дитячі ясла взагалі не могло бути й мови.

Щодо харчових продуктів, що мають відповідати потребам вагітних робітниць: в архівних справах є багато залишених без відповіді скарг робітників на неякісні харчі: м'ясо з черв'яками тощо [284, с. 4]. Лікарі та взагалі медична допомога були недоступними для робітниць. Навіть на таких великих заводах, як Гретера, Криванека і К^о – лікарня мала 2–3 ліжка, а лікар з'являвся лише двічі на тиждень [285, с. 61]. У більшості лікарень лікування було платним. Медикаменти для робітниць були зовсім недоступними. Така тяжка праця і жахливі житлово-побутові умови ставали причиною дуже багатьох випадків захворювань на туберкульоз, виразку шлунку й інші хвороби і великої смертності.

Жіноча й дитяча праця експлуатувалися у царській Росії особливо жорстоко. Серед підприємств Києва та губернії були такі, що використовували працю виключно жінок і дітей. У звіті фабричного інспектора Київської губернії за 1901 р. зазначалося, що на гільзовому виробництві жінки становили 97%, із них підлітків приблизно 33%. У тютюново-цигарковому виробництві було підлітків 16%, серед них чоловічої статі лише 5%. Жінок і дітей примушували працювати і вночі. Щоб приховати жахливі умови праці малолітніх, підприємці не видавали їм розрахункових книжок. Так було на цегельних і лісопильних заводах, на фабриці Фільверта і Дедіна та на багатьох інших. Хлопчики в магазинах працювали часто на 2–3 години більше ніж прикажчики, а робочий день останніх дорівнював у Києві в середньому 16,5 – 17 год. Зарплата дітей і жінок була набагато нижчою, ніж звичайна. Так, на заводі Гретера, Криванека і К^о хлопчики працювали за 2–3 коп. за годину. У булочних і

кондитерських «старші» учні одержували за 18-годинну працю не більше 5 крб. на місяць, а «молодші» ще доплачували хазяям за «науку» й утримання. Безкоштовну роботу дітей на машинобудівному, мідно-арматурному й казановому заводі Новицького було обґрунтовано навіть правилами внутрішнього розпорядку [291, с. 20].

У гільзовому й тютюновому виробництві зарплата жінок дорівнювала 3 крб. на місяць [286]. Крім усього іншого, хазяї й адміністратори переслідували робітниць своїми непристойними пропозиціями [291, с. 22]. Мізерна оплата праці штовхала робітниць на проституцію, яка, разом із багатьма іншими чинниками, погіршувала ситуацію та створювала труднощі у справі охорони материнства і дитинства.

За царювання Петра I використання дитячої праці майже в усіх галузях промисловості відбувалося інтенсивно. За Наказами Петра I про віддання малолітніх волоцюг і жебраків, незаконнонароджених та інших на фабрики і заводи вийшло ряд урядових постанов загального та приватного характеру, що закріплювали практику експлуатації дитячої праці.

З моменту початку роботи на підприємстві цих дітей, згідно з указами 1722 і 1736 рр., було закріплено при фабриках і заводах на вічні часи разом із дорослими робочими [179, с. 746; 150, с. 707].

Користуючись тим, що малолітні робочі частково віддані на фабрику на весь час, а частково є волоцюгами, жебраками, незаконнонародженими тощо, тобто «відірваними» від світу, фабриканти примушували їх до роботи, починаючи з 8-річного, а більшою частиною 6-річного віку, незалежно від статі дитини.

Отже, до 1861 р. про правову охорону трудових інтересів вагітних жінок та неповнолітніх і говорити не можна.

Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. на Катеринославській суконній фабриці із загальної кількості 1305 душ приписаних до підприємства на фактичній роботі знаходилося 890 чол., з яких 66 – дітей від 8 до 15 років (хлопчиків 35 і дівчаток 31), – процент для того часу величезний. На Катеринославській

панчішній фабриці у числі 163 дійсних працюючих було 8 дітей віком від 9 до 15 років. Діти направлялися на ту ж роботу, що й дорослі, і кількість робочих годин була однаковою. Різниця проглядалася лише у виплаті заробітної платні: діти отримували значно менше, ніж дорослі [33, с. 27]. В 1806 р. Військовою колегією було видано іменний наказ про керування Катеринославською казенною суконною фабрикою, на якій працювали казенні селяни. За параграфом 13 цього наказу пропонувалося малолітнім обох статей до ухвалення їх у фабричні роботи, а саме до 10-річного віку, видавати жалування у розмірі 50 копійок на місяць [183, с. 173].

В 1818 р. було опубліковано наказ про поліпшення способів утримання фабричних Павловської та Катеринославської суконних та лосиних фабрик, за яким діти до 7-річного віку вважалися зовсім не самостійними, а їхні пайки видавалися або батькам або вихователям. Діти ж від 7–10 років отримували продуктивний пайок на руки, а з 10-річного віку потрапляли до групи господарчо самостійних і залучалися до загальнофабричної роботи [200, с. 362]. Таким чином, видно, що залучення дітей до робіт нарівні з дорослими в Наддніпрянській Україні I половини XIX ст. було нормою, а непрацездатними на казенних фабриках вважали хлопців і дівчат лише до 10 років.

Відсоток малолітніх робочих до загального числа працівників на деяких підприємствах був дуже високий. Суконна фабрика Піпкова Катеринославської губернії вирізнялася тим, що головний контингент її працівників становили дівчата від 8 років. В.Ю. Гессен підкреслює, що у першій половині XIX ст. праця дітей віком від 8 до 15 років використовувалася із широким розмахом, причому кількість малолітніх часто досягала 25% загальної кількості робочих [33, с. 34].

У період, що передував законодавству про дитячу працю, наявною є різноманітність щодо тривалості робочого часу. Наприклад, у тютюновому виробництві, який є відомим максимальним використанням дешевої робочої сили дітей і жінок, є дані стосовно 102 фабрик, що характеризують ступінь

експлуатації праці малолітніх у різних губерніях. Насамперед, слід сказати, що кількість дітей, працюючих у тютюновому виробництві щодо загальної кількості робочих становила в середньому 13,66%. Розподіл робочого часу на різних підприємствах значною мірою коливався. Так, на фабриках Київської губернії, де дитяча праця застосовувалася меншою мірою, тривалість робочого часу не перевищувала 7,5 годин, а в Харківській була вищою за середню норму і коливалася у межах від 13 до 16 годин.

Саме початок 80-х рр. XIX ст. ознаменувався виданням законів, що кардинально змінили політику використання дитячої праці [33, с. 127]. Досліджуючи питання щодо охорони праці малолітніх і підлітків, доцільнішим буде проаналізувати фабричне законодавство у хронологічній послідовності. Зазвичай, історію фабричного законодавства починають із закону 1882 р., однак перший закон про малолітніх робочих вийшов набагато раніше – ще за миколаївської епохи, – в 1845 р. Щоправда, коли в 1840 р. англійський посол звернувся до російського уряду з офіційним запитом – які існують в Росії постанови щодо залучення на фабриках дітей, отримав у відповідь: «Оскільки виробництво фабричне ще не прийняло досить великого розвитку, то в наших закладах ще не дуже багато працюючих дітей, тому в позитивних законах про міру роботи та інші умови ще не було нагальної потреби». Але потреба в таких законах стала відчутною дуже скоро. Хвиля заворушень робочих в 1844 р. призвела до особливого урядового розслідування, в результаті якого було виявлено факти крайнього зловживання дитячою працею. Тож 7 серпня 1845 р. його величністю було видано затверджене положення комітету міністрів, що заборонило фабрикантам призначати нічну працю малолітнім до 12-літнього віку [264, с. 137]. Доля цього закону є доволі сумною. Ніякого покарання за його порушення встановлено не було, правила нагляду за його виконанням також не вказано. Тому, ясна річ, закон ніякого практичного значення не мав; та дивно, що він зовсім не потрапив до «Зводу законів» і був надзвичайно швидко цілком забутий; урядові комісії 60-х рр. та наступні, що розробляли

питання про заборону нічної праці малолітніх, і не згадують про цей закон, наче його ніколи й не було. Немає вказівки на нього у книгах і статтях, присвячених історії фабричного законодавства Російської імперії. Вочевидь, хоча закон від 7 серпня 1845 р. не було відмінено наступними законоположеннями, його ніколи не дотримувалися на практиці і він був зовсім невідомий урядовій владі у період напрацювань новітнього фабричного законодавства. Закон цей залишився похованим у «Повному зібранні законів Російської імперії» [160, с. 591]. В.Ю. Гессен суть і цікавість закону 1845 р. бачить з іншого боку. Він вважає, що закон, забороняючи нічну роботу невеликої групи дітей до 12 років, тим самим уперше санкціонує, офіційно дозволяє виснажливу 11-годинну нічну та 14-годинну денну роботу малолітніх і неповнолітніх працюючих з 12 років [33, с. 122]. З 1859 р. у канцеляріях різних відомств стало посилено розроблятися питання щодо заходів недопущення до фабричних робіт дітей і обмеження робочого дня неповнолітніх [264, с. 196]. Починаючи з комісії Штакельберга при міністерстві фінансів 1859 – 1862 рр., що передивлялася застарілий і такий, що вже того часу не відповідав вимогам життя статут про промисловість, усі подальші комісії, що розробляли питання регулювання найму робітників, проектували обмеження роботи малолітніх і підлітків.

Комісія 1859 р. зазначила, що обмежувальні правила мають діяти всюди, оскільки дешева дитяча праця відіграє в житті підприємств величезну роль, і жодна фабрика, позбавлена права на її експлуатацію, не витримає конкуренції з тією, що цим правом продовжує користуватись, а також категорично констатувала, що «широка пропозиція дитячих робочих рук веде до крайнього заниження задільної платні дітям, які, таким чином, працюють майже задарма» – (из архива Гос. совета департамента законов, дело № 58, «О работе малолетних», 1882 г.; Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного, Ч. I, стр. 357) [33, с. 196].

За проектом фабричного статуту на фабрики не допускалися діти, що не досягли 12-річного віку. Неповнолітні від 12 до 18 років не повинні

працювати більше 10 годин на добу, їм заборонено нічну працю. Відповідальність за невиконання цих правил покладається на власників промислових закладів. (§§ 112–114 виправленого проекту). Для нагляду за промисловими закладами призначається особливий урядовий інспекторат, наділений усіма повноваженнями, необхідними для фактичного існування нагляду (§§ 116–121). Обмеження праці неповнолітніх 10 годинами на добу запозичено комісією зі знаменитого англійського білля 1847 р. про 10-годинний робочий день. Цим біллем встановлено 10-годинний робочий день також і для жінок. Проект фабричного статуту у цьому відношенні поступався закону 1847 р., абсолютно відмовляючись від законодавчої охорони дорослих жінок.

Проте за англійським законом на фабрики допускалися діти від 8 до 13 років із працею 6,5 годин на добу. Проект фабричного статуту у цьому відношенні вигравав, адже повністю забороняв роботу на фабриках дітям до 12 років. Саме завдяки цьому прогресивному положенню, роботу комісії Штакельберга не можна наважитись назвати безрезультатною, адже думка про незалучення до фабричних робіт дітей до 12 років та обмеження роботи неповнолітніх були явлені суспільству і не зникли.

Комісія під головуванням генерал-ад'ютанта Ігнат'єва, заснована в 1870 р., виробила проект статуту про найм робітників, за яким найм на роботу дітей до 12 років заборонявся, праця неповнолітніх 12–14 років була обмеженою 8 годинами вдень і 4,5 годинами вночі, а для віку 14–17 років 10 годинами вдень чи 4 годинами вдень і 4 годинами вночі. Разом із тим, передбачалося скласти правила про обов'язки власників щодо утримання та освіти неповнолітніх тощо. Проект цей подавався на розгляд до Державної Ради та законодавчої санкції не отримав, в 1872 р. його було перероблено у міністерстві внутрішніх справ, але не надано подальшого ходу.

Наступна Комісія під головуванням Валуєва в 1874 р. розробила проект, що занижував, порівняно з проектом Ігнат'єва, вік працюючих, що потребують охорони, із 17 до 16 років, але натомість скорочував час для

роботи дітей 12–14-річного віку до 6 годин, а 14–16-річного – до 8 годин на добу. Та й цей проект Державною Радою затверджено не було [264, с. 301]. Жодному із цих проектів не судилося здійснитися, адже усі вони піддавалися рішучій критиці з боку опозиції фабрикантів. На їхню думку, від «столь крупного перевороту» постраждають інтереси вітчизняної промисловості, тож пропонувалися напівзаходи, які позбавляли охорону малолітніх, що передбачалася, будь-якого практичного значення. Крім того, деякі фабриканти щиро вірили (чи вдавали, що вірять), що на фабриках діти знаходяться в кращих умовах, ніж вдома на селі.

На щастя, не всі фабриканти були настільки цинічними, і багато хто з них (все одно в пріоритеті тримаючи рідну кишеню) називали правову охорону працюючих (дітей) такою, що цілком відповідала їхнім інтересам. Крім того, на боці такого законодавчого забезпечення охорони стояла більшість: професори, чиновники, інтелігенція.

Нарешті, 1 червня 1882 р., завдяки міністру фінансів Н.Х. Бунге (1881 – 1886 рр.), було видано закон «Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках, мануфактурах», яким не допускалися до робіт діти обох статей, що не досягли 12-річного віку (ст. 1). Малолітні у віці від 12 до 15 років не могли притягуватися до роботи більше 8 год. на добу, не враховуючи часу, необхідного для сніданку, обіду, вечері, відвідин школи і відпочинку, і лише між 5 годинами ранку і 9 годинами вечора. У тих промислових підприємствах, де було введено 18-годинну безперервну денну роботу у дві зміни, малолітні у віці від 12 до 15 років могли притягуватися до роботи протягом дев'яти годин на добу, причому робота не мала тривати більше чотирьох з половиною годин підряд. Закон від 1 червня 1882 р. забороняв роботу дітей у віці від 12 до 15 років «в недільні і високоурочисті дні» (ст.ст. 2, 3). Малолітні у віці від 12 до 15 років не допускалися до робіт, які за своїми властивостями були шкідливими для їх здоров'я або могли бути визнані для них виснажливими. На власників закладів покладалася обов'язок надання можливості малолітнім працівникам, що не закінчили курс у нижчих

народних школах, вступати до таких, а для нагляду за виконанням закону було призначено особливий урядовий інспекторат (ст. 5, I відділ.; ст. 1, 6, II відділ) [173, с. 265].

Спочатку передбачалося поширити Закон 1882 р. на всі промислові заклади, але Державна Рада визнала обережнішим на перших порах обмежити сферу його дії фабриками. «Закон мав набути чинності з 1 травня 1883 р., але за клопотанням московських фабрикантів введення його було відстрочено до 1 травня 1884 р. Одночасно із цим було засновано інститут фабричної інспекції для спостереження за виконанням закону про роботу малолітніх та їхню шкільну освіту і призначено інспекторів, що займалися на перших порах вивченням фабричного побуту» [136, с. 123].

За дослідженнями 1883–1884 рр., коли закон про працю малолітніх ще не застосовувався на практиці, у доставлених головному інспекторові Е. Андрееву записках зазначалося, що на багатьох фабриках половину кількості усіх робочих становлять діти, що не досягли 12 років, одну третину підлітки і лише одну шосту – дорослі. Незважаючи на те, що деякі виробництва вважаються надшкідливими, робочий день для всіх працюючих, незалежно від віку, триває 16 годин. Самим нещадним чином експлуатуючи працю малолітніх, заробітну платню їм видають мізерну. До того ж, даючи на руки робочим грошима тільки третину заробленого жалування, а залишок бонами на отримання продуктів із харчових фабричних лавок, в яких усі речі першої необхідності коштували в середньому на 25% дорожче, ніж на ринку, фабриканти такими та подібними прийомами урізали кошти, що видавалися малолітнім за їх тяжку, виснажливу працю [4, с. 168, 182].

При аналізові значення Закону від 1 червня 1882 р. необхідно враховувати, що норма про заборону роботи малолітніх у віці до 12 років мала за своєю суттю декларативний характер, оскільки цим же Законом міністрові фінансів було надано право за узгодженням з міністром внутрішніх справ допускати до робіт на фабриках, заводах і мануфактурах малолітніх у віці не менше 10 років. Подібна правова конструкція дозволяла

міністрів фінансів фактично відмінити норму Закону про мінімальний вік дітей, яких можна було залучати до роботи. Такою ж за характером декларативною була норма про особливості роботи малолітніх від 12 до 15 років. Так, міністрів фінансів також було надано право за узгодженням з міністром внутрішніх справ дозволяти нічну роботу малолітніх не більше 4 годин на добу на тих підприємствах, де це за родом виробництва виявиться необхідним і не завдасть шкоди їхньому здоров'ю. Незважаючи на окремі недоліки і неоднозначність практики його вживання, значення Закону від 1 червня 1882 р. полягало в тому, що «питома вага дитячої праці у виробництві все ж знизилася. До ухвалення Закону малолітні серед фабрично-заводських робітників у промисловості Росії становили в середньому 5%, тоді як в середині 90-х років їх відсоток впав до двох, а в європейській частині Росії навіть до 1,8%. Із загального числа 1 079 093 робітники на долю малолітніх в середині 90-х років припадало 20 170 осіб» [296, с. 70].

При зверненні до даних за Харківським округом, видно, що відсоток малолітніх та неповнолітніх до загального числа працівників все ще є високим (1885 р.), але вже суттєво знижується у порівнянні з періодом, що передував виданню закону.

Якщо порівнювати ступінь використання дитячої праці у Харківському окрузі до і після видання закону про працю малолітніх, видно, що з 1882 р. кількість дітей, зайнятих на підприємствах, зменшується. Так, до видання закону на фабриках з обробки волокнистих речовин на 4833 робочих припадало 808 малолітніх, тобто 16,7%. Після видання Закону їх залишається на підприємствах усього лише 79 осіб. На фабриках з обробки поживних і смакових речовин раніше на 11 831 робочих було 1245 малолітніх – 10,5%, тепер їх залишилось усього 979 осіб. На підприємствах з обробки грубих металів при 5102 дорослих працювало 204 дитини – 4%, тепер залишилося 112 осіб. Обробкою тваринних і рослинних продуктів було зайнято 1109 дорослих і 90 малолітніх – 8,1%, тепер при тій же кількості

дорослих працівників дітей є лише 41. На підприємствах хімічного виробництва раніше працювало 582 малолітніх при 1488 дорослих робочих, що становило 40%, а нині їх лишилося лише 13 осіб. Усього на підприємствах із 27 588 дорослих працівників до видання закону 1882 року було 3325 малолітніх – 12%. Після початку роботи фабричної інспекції малолітніх залишилося 1425 осіб – 5,1%.

У звіті фабричного інспектора Новицького за 1885 р. знаходимо дані за Київським округом. Усього на досліджених Новицьким підприємствах працювало 26 428 осіб, з яких хлопців, що не досягли 15 років – 1900 осіб, дівчат у тому ж віці 279 осіб. Таким чином, усіх малолітніх було 2179 осіб, що становить до загальної кількості робочих 8,2%.

Найбільший відсоток малолітніх припадає на ті підприємства, що є ремісничими закладами. Так, наприклад, у каретних закладах із 285 робочих на долю малолітніх припадала 141 особа – 49,5%. Не менш високий відсоток на макаронних фабриках, у булочних, кондитерських тощо. Та й на підприємствах дійсно фабричних відсоток працюючих дітей і підлітків досягав іноді досить значної цифри. Так, на тютюнових фабриках із загальної кількості 2491 працюючих числилося малолітніх до 15-річного віку 739 осіб – 29,6%. Значна кількість дітей працювала на скляних заводах – 27,4%, вовномийках – 27,3% тощо. Порівняно великий відсоток малолітніх робочих також на чавунно-ливарному й металевому заводах. Там з 2149 робочих дітей було 279 – 12,8%. Зовсім у невеликій кількості використовувалася праця малолітніх робочих на буряко-цукрових заводах. При 8603 робочих дітей до 15 років налічувалось усього лише 11 осіб – 0,1%. На суконних фабриках малолітні робочі становили лише 4,2% до загальної кількості робочих, на писальнопаперових – 3,4% тощо. Загалом на підприємствах, досліджуваних інспектором Новицьким, працювало 23 770 чоловіків, з яких 12 осіб не досягло 10-річного віку, 97 осіб – 12-річного, а 1791 особа – 15-річного. Жінок працювало 2658 осіб, із них дівчат до 10 років було 3, від 10 до 12 – 35, від 12 до 15 – 241 [33, с. 63]. Та одна справа –

офіційна статистика і формальне дотримання закону, інше – дійсна реальність. Адже всі фабричні інспектори в один голос заявляли, що підприємці примушують приховувати роки дітей чи самих дітей, при відвідуванні підприємства інспектором.

Що стосується тривалості робочого часу після прийняття законів 1882 і 1885 років, то, за свідченнями інспектора Новицького, у Київському фабричному окрузі тривалість робочого дня, у залежності від виду виробництва, розподілялася так: на буряко-цукрових і рафінадних заводах, які працювали цілодобово, існували дві зміни, що працювали по 12 год. кожна. Тут малолітні працювали або по 6 годин або, з порушенням закону, що відбувалося значно частіше, і всі 12 годин. На тютюнових фабриках середня тривалість роботи дорівнювала 10 годинам, причому малолітні працювали ці години повністю однією зміною [33, с. 130].

На жаль, тривалість (та дешевизна) дитячої праці і неспроможність дітей чинити опір експлуатації, цілком влаштовували роботодавців.

Лише 5 червня 1884 р. було видано закон «Про стягнення за порушення постанов про роботу малолітніх на заводах, фабриках, мануфактурах і в ремісничих закладах». За ст. 1, Завідуючі (власники чи керівники) заводами, фабриками, мануфактурами і ремісничими закладами, винуваті у невиконанні встановлених законом чи передбачених належним порядком правил стосовно роботи малолітніх у зазначених промислових підприємствах, підлягають: арешту не більше одного місяця чи грошовому стягненню не більше 100 рублів. Наступна стаття, за ненадання можливості працюючим у промислових закладах малолітнім, що не мають свідоцтва про закінчення курсу в однокласних народних училищах, відвідувати ці училища в увесь встановлений законом час, підлягають грошовому стягненню не більше 100 рублів [158, с. 342].

Пізніше, 12 червня 1884 р., було видано закон «Про шкільне навчання малолітніх, що працюють на фабриках, заводах і мануфактурах, про тривалість їхньої роботи та про фабричні інспекції», причому було зроблено

першу зміну в законі 1882 р., що допускало 6-годинну безперервну роботу малолітніх від 12 до 15 років, замість 8-годинної, по 4 години з перервою. Тоді ж склад інспекції було збільшено до 9 окружних із 10 помічниками. Хоча нагляд інспекції поширювався лише на європейську частину імперії, проте недостатність її складу змусила вдатися до допомоги акцизних наглядачів, на яких було покладено нагляд на фабриках, що сплачували акцизні збори [202, с. 365].

Внаслідок клопотання фабрикантів, Закон від 3 червня 1885 р. «Про заборону нічної роботи неповнолітніх і жінок на фабриках, заводах і мануфактурах» [159, с. 261], в якості набуття досвіду, заборонив на три роки, починаючи з 1 жовтня 1885 р., підліткам, що не досягли 17-річного віку, нічну роботу у виробництвах прядильно-ткацькому, бавовни, льону і шерсті, льонопереробному і ткацтві змішаних тканин, надавши право міністрові фінансів за узгодженням з міністром внутрішніх справ поширювати ці норми й на інші промислові підприємства, та це було зроблено ще лише для шкідливих робіт у фарфоровому та сірниковому виробництвах. Цей Закон також визначив, що до нічного часу належав часовий проміжок від 9 годин вечора до 5 годин ранку. Згодом міністерство внутрішніх справ за узгодженням з міністром фінансів дозволило губернським владам вважати нічним час від 10 годин вечора до 4 годин ранку на фабриках, що вводять двозмінну роботу по 9 годин на зміну.

Закони 1882 і 1885 рр. мали значення тимчасових правил; міністрові фінансів доручено було внести до Державної ради остаточні припущення через 2 і 3 роки. Цей термін було продовжено до 1890 р.

Надзвичайна різноманітність сталих на фабриках порядків, що давали широкий простір свавіллю, привела до великих безладів, що зажадали втручання військової сили. Виданий услід за тим закон 3 червня 1886 р. (було введено у Херсонській губернії лише з 1894 р.) розпадався на дві частини: загальні правила найму, що поширюються на всю імперію, та «Правила про нагляд за закладами

фабричної промисловості і про взаємні відносини фабрикантів і робітників та про збільшення числа чинів фабричної інспекції». У примітці до ст. 1 знаходимо: найм малолітніх до закладів фабричної промисловості та нагляд за виконанням постанов про роботу та навчання малолітніх робочих визначається особливо виданими на цей предмет Правилами [212, с. 262].

Законопроект, внесений в 1890 р. міністром фінансів Вишеградським, значно послабляв значення попередніх законів. Його було прийнято Державною радою і затверджено (24 квітня 1890 р.) лише частково. Із тих пір законоположення про роботу малолітніх і підлітків залишалися без змін. Введення названих законів збіглося з промисловою кризою, а оскільки жодних правил, що регулювали б взаємні стосунки підприємців і робітників, у законодавстві Російської імперії не існувало, то ця криза важко відбилася на робітниках, особливо на дітях.

Питання правової охорони праці малолітніх знайшли своє подальше відображення у Постанові Державної ради від 24 квітня 1890 р. «Про зміну постанов про роботу малолітніх, підлітків та осіб жіночої статі на фабриках, заводах і мануфактурах та про поширення правил про роботу й навчання малолітніх у ремісничих закладах» [142, с. 309], яке об'єднало в єдиний законодавчий акт Закони від 1 червня 1882 р. і від 3 червня 1885 р. Закон від 24 квітня 1890 р. дозволив допускати до робіт на фабриках, заводах і мануфактурах малолітніх у віці від 12 до 15 років, «коли за родом виробництва це виявляється необхідним», і за умови, щоб загальна тривалість їх безперервної роботи не перевищувала шести (ст. 1), а при перервах через кожні чотири з половиною години — дев'яти годин на добу. Стаття 2 Закону 1890 р., як виняток із правил ст.ст. 114, 115 Статуту про промисловість дозволяла допускати малолітніх віком від 12–15 років до нічних робіт у скляному виробництві до 6 годин на добу, для того, щоб упродовж наступного робочого дня малолітній не залучався до робіт раніше сплину 12 годин, з моменту звільнення його від роботи, що відбувалася у нічний час. Головному фабричному інспекторові надавалося дозволяти, за

поданнями місцевих чинів фабричної інспекції, працю малолітніх від 12 до 15 років, у ті недільні і високоурочисті дні, в які на фабриці, заводі чи мануфактурі проводяться роботи дорослими (ст. 3).

Закон від 24 квітня 1890 р. змінив правила про нічну працю підлітків, раніше встановлені Законами від 1 червня 1882 р. та від 3 червня 1885 р. Він встановлював, що нічним часом вважався часовий проміжок між 10 годинами вечора і 4 годинами ранку. Ця норма поширювалася на підприємства бавовняних, полотняних, шерстяних, льонопрядильних, льонотріпальних і змішаних тканин. За узгодженням із міністерством внутрішніх справ ця норма могла поширюватися міністерством фінансів і на інші галузі промисловості, що працювали безперервно двома змінами по 18 годин на добу.

Згідно із законом від 24 квітня 1890 р. підлітки могли допускатися до нічної праці лише в особливих випадках, тобто після тривалого, викликаного нещастям призупинення робіт, при посиленому вступі замовлень перед ярмарками і там, де зазначені роботи підлітками виконувалися «одночасно і спільно з главами їх сімейств».

Закон від 24 квітня 1890 р. фактично відміняв будь-яку регламентацію нічної праці підлітків, оскільки вона стосувалася саме тих галузей промисловості, де жіноча і дитяча праця активно застосовувалися. При настільки невизначеному формулюванні Закону адміністрація фабрик і заводів завжди могла послатися або на «нещастя», що викликало тривалу зупинку, або на ярмарки, а праця підлітків «одночасно і спільно з главами їх сімейств» мала місце майже на всіх фабриках. Таким чином, Закон від 24 квітня 1890 р. змінив Закони від 1 червня 1882 р. і від 3 червня 1885 р., істотно погіршивши раніше законодавчо закріплені права неповнолітніх працівників.

На початку 90-х рр. XIX ст. було видано ряд правил про найм та утримання робочих на рудниках, шахтах, копальнях тощо, в яких порушувалися питання охорони малолітніх працівників. Так, за Законом від

9 березня 1892 р. «Про нагляд за благоустроєм і порядком на приватних гірських заводах і промислах та про найм робочих на ці заводи і промисли» ст. 8, II відділ. діти, що не досягли 15 років, не допускалися, по-перше, до нічних робіт і, по-друге, до робіт всередині рудників. Їх робочий день, до того ж, обмежувався 8 годинами на добу [175, с. 155]. Та, судячи зі слів Л. Лібермана, закону цього також не надто дотримувалися: «На будь-якому з рудників, зайшовши до будівлі вуглепідйомних та інших машин чи до так званого лампового відділення, де повітря до того насичене парами бензину, що викликає запаморочення і нудоту, можна побачити цілі череди крихт-хлопчаків, які рухаються серед батареї ламп, протирають, наливають, заряджають їх пістонами тощо. Більшості з них важко дати й 13 років. Скрізь і всюди трапляються діти 11 років. Але якщо ви запитаете будь-кого, скільки йому років, він, на ваш подив, відповість: п'ятнадцять. Робиться це за розпорядженням нижчої адміністрації. На одному рудникові малолітні працюють у дві зміни, вдень і вночі, по 12 годин кожна, тощо» [205, с. 28].

10 листопада 1895 р. було видано закон «Про подовження строку дії постанови, зображеної у відділенні III, пункті 2, затвердженої 24 квітня 1890 р.» [190, с. 612], що зводила нанівець попередні положення щодо охорони праці малолітніх, підлітків та осіб жіночої статі на фабриках, заводах і мануфактурах, та, з іншого боку, 2 червня 1897 р. видається закон, що обмежує тривалість робочого часу і для дорослих працюючих, дає визначення надурочним роботам, говорить про їх спеціальну оплату, забороняє примусове залучення до таких робіт [191, с. 355].

Становище робітників Київської губернії було надзвичайно тяжким. В упертій боротьбі робітники виривали у царського уряду деякі поступки, серед яких закон від 2 червня 1897 р., який встановлював тривалість робочого дня в 11,5 годин. Але 20-го жовтня того ж року міністр фінансів видав спеціальний циркуляр, де «роз'яснював», що виконання закону не є обов'язковим. Завдяки подібним «роз'ясненням» закон про обмеження робочого дня по суті втрачав своє значення. Законом обмежувались і

надурочні роботи, за які встановлювалася полуторна плата, але й це було лише на папері [291, с. 14].

У 1900 р. на обговорення Всеросійського З'їзду з ремісничої промисловості, що відбувся у С.-Петербурзі, було представлено програму доктора медицини В.Г. Мацкевича, щодо питання про дослідження робіт в майстернях стосовно впливу їх на дитячий організм, для більш точного керівництва при відправленні дітей до майстерень. У своїй доповіді IV Відділенню Р. товариства охорони народного здоров'я 31 березня 1900 р. Мацкевич звертає увагу на необхідність якомога ширше виступити за боротьбу з умовами побуту й середовища, що руйнівні діють на юний організм (особливо впливають погане приміщення, їжа та розбещення дітей дорослими-підмайстрами), та головним завданням, по-перше, є вивчення впливу саме робіт у майстернях та їхнього способу виробництва на дитячий організм, а відтоді розподіл ремесел на легкі та важкі (тобто шкідливі та нешкідливі) стосовно віку малолітніх, по-друге, визначити найменший вік дитини при прийнятті у те чи інше ремесло, по-третє, визначити, до яких ремісничих виробництв або окремих робіт, що належать до їх складу, слід заборонити допуск малолітніх через ступінь виснаження і можливу шкоду для їхнього здоров'я, по-четверте, встановити попередній огляд дітей, що підлягають відданню на вчення до майстерень, по-п'яте, вказати кількість годин роботи у майстерні, які можуть бути нешкідливими для здоров'я малолітніх ремісників. Отже, заключною частиною програми було вироблення умов експлуатації дитячої праці, за яких можна користуватися останньою без шкоди для дитячого організму [128, с. 4].

Резолюція Всеросійського З'їзду з ремісничої промисловості, § 28: «За доповіддю д-ра медицини В.Г. Мацкевича З'їзд визнає бажаним встановлення конкурсу на грошову премію за спеціальне дослідження в майстерських роботах щодо впливу останніх на дитячий організм, для більш точного керівництва при відправленні дітей до майстерень і встановлення класифікації ремесел на легкі та важкі» [128, с. 6].

Навіть старший фабричний інспектор Київської губернії змушений був визнати невиконання цих законів. У своєму звіті за 1901 р. писав: «Таким чином, робітники не користуються ні тими перевагами, які надає закон про нормування часу, ні вигодами, які передбачалися після допущення за вільною згодою проведення надурочних робіт». Отже, вагітні жінки і діти на початку XX ст., внаслідок промислової кризи, особливо гостро відчули зміни у політиці підприємців: по-перше, їх стали використовувати на тих підприємствах, яких було визнано шкідливими, по-друге їх залучали до нічної роботи, по-третє, робочий день для дітей значно подовжувався. Так, наприклад, в одному 1900 р. фабрична інспекція зареєструвала 21 підприємство у Київському окрузі, що примушували малолітніх працювати понад встановлену норму; шість випадків використання праці підлітків у нічний час на підприємствах, де таку роботу заборонено (ст.ст. 122, 123 Статуту про промисловість) у Харківському окрузі, який, доречі, займав друге місце за кількістю порушень законів про працю малолітніх (44), після Петербурзького (59 порушень). В 1901 р. Київський і Харківський округи знов потрапляють до четвірки округів, де фабричні інспектори реєструють найбільшу кількість порушень законів про працю малолітніх, 43 і 38 відповідно. В 1902 р. Київський округ із 58 порушеннями, зареєстрованими фабричною інспекцією, стоїть на першому місці, а Харківський округ із 27 порушеннями, залишається на четвертій позиції. До 1905 р. кількість одноособових і колективних скарг про порушення підприємцями положень щодо тривалості робочого часу тільки зростала. Тож, загалом тривалість робочого дня для підлітків в 1904 р. може бути визначена 10,4 години, а для дітей – офіційно у 8 годин, а фактично – у 9,1 та більше. Після революції 1905 р., а саме в період «заспокоєння» – 1906 р., кількість виявлених порушень є значно нижчою. Кількість скарг про примушення до надурочних робіт у Київському окрузі знижується з 229 до 37, у Харківському, на жаль, становище майже не змінюється. Натомість кількість скарг з інших приводів, що стосуються порушень умов найму про робочий час, найбільше

скоротилося саме у Харківському окрузі: з 1132 у 1905 р. до 511 у 1906 р. [33, с. 137].

Протягом 1905–1907 рр. було створено нові законопроекти, що містили положення щодо охорони праці дітей. Незважаючи на те, що практичного значення вони не мали, оскільки не були офіційно затвердженими, для цього дослідження вони являють собою неабиякий інтерес.

Проектом комісії під головуванням міністра фінансів В.М. Коковцова було запропоновано встановити 10,5-годинний робочий день із повною заборонаю для неповнолітніх виробництва робіт в неурочний час. Та не встигла комісія Коковцова приступити до обговорення проекту з підприємцями, як останні перервали роботу комісії.

Другу нараду було скликано у квітні 1906 р. Міністерство торгівлі і промисловості надало для обговорення проект закону, який стосовно охорони праці дітей і підлітків містив такі положення: 1) кількість годин роботи малолітніх у віці від 12 до 15 років не може перевищувати 6; 2) особам, що не досягли 17 років, заборонено нічні роботи. Через півроку було скликано третю нараду під головуванням міністра торгівлі і промисловості М.М. Федорова. Проект міністерства пропонував встановити, що: робочий день дітей віком від 12 до 15 років триває не більше 6 годин на добу; особи, що не досягли 17 років, не можуть працювати у нічний час; денна тривалість робіт для осіб від 15 років не має перевищувати 10,5 годин на добу; надурочні роботи допускаються за вільною згодою сторін.

Не заперечуючи проти 6-годинної роботи для дітей, промисловці вимагали, щоб малолітніми вважалися особи, що не досягли 14 років, а підлітками від 14 до 16 років. Цим вони бажали фактично збільшити тривалість робочого дня для 14-річних і мати право залучати до нічних робіт підлітків 16-річного віку, тобто такими «поправками» посилити експлуатацію важливої для них групи працюючих. Позитивно, що такі протести не було взято міністерством до уваги.

У лютому 1907 р. було скликано четверту нараду. Найбільше значення отримало на ній питання про нічний час. Проект міністерства пропонував вважати його з 10 годин вечора до 4 годин ранку. І хоча це рішення уже слід вважати регресивним у порівнянні із законом 1882 р., промисловці незадоволено наполягали, щоб «нічним часом вважався безперервний шестигодинний проміжок часу між 10 годинами вечора і 6 годинами ранку, встановлений правилами внутрішнього розпорядку даного підприємства», що і прийняла нарада. Тож, якщо правила внутрішнього розпорядку підприємства регламентували, наприклад, шестигодинний проміжок між 12 годинами вечора і 6 годинами ранку, то діти, що не допускалися до нічних робіт, могли тепер працювати до 12 години ночі, тоді як раніше межею були 9 годин вечора. Немає ніяких сумнівів, що стаття погіршувала становище малолітніх.

Щодо питання понаднормових робіт міністерство пропонувало, щоб неповнолітні до 17 років допускалися до них лише у випадках крайньої необхідності із тим розрахунком, щоб загальна кількість робочих годин на тиждень не перевищувало 36 для малолітніх і 67,5 для робочих від 15 років. Та підприємці вимагали, щоб для дорослих було встановлено тижневу норму у 75 годин, а для малолітніх від 12 до 14 років у 67,5 годин. Таким чином, тривалість добової праці дітей доходила б до 11 годин [33, с. 139]. На цьому, здається, і завершуються роботи наради з обговорення положень законопроекту щодо охорони праці дітей, тому що у 1908 р. обговорювалися лише законопроекти про страхування працівників, результатом яких стало видання закону від 23 червня 1912 р. «Про страхування робочих на випадки хвороби і про страхування робочих від нещасних випадків» Цим законом передбачалося створення лікарняних кас, які надавали працівницям грошову допомогу, зокрема у зв'язку з пологами у розмірі від $\frac{1}{2}$ до повної заробітної платні, за 2 тижні до пологів – вагітним, і породіллям – 4 тижні після пологів (п. 2 ст. 53). Статут про промисловість доповнювався ст. 126¹: забороняється допускати породіль – учасниць лікарняних кас до робіт за

наймом раніше сплину 4 тижнів з дня пологів [156, с. 847]. Фактично, цей закон кладе початок страхуванню материнства. І хоча термін «Декретна» відпустка дійсно закріплюється після видання 14(27) листопада 1917 р. Декрету СНК «О пособии по беременности и родам», який встановлював 112 днів оплачуваної відпустки вагітним і породіллям, не слід применшувати ролі правових положень, що з'явилися в дореволюційний період.

17 жовтня 1912 р. набрало чинності останнє рішення Тимчасового уряду у сфері соціального страхування – воно вносило зміни до правил страхування материнства. Перш за все було подовжено термін допомоги з нагоди материнства: колишні 6 тижнів було доведено до 8, потім новела встановила більш вигідний спосіб підрахунку цих термінів. За законом 1912 р., жінки отримували допомогу протягом 2 тижнів до пологів і 4 після пологів, причому кожен із цих термінів обчислювався окремо; таким чином, жінка, що припинила роботу перед самими пологами, тобто не встигла скористатися двотижневим строком відпочинку перед пологами, отримувала допомогу тільки протягом 4 тижнів після пологів. Породіллі забезпечувався 8-тижневий відпочинок за будь-яких умов; отже, якщо жінка не встигала скористатися відпочинком до пологів, у її розпорядженні залишалися усі 8 на післяпологовий період. З іншого боку, якщо учасниця каси, внаслідок неточного обчислення моменту пологів, припиняла роботу дуже рано, новела таки забезпечувала за нею обов'язковий 6-тижневий відпочинок після пологів. Таким чином, фактично в ряді випадків 8-тижневий термін допомоги міг перетворитися на 9, 10 і більше тижнів. Нарешті, новела надала право ще більшого продовження терміну допомоги з нагоди пологів. Каси могли починати видачу допомоги за 4 тижні до пологів. А оскільки 6-тижневий післяпологовий відпочинок зберігав при цьому свою обов'язковість, то загальна тривалість допомоги у цих випадках пролонгувалася до 10 тижнів, при неточному ж обчисленні моменту пологів цей термін міг фактично в ряді випадків виявитися ще довшим [24, с. 123].

Система штрафів та відрахувань, знижуючи заробітки підлітків, підштовхувала їх на страйки з вимогою підвищення розцінок. Так, у 1907 р. страйкували хлопчики на заводі «Наваль» у Миколаєві, які вимагали, щоб замість 40 їм платили би по 50 коп. на день, і замість 4 по 5 коп. за годину праці [33, с. 256]. 9 березня 1915 р. затверджується постанова Ради міністрів про тимчасове допущення до нічних і підземних робіт як дітей, так і малолітніх робочих. 19 жовтня 1915 р. також постановою Ради міністрів уже дозволяється широке застосування праці жінок, підлітків на всіх підприємствах фабрично-заводської, гірничої, гірничозаводської промисловості, що працюють на оборону, зокрема, у шкідливих виробництвах [97, ст. 2312].

В 1917 р. Тимчасовий уряд відмінює цю постанову, а 8 серпня 1917 р. наступною постановою обмежується нічна робота жінок і підлітків на всіх фабрично-заводських підприємствах, їм заборонялося працювати однією зміною від 10 годин вечора до 10 годин ранку. Однак, міністр праці мав право за згодою з міністром торгівлі і промисловості таку нічну роботу жінок і підлітків дозволяти. Тож, виникає знайома ситуація, однією рукою видається обмежувальний закон, а іншою – «дозвіл» його порушення [33, с. 111].

У подальшому, в дореволюційний період в українських губерніях, поширювався і поглиблювався страйковий рух. І що особливо важливо, працююча молодь, діти і підлітки, разом із дорослими робітниками, вели тяжку і жорстку боротьбу за поліпшення свого економічного становища [33, с. 264].

Отже, можна із впевненістю констатувати, що у досліджуваний нами період, все ж було прийнято цілу низку законодавчих актів у сфері фабрично-заводського законодавства, що містили правові норми щодо охорони материнства і дитинства, незважаючи на те, що уряд діяв у вкрай несприятливих умовах, стоячи на патерналістських засадах, з одного боку, і відчуваючи реальний тиск з боку власників фабрик і заводів – з іншого.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА

В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (кінець XVIII ст. – 1917 р.)

Створення та діяльність державних відомств та установ місцевого самоврядування у сфері охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні

Беручи до уваги такі соціальні характеристики індивіда, як дитина, вагітна жінка, мати та ін., держава визначає певні основи та напрями у сфері зайнятості, освіти, демографічної політики, правової охорони тощо.

О.С. Ростова, здійснивши порівняльний аналіз забезпечення охорони материнства і дитинства, констатує, що в дореволюційній період воно мало головним чином благодійний характер, і тільки за радянських часів було організовано на державному рівні [228, с. 18].

І все ж, система державної опіки почала складатися в Наддніпрянській Україні з останньої чверті XVIII ст. До цього піклування про найбідніші прошарки населення мало церковно-громадський характер, залежало від приватної ініціативи.

За правління Катерини II в уряді визріває думка щодо того, щоб піклування про жебраків і калік зробити суспільним, а не тільки державним, і що немає нічого поганого в залученні милосердних людей до посильної допомоги у вирішенні цієї проблеми. З великим небажанням імператриця погодилась із цією ідеєю, а «старание» чиновників «довело її до кондиції», у результаті чого піклування перетворилося для громадян на добровільно-обов'язкове піклування, але під наглядом державних органів [265, с. 14].

1 вересня 1763 р. Катерина II видала Маніфест про заснування виховних будинків для сиріт. В 1775 р. в законодавчому порядку вона встановила державну систему опіки «для всіх громадських прошарків». Ця система мала враховувати народні школи, сирітські будинки, аптеки, пологоводопоміжні

відділення, будинки для невиліковних хвороб, для божевільних, виправлення аморальних та ін. Для них виділялися державні кошти, надавалися права містам, поселенням і приватним особам створювати такі заклади, особисто жертвувати нужденним. Сама Катерина II віддала для цього 150 тис. крб., а вельможі довели цю суму до 500 тис. [265, с. 12] Цілковите втілення ця ідея отримала за правління Олександра I, коли переконалися, що піклування для уряду є ношою надмірною, і без громадськості не обійтися. Для того, щоб привернути увагу покровителів, самій справі піклування було надано статус національно-значущого діяння. Не випадково до справи піклування було залучено членів імператорської родини у ранзі найвищих заступників. При цьому враховано було й побажання покровителів, які зводилися до того, щоб будь-яку допомогу з їх боку було індивідуалізовано [265, с. 14].

7 листопада 1775 р. було видано один із найважливіших законодавчих актів XVIII ст. – закон «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи. Часть первая» (другу частину, продовження, було затверджено лише у січні 1780 р.) [274, с. 229]. Закон мав завданням не лише покращання адміністративного апарату, але й розширення функцій провінційної адміністрації. За цим законом Російська імперія поділялася на губернії з населенням 300–400 тис. душ чоловічого населення в кожній. Губернії об'єднувалися у намісництва (переважно по 2–3 губернії), і поділялися на повіти, у кожному по 20–30 тис. «ревизских душ». У грудні 1796 р. указом Павла I намісництва було ліквідовано.

Для всіх губерній встановлювалась єдина структура органів управління та єдині штати.

З 1781 р. закон «Учреждения для управления губерний» було поширено на українські губернії із загальноросійськими установами та посадами, які поділялися на три основні групи: адміністративно-поліцейські, фінансово-господарські та судові. Першу групу було представлено в губернії губернатором, губернським правлінням і Приказом громадського опікування. Особливе місце в адміністрації кожної губернії посідала зовсім нова установа

– Приказ громадського опікування (далі – ПГО), якому в законі присвячено XXV главу.

Отже, утворення приказів громадського опікування передбачалося законом «Учреждения для управления губерний». Поряд із дворянськими та міськими інституціями допомоги створювалися ПГО, які стали першими державними установами з соціальними функціями.

У дорадянській науковій літературі щодо оцінки приказів сформувалися дві стійкі тенденції: одні автори писали про ці установи захоплено (А. Стог, К. Мушинський та ін.), інші критично (праці Є. Максимова). Радянські дослідники давали в основному негативну оцінку діяльності ПГО, хоча останніми десятиліттями її було змінено на позитивну, скоріше за все, внаслідок політичних змін.

В українських землях ПГО відкрилися першими в 1781р. у Київській, Харківській і Чернігівській губерніях. В 1784 р. – в Катеринославській губернії, в 1796 р. прикази відкривають у Волинській та Подільській губерніях, в 1802 р. – в Полтавській та Херсонській, наступного 1803 року – у Таврійській губернії [250, с. 103]. Враховуючи особливий статус м. Одеса, у 1823 р. створюється Одеський приказ громадського опікування (губернським центром був Херсон) [154, с. 1120]. За прикладом Одеського ПГО, в 1834 р. згідно з Положенням Комітету Міністрів від 7 серпня, створюється приказ громадського опікування у Бессарабській області [148, с. 815].

Необхідно зазначити, що Прикази громадського опікування замислювалися не стільки як органи зі створення власних благодійних установ, скільки як контролюючі усю подібну діяльність у губернії. Їх завданням було не тільки «установлення» (тобто організація), але й «піклування і нагляд» за різними типами закладів із надання соціальної допомоги. ПГО не був і суто бюрократичною структурою. Скоріше він мав являти собою певну комісію, де «головує сам губернатор». Звичайно «сам

губернатор» не міг бути присутнім особисто на кожному засіданні. Практично справами відали спеціальні чиновники [278, с. 220].

За Законом ПГО опікувалися у губерніях питаннями початкової освіти, громадського здоров'я, суспільної благодійності і частково питаннями відбування покарання.

Статус Приказів громадського опікування у загальнодержавній системі управління змінювався. Спочатку вони підпорядковувалися царю та Сенату. З утворенням в 1802 р. Міністерств – стали підлеглими Міністерству внутрішніх справ (далі – МВС), а в 1810 р. – Міністерству поліції. Нарешті, після об'єднання в 1819 р. цих двох Міністерств діяльність приказів стала підвідомчою господарському департаменту МВС. Такі переходи з одного відомства до іншого свідчили не лише про процес становлення органів центральної влади, але й про те, що самі «верхи» не могли чітко для себе з'ясувати провідні функції цієї організації [251, с. 118]. Було сформовано організаційну структуру ПГО, хоча не можна говорити про єдину адміністративну структуру. Прикази громадського опікування керувалися колегіально, проте головував безпосередньо губернатор. До складу правління входили по два засідателі від кожного з трьох станових судів: верхнього земського суду (дворяни), губернського магістрату (міщани), верхньої розправи (державні селяни). Згідно з указом 1818 р. до складу ПГО увійшов член медичної управи «для пользы гражданских госпиталей» [251, с. 118].

В управлінні деякими ПГО мали місце особливі положення. Так, у Київській губернії до складу ПГО входили предводителі дворянства. Відповідно п. 13, Одеський ПГО очолював градоначальник [154, с. 1120]. У Ч. II «Учреждений для управления губерний», виданій у січні 1780 р., встановлювалася певна незалежність приказів від губернських установ: «Приказ громадського опікування, крім Імператорської Величності і Сенату, ні від кого не приймає законів та указів». І далі: «Приказ громадського

опікування, хоча й вважається нижчим за правління губернське і палати, проте від них є незалежним» [274, с. 229].

Автор ґрунтовного дослідження реформи 1775 р. В.О. Григор'єв зазначав, що в керівництві приказами є риса, спільна з англійським місцевим управлінням – намагання підпорядкувати справу суспільної опіки, початкової освіти та народного здоров'я наглядові судової колегії, яка періодично скликала на спеціальні сесії. Катерина II пішла далі англійського законодавства, залучивши до управління не лише дворянство, але й представників інших станів [38]. Однак, уже Павло I, не підтримавши широкого представництва у цьому органі, передав усю повноту влади губернаторові, який діяв при підтримці предводителя дворянства і губерньського прокурора. Згодом канцелярія ПГО відділилася від губернаторської. Специфіка роботи цих всестанових органів визначалася практикою та місцевими особливостями [250, с. 105].

З метою максимального розширення можливостей ПГО, не обтяжуючи при цьому скарбницю, їм було дозволено приймати приватні пожертвування і займатися комерційною діяльністю [278, с. 221].

Запровадження принципу самофінансування означало, що уряд намагався перекласти проблему підтримки нужденних елементів суспільства на місцеву адміністрацію [250, с. 107]. Прикази громадського опікування мали різноманітні схеми фінансування. На відміну від петровських реформ, було як централізоване, «разове» місцеве фінансування, так і зроблено спроби до розширення фінансових можливостей приказів. ПГО функціонували на основі такої фінансової схеми: з доходів губерній дозволялося «разово» на утримання приказів надавати 15 тис. руб. Причому ці гроші можна було віддавати в заставу приватним особам під відсотки у Дворянський банк терміном не більше ніж на один рік за умови, що позичальник брав не менше 500 і не більше 1000 рублів, під заставу маєтків. Це стало однією з основних статей доходу приказів.

Крім цього, дозволялося примножувати капітал приватними внесками, а також за рахунок доходів від аптек. Були й інші джерела фінансування програм: господарські доходи (плата за піклування, доходи з оподатковуваних статей) відсоток з гральних карт тощо. До 1810 р., коли прикази увійшли під контроль Міністерства внутрішніх справ, було прийнято ряд законів, спрямованих на розширення можливостей збільшення капіталів. В 1785 р. виходять закони, за якими міським магістратам дозволено виокремлювати допомогу приказам. В 1788 р. приказам громадського опікування дозволено стягувати на свою користь штрафні гроші, що стягуються у місті з купців і міщан, а також пеню з винних за несвоєчасний поділ спадкового маєтку. В 1809 р. ПГО надано право відраховувати 1% на свою користь з усіх сум, що надходять до них за будь-якими розрахунками. Разом із тим, владою береться під контроль фінансова діяльність приказів. Так, в 1789 р. виходить припис проводити щомісячну інвентаризацію коштів приказів за участю губернських прокурорів. В 1802 р. Олександр І розпорядився подавати йому рапорти «за кожную половину року про капітали, що у приказах громадського опікування складаються, і про пожертвування, в оні поступають».

Пошуки раціональної системи фінансування приказів громадського опікування здійснювалися аж до 1810 р., коли прикази перейшли під юрисдикцію Міністерства внутрішніх справ та фінансові потоки набули організованих форм. В 1821 р. виходить положення Комітету міністрів про здачу усіх залишків міських доходів до ПГО для приросту відсотків і для заощадження на майбутні потреби міського благоустрою [278, с. 225–226]. Певною мірою ПГО відігравали роль своєрідних банків. Володіючи значними коштами, частково виділеними урядом на благодійність, частково зібраними у формі пожертв з населення для тієї ж мети, прикази спрямовували ці кошти в обіг: вони позичали їх на невеликі строки, наприклад, поміщикам під заставу маєтків [250, с. 106].

На думку М.В. Фірсова, прикази громадського опікування хоча і вели роботу з надання підтримки нужденним, але все-таки не могли задовольнити потреби населення, і не тільки тому, що коштів було недостатньо і адміністративно-господарська система була недосконалою. Цьому сприяла і «погана слава дореформених закладів громадського піклування». До того ж можна сказати, що діяльність приказів не була постійною протягом усього року. Згідно зі ст. 393 про губернії, вони функціонували близько трьох місяців на рік – «з 8 січня до страсного тижня», приблизно по березень. А система щоденних засідань у цей період, складання прохань і дозволів, узгодження їх з Міністерством внутрішніх справ створили достатньо громіздку і неоперативну систему допомоги і підтримки, що зазначалось сучасниками [278, с. 230].

23 лютого 1823 р. імператором Олександром І було видано наказ № 29.328 за п. 18 якого: «малолітніх дітей, пійманих у бродяжництві, які залишені без батьків чи їх не мають, віддавати до відання Приказів громадянського опікування, для розміщення у їхніх закладах» [149, с. 795].

ПГО містили в собі як інститути підтримки, так і інститути контролю. Серед них: народні школи, лікарні, сирітські будинки, аптеки, богадільні, будинки для невиліковних хворих, будинки для божевільних, будинки робітні, будинки гамівні [278, с. 223]. Тож ці заклади щодо забезпечення охорони материнства і дитинства можна умовно поділити на такі: а) заклади медичної допомоги з рододопоміжними відділеннями; б) заклади для опікування і виховання малолітніх і неповнолітніх; в) заклади дешевого і безоплатного навчання.

За ст. 363, Розд. II, Книги I Зводу Установлень і Статутів Громадського опікування, закладами ПГО є: 1) будинки сирітські і виховні; 2) лікарні і будинки для божевільних; 3) богадільні; 4) будинки робітні; 5) будинки гамівні [239, с. 71].

Відповідно до Уложення про губернії разом із ПГО мало бути відкрито Дворянську опіку та Сирітські суди, які повинні були також здійснювати

допомогу населенню. Дворянську опіку мав очолювати повітовий представник дворянства, який разом із повітовим суддею і засідателями мали здійснювати піклування не тільки малолітніх дітей-сиріт із дворянського стану, але й вдів, а також дбати про їхні справи [278, с. 225–226]. 28 лютого 1817 р. Сенат прийняв наказ щодо засад організації Дворянських опік у приєднаних від Польщі губерніях [184, с. 94]. За цим наказом дворянські опіки створювалися із членів земського повітового суду під керівництвом повітового маршала та використовували у своїй діяльності Статут Великого князівства Литовського. Підтверджувалося також положення сеймової конституції 1775 р. про обов'язок опікунів скріплювати присягою опікунський звіт.

Існувало декілька етапів впровадження турботи з боку дворянської опіки та сирітського суду. Спочатку близькі родичі або знайомі особи, яка підлягала опіці, повинні були повідомити предводителя дворянства або міського голову про обставини щодо встановлення опіки (смерть батьків, визнання недієздатним тощо). Дворянська опіка чи сирітський суд повинні були зібрати відомості, призначити опікуна до особи що підлягала опіці та її майна, якщо це не було відображено у заповіті батьків чи родичів. Опікуни приступали до своїх обов'язків після отримання указу про призначення. Ця норма стосувалася не тільки опікунів, які призначалися опікою чи судом, але й тих, хто призначався за заповітом. Наприклад, відставний штабс-капітан М.Ф. Попов подав прохання у Миколаївський міський сирітський суд про встановлення опіки над майном померлої дружини дворянина С.П. Дембінської-Піорі за малолітством її дітей Михайла та Зінаїди. За заповітом його було призначено опікуном. Він також просив надати дозвіл на купівлю для дітей будинку у м. Миколаєві. Опіка визнала його опікуном і дала дозвіл на придбання житла [79, с. 5].

Існувало три способи залучення до виконання опікунських обов'язків: за заповітом, за законом та за призначенням. У першому випадку батьки мали право призначати у заповіті до своїх малолітніх

дітей та майна опікунів на свій розсуд. Призначити опікуна могла і стороння особа, якщо вона заповідала малолітньому своє майно. У другому – законна опіка належала тільки батькам, а у випадку із душевнохворими – найближчим родичам. Однак, батьківська влада не поширювалася на майно дітей, і до цього майна за заповітом могло бути призначено стороннього опікуна, окрім батьків. Наприклад, мати, помираючи, залишала маєток під опікою свого брата, а не чоловіка; стороння особа заповідала капітал дітям, усуваючи батьків від опіки над ним. Але існували й інші випадки. Наприклад, після розлучення з дружиною спадковий дворянин Ф.Л. Карачевський-Вовк звернувся до органів дворянської опіки з проханням призначити його дружину, з якою після розлучення залишилися діти, опікуншею для здійснення на їхнє ім'я кріпості у розмірі 20 тис. руб. на частину маєтку, який йому належав. Звісно, було надано згоду [77, с. 1].

Третій спосіб вступав у силу, коли у заповіті опікуна не було призначено, а батько чи мати не могли виконувати своїх обов'язків, тоді опіка сама могла призначати опікуна. Так, у справі щодо встановлення опіки над неповнолітніми дворянами Георгієм та Левом Скадовськими, матір яких було вбито, а її чоловіка визнано винним у цьому злочині (за рішенням суду, він здійснив його у стані афекту), їхня бабуся з боку матері звернулася з проханням призначити її опікуном своїх онуків [78, с. 1]. Отже, у другій пол. XIX – на поч. XX ст. дворянська опіка являла собою становий орган, який у нелегких пореформених умовах узяв на себе обов'язки зі збереження станових привілеїв осіб, які потрапили у скрутне становище, та їхнього майна.

Сирітський суд мав очолювати міський голова, а дві особи «городовий магістрат» і «городовий староста» мали входити до нього як члени. Основним завданням було піклування про осиротілих малолітніх дітей «будь-якого звання» «які у тому місті, де його обрано, залишилися після чоловіків або батьків, або без піклування знаходяться» [278, с. 225–226].

Стаття 385 «Учреждения для управления губерний» розкривала обов'язки приказів щодо дітей-сиріт. Останні віддавалися у сирітські будинки, а за відсутністю коштів – у селянські сім'ї за помірну платню. При цьому враховувалася стать дитини, соціальний стан і щабель. Доцільним вважалося не лише опікування, але й навчання малолітніх грамоти та ремесел.

Архівні документи свідчать про те, що дітей із виховних будинків передавали на утримання приватним особам, зокрема у села. У відповідних відомостях вказувалося, кого передають і кому [60, с. 7, 11]. При цьому видавалася певна сума грошей, що видно із приписів ПГО стосовно фактів передачі дітей [60, с. 10].

Сиротам знаходили опікунів із родичів або добропорядних людей, які управляли їх майном, дозволялося за свою працю отримувати платню, але не більше 5% на рік із доходів опікуваного [278, с. 226]. Сирітські будинки приказів для опікування і виховання дітей обох статей могли відкривати факультативно, залежно від наявності коштів. У разі, якщо коштів було недостатньо, дозволялося приказам віддавати сиріт «на руки надійним, добродішним і добропорядним людям за помірну плату для утримання та виховання». Приказ мав право не тільки контролювати умови проживання дитини, але й повинен був допомагати їй професійному навчанню на основі станового підходу. Передбачалося віддавати «дітей ремісничих людей для навчання ремесла, торгових для навчання торгу, й усяких сиріт до навчання або догляду згідно з їхньою статтю, родом чи станом» [278, с. 223]. Згодом, в 1836 р., було видано докладні правила діяльності сирітських будинків та їх внутрішнього розпорядку [208, с. 336]. Згідно з ними, до цих закладів приймали дітей із 7–11 років з обов'язковим попереднім оглядом лікаря, перевіркою майнового та родинного стану дитини. Сюди могли зараховуватися і своєкошті неповнолітні, але усіх вихованців утримували в однакових умовах. Особливо наголошувалося на необхідності надання освіти малолітнім. Ця стаття і наступні законодавчі акти намагалися досягти безперервності в опіці над дітьми до досягнення ними повноліття.

Після досягнення 12 років і закінчення навчання за програмою парафіяльних училищ, усі сироти розподілялися ПГО відповідно до свого походження і статі, а деякі з них за здібностями і нахилами, а саме: хлопчики – в гімназії пансіонерами, у фельдшерські школи, школи садівництва, шовківництва, виноробства і землеробства, «до благодійників», до купців, підприємців, художників, ремісників, у друкарні; дівчатка – у виховні заклади, приватні пансіони, до майстрів, у навчальні заклади «повивального мистецтва», до різних осіб. Це не означає, що подальше влаштування у житті відбувалося одразу й без проблем. ПГО Таврійської губернії в 1861 р. клопотався про направлення свого вихованця для навчання професії в губернській друкарні, проте одержав відмову: при друкарні не було приміщення для робітників [49, с. 4]. Що стосується подальшої долі випускників гімназії, то вона могла скластися по-різному: навчання в університетах у числі «штатних» студентів, або коштом приказів, державна служба, за бажанням вступ до купецького або міщанського стану [250, с. 110]. Згідно з наказом від 30 грудня 1852 р. сироти-хлопчики на розсуд ПГО після закінчення гімназії могли продовжувати навчання в університетах. Оскільки смертність у сирітських будинках доходила до 75%, деяких сиріт, які знаходилися на утриманні приказів громадського опікування, віддавали на виховання у сім'ї. За це останні отримували визначену платню і повинні були звітувати про виховання і навчання дітей, яких вони взяли під опіку. В 1815 р. Наказом Сенату міщанам, державним і вільним селянам дозволили брати на виховання «підкинутих» дітей, а з 1828 р. – сиріт. Більше того, 3 червня 1828 р. було видано Положення про скорочення кількості виховних будинків у губерніях. «Приказам Общественного Призрения поставлено в обязанность принимать в оные дома младенцев в уважительных и необходимых случаях; приняты же стараться распределить свободного состояния людям для воспитания и обучения приличным мастерствам и рукоделиям». Наприклад, підкинуту дитину направляли у сирітський будинок у тому разі, якщо ніхто із жителів даного населеного пункту не

виявив бажання взяти її на виховання. Необхідно зазначити, що подушні податки за сиріт їх прийомні батьки починали сплачувати тільки після досягнення вихованцями 18 років, тоді як за власних дітей необхідно було сплачувати податки з часу їх народження, тобто держава намагалася створювати такі умови, щоби брати на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, було досить вигідно, і таким чином більшість дітей-сиріт потрапили у прийомні сім'ї.

Представники урядових структур та громадськості неодноразово зазначали, що діяльність усіх благодійних закладів ПГО була незадовільною. Особливо страждали сироти та незаконнонароджені діти, які виховувались у притулках або сім'ях і в майбутньому поповнювали лави жебраків та злочинців [103, с. 35]. За підрахунками О.Г. Карпенко, Т.В. Янченко, ПГО дев'яти українських губерній у середині XIX ст. на потреби сирітських будинків та виховних притулків витратили близько 70 тис. крб.

Сироти, незаконнонароджені або «підкинуті» діти утримувалися та виховувалися і в інших благодійних закладах. Наприклад, вважалося за доцільне поміщати дітей у будинках для людей похилого віку чи богадільнях [103, с. 34].

На території південно-українських губерній діяли такі сирітські будинки: Одеський, в 1861 р. у ньому всього налічувалося 135 дітей, за плату – троє; фінансові можливості тут були досить значними у порівнянні з іншими такими закладами – 24 394 руб. 62 коп. [132]. Херсонський, в якому в 1861 р. перебувало безоплатно 70 вихованців; видатки – 5587 руб. 74 коп. [132].

На користь Сімферопольського сирітського будинку таємний радник А.Я. Фабр склав духовний заповіт «касательно распределения всего... движимого и недвижимого имения и денежных капиталов» із подальшими доповненнями [54, с. 23]. Фабр заповів маєтки, що знаходились у Сімферопольському, Ялтинському, Євпаторійському, Перекопському та

Феодосійському повітах [50, с. 15]. Окрім цього, він заповів також деякі будівлі в Сімферополі, Бахчисараї та різні капітали.

За бажанням Фабра сирітський будинок призначався для хлопчиків – повних сиріт, різного стану, уродженців Таврійської губернії, християнського віросповідання, віком від чотирьох до одинадцяти років.

Після смерті А.Я. Фабра Таврійський ПГО взяв цей заклад під своє покровительство із присвоєнням йому назви «Сиротский дом тайного советника Фабра» [50, с. 27]. Сирітським будинком опікувалася рада попечителів із восьми осіб.

В 1873 р. сирітський будинок Фабра було підпорядковано Відомству установ імператриці Марії за умови не вимагати від нього, як установи самостійної і забезпеченої коштами, «никаких денежных пособий» [50, с. 77]. Із часом деякі маєтки продали через незручності, пов'язані з їхнім управлінням. Замість ради попечителів створили комітет для управління сирітським будинком Фабра.

Звіт про діяльність сирітського будинку за 1884 р. дістав схвалення імператриці, яка ознайомилась із ним і розпорядилася повідомити про це комітету будинку через Відомство установ імператриці Марії [51, с. 31]. В 1895 р. комітет будинку Фабра очолював таврійський губернський предводитель дворянства полковник В. Попов, а до складу комітету входило ще вісім осіб [52, с. 8]. В 1917 р. сирітський будинок таємного радника Фабра передано до відання губернського земства. Окрім сирітського будинку, земству передано також притулок графа Адлерберга [250, с. 112]. В 1861 р. виховні будинки, підвідомчі ПГО, функціонували у Києві, Одесі та Харкові.

В Одеському будинку в 1861р. було 138 вихованців [132], на яких витрачалось 1831 руб. 58 коп. Проте ця ситуація пояснюється тією обставиною, що усі діти у цьому будинку утримувалися лише безкоштовно, за рахунок ПГО, і це, відповідно, вимагало більших коштів.

Прикази громадського опікування в Лівобережній Україні було ліквідовано в 1865 – 1866 рр. на підставі «Временных правил для земских

учреждений по делам о земских повинностях, народном продовольствии и общественном призрении» від 1 січня 1864 р. (на Правобережжі вони продовжували діяти до початку XX ст., коли земства було впроваджено і на цій території). Після проведення земської реформи процес розвитку охорони та захисту дітей значною мірою активізувався. Так, кількість сирітських і виховних будинків з 1861 по 1891 рр. у цілому в Російській імперії збільшилася майже удвічі.

Слід зазначити, що епізодичні соціальні послуги населенню українських губерній, у тому числі вагітним жінкам та дітям, у середині XIX ст. надавалися й іншими державними установами: господарськими відділами Міністерства внутрішніх справ, міськими поліцейськими управліннями, Палатами державного майна. Вони влаштовували школи для дітей бідняків, безкоштовні їдальні, благодійні вистави або костюмовані маскаради [103, с. 36]. Окрема стаття (387) закону 1775 р. стосувалася богаділень.

В указані добродійні заклади направлялися за розпорядженням губернської адміністрації матері з немовлятами, що підлягали за бродяжництво засланню до Сибіру на поселення, до закінчення вигодовування. Держава виділяла кошти на оплату перебування у богадільні. Стівідсоткове безкоштовне утримання нужденних мало місце у богадільнях Одеси, на другому місці – Катеринославська (91%) і Подільська (82%) губернії, решту можна об'єднати за цим показником у дві групи: перша Київська, Херсонська і Чернігівська губернії (62–63%); друга – Волинська, Полтавська, Таврійська і Харківська губернії (43–44%). Основною причиною такої ситуації слід вважати фінансові можливості приказів.

У Катеринославській губернії в 1798 р. уперше відкрилися богоугодні заклади – богадільня, лікарня та будинок божевільних. В 1801 р. у цих закладах працювали один лікар та один наглядач. За даними 1816 р. у Катеринославі у відомстві ПГО знаходилися богадільня на 30 ліжок, будинок божевільних на 36 ліжок та гамівний будинок на 50 місць. В 1852 р. у Катеринославі уже діяла губернська лікарня на 200 ліжок, збудована 1845 р.,

будинок психічно хворих на 40 ліжок, богадільня на 42 місця, упокорювальний будинок на 18 місць [292]. Крім того, Одеський ПГО зі своїх коштів надавав щомісячну грошову допомогу «бедным вдовам и девицам», про що свідчать архівні документи за 1859, 1860, 1864, 1865 рр. [72], причому, така добродійна спрямованість була відповідним чином узгоджена з керівними органами – Сенатом, МВС, генерал-губернатором [72, с. 1]. ПГО зі своїх коштів надавали підтримку різним добродійним закладам. Для прикладу слід назвати виділення Одеським ПГО п'яти тисяч рублів для влаштування притулку для жебраків та арештантських дітей, а також на його утримання щорічно по дві тисячі рублів (1859) [74, с. 18]. Досить плідним та актуальним за завданнями і результатами їх здійснення виглядає досвід розвитку благодійності, опікування, соціального забезпечення у пореформений період ХІХ ст., коли поряд із загальним підйомом економіки стрімкі перетворення відбулися і в аспекті охорони материнства і дитинства. Народження нових форм і методів організації знедолених співгромадян (зокрема вагітних жінок і дітей) відбувалися у тривалих і гострих дискусіях в урядових колах, в науці, у громадському середовищі, публіцистиці.

Найпильнішу увагу привертало питання про те, кому має бути віддано організацію опіки: державі чи самокерованим союзам. Прихильники першого типу опіки вбачали його переваги в такому: централізація забезпечує одноманітність і порядок в управлінні та діяльності усієї системи благодіяння; цей устрій є вигіднішим; прирівнюються витрати громад; ліквідуються «шкідливі місцеві податки».

Супротивники «державної ідеї» посилялися на невдалий досвід реалізації державної опіки у Франції та Баварії на початку ХІХ ст. Там уся благодійна робота була гранично бюрократизованою. Обстоюючи суспільну опіку, «близьку до нужд», її прихильники заявляли, що «державна стоїть далеко від нужденного, і допомога йому навряд чи може бути своєчасною». Врешті-решт у пореформений період перейшли до другого типу організації благодійності, основними принципами якого були:

1. Децентралізація системи опіки, передача державою благодійних органів, організацій та установ органам земського та міського самоуправління – вони є ближчими до народу, краще знають його потреби; в умовах самофінансування місцева влада прагне ефективніше й економніше витратити кошти; до соціальної роботи залучаються широкі верстви населення; немає необхідності утримувати великий управлінський апарат, у роботі менше формалізму, тяганини.

2. Індивідуалізація допомоги населенню.

3. Переважна увага до профілактики збідніння і безробіття, злочинності та інших соціально небезпечних явищ.

4. Перехід до переважно «відкритого» типу суспільної опіки, тобто соціальному забезпеченню поза благодійними установами і закладами. Головна його перевага полягає у тому, що хворий, інвалід, душевнохворий, дитина залишаються у своїй сім'ї, розміщуються у чужій сім'ї аби одержують кімнату, ліжко або куток у будинках дешевих і безплатних квартир. У більш сприятливій, ніж у благодійних закладах, обстановці опікувані одержують фінансову допомогу, медичне забезпечення, юридичні консультації.

5. Прагнення активізувати соціально знедолених, пробудити у кожному почуття власної гідності виробника-творця, адаптувати його до нормального життя. Найважливішим засобом такої роботи була допомога у сфері зайнятості.

6. Державне і громадське стимулювання благодійної діяльності: право носіння мундирів і знаків відповідних відомств; спеціальні знаки і жетони для членів і співробітників благодійних товариств, установ і закладів; нагородження орденами і медалями; фінансові та інші пільги; персональні пенсії і допомоги; надання дворянського звання, почесних громадян; прийоми в імператорській сім'ї, у губернаторів, обіди на честь благодійників, що відзначилися і пожертвували великі суми на потреби опіки; присвоєння імен філантропів і меценатів благодійним установам, музеям, бібліотекам,

школам та інститутам, вулицям; інформація про їхні благодіння у центральних і місцевих засобах масової інформації та ін. [250, с. 86].

Найбільш масовими організаціями, яким підпорядковувалися благодійні інституції, були Міністерство внутрішніх справ та Відомство православного сповідання і військового духовенства. Головними самостійними центрами благодійності були чотири відомства: Відомство установ імператриці Марії (з 1797 р.); Імператорське людинолюбне товариство (з 1802 р.); Російське товариство Червоного Хреста (з 1867 р.); Попечительство трудової допомоги (з 1895 р.).

Крім вищезазначених, філантропічні установи та організації були підвідомчі Міністерству народної освіти, Військовому Міністерству, Міністерству юстиції, Міністерству імператорського двору, Міністерству шляхів сполучення, Морському Міністерству, Міністерству землеробства та державного майна.

Неповнолітні та матері, які потребували допомоги, отримували її також через міські та земські установи, прикази громадської опіки, церковно-парафіяльні попечительства і станові громади (селянські, міщанські, купецькі, ремісничі) [250, с. 89]. 1 січня 1864 р. у 33 центральних губерніях Європейської частини Російської імперії було введено «Положення про губернські та повітові земські установи». Серед причин, що спонукали Олександра II і правлячу верхівку імперії вдатися до найкардинальніших реформ був намір ліквідувати застарілі адміністративно-правові засади та форми державного управління, які не здатні були ефективно діяти за нових соціально-економічних умов.

В українських губерніях земства введено було за різних часів: у Харківській, Полтавській, Чернігівській – в 1865 р., Катеринославській і Херсонській – в 1866 р., Таврійській – в 1866–1868 рр., Бессарабській із деякими українськими повітами – наприкінці 1869 р.

За діючим законом, крім богаділень, сирітських і виховних будинків, закладами суспільної опіки визнавалися також лікарні та будинки

божевільних. Проте на початку діяльності земств піклування про лікування хворих швидко вийшло на перший план, і земська медицина становила самостійну галузь земського господарства [252, с. 210]. Після проведення земської реформи 1864 р. функції соціального захисту населення, у тому числі вагітних жінок і дітей, перейшли до земських органів місцевого самоврядування.

Слід сказати також, що з 1868 р. у губерніях, де введено земські установи, ПГО скасовано, а заклади їх передані до відання земств [255, с. 51].

Отже, у другій половині XIX ст. істотно змінюється управління соціальним захистом. Функції нагляду за суспільною опікою залишилися за Міністерством внутрішніх справ; у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками ПГО на місцях. Згодом виявляються нові категорії непрацездатних осіб суспільного опікування: незаконнонароджені немовлята та підкидьки, що потребували загального та амбулаторного лікування, прокажені, хронічні хворі, божевільні, безробітні, сім'ї солдат, призваних на дійсну службу. Згідно з Лікарським статутом суспільне опікування мало стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків.

Земська система опіки була більш мобільною і прогресивною. До її компетенції належали такі питання: розвиток освіти і запровадження загального навчання; опікування безпритульних дітей; організація медичного обслуговування (враховуючи рододопоміжні заходи); профілактика зубожіння, організація громадських робіт; соціально-економічна допомога селянству; юридична допомога.

Зростаючу мережу соціальних закладів в 1854 р. було об'єднано у «Відомство імператриці Марії». Опікунство бідних мало свої відділення у Києві та інших містах. У діяльності благодійних товариств, організацій і установ брали активну участь кращі представники імущих класів, прогресивна інтелігенція. Важливо, що опікунство мало за мету знаходити

людей, які дійсно потребували допомоги, особливо тих, які соромилися просити милостиню. Для працездатних відкривалися ремісничі класи і школи з майстернями, спорудами, майном і капіталом [265, с. 15]. У пореформений період в Наддніпрянській Україні громадське опікування представлено у двох своїх основних формах: старих – ПГО і нових – земських установах. Фактично, в губерніях склалася подвійна система управління громадського опікування.

Порівнюючи приказну і земську системи опікування, можна зазначити, що остання була більш мобільною і мала розгалужену мережу послуг. За тридцять років земське управління громадського опікування порівняно з приказним виявилось більш прогресивним і йому надавалося більшої переваги. У 90-х рр. XIX ст. воно у 1,5 рази перевершувало за кількістю установ усю приказну дореформену систему громадського опікування в усіх 55 губерніях разом, але не тільки кількісне охоплення нужденних є характерним для земських установ. Вони надавали розширену систему допомоги, яка не тільки охоплювала усталені групи населення, але й засновувала нові форми опікування і виховання дітей, попереджала зuboжіння населення [278, с. 231–232].

До галузі суспільної опіки стало належати лише опікування про неімущих, бідних і сиріт. Земські установи або самі влаштовували різні благодійні заклади і доглядали в них нужденних, або надавали матеріальну підтримку благодійним установам, або видавали грошову допомогу окремим особам і сім'ям. Більша частина витрат на добродійну допомогу населенню відшкодовувалася із поточних коштів земських установ.

Губернські земства витрачали на організацію суспільного опікування значно більшу частину свого бюджету, ніж повітові. Так, ними було асигновано: у Таврійській губернії – 10,0%, Херсонській – 4,93%, Катеринославській – 3,2% [250, с. 154].

У 1864–1890-х рр. кількість богаділень та інвалідних будинків у земських губерніях збільшилася у 5 разів, сирітських будинків у 2 рази.

Крім того, земства здійснювали видачу одноразової допомоги до різних свят (Різдво, Великдень), вносили плату за навчання студентів у чоловічих і жіночих гімназіях. В одних випадках використовувалися традиційні кругові збори. Вони перебували не в церковному віданні, а в земському, і воно розпоряджалося цими сумами. Так, у Катеринославській губернії земська управа виділила на пожертвування 11085 руб. [278, с. 233]. Земські установи брали на себе опікування про незаконнонароджених дітей, підкинутих. Тут не існувало якоїсь єдиної системи, проте можна виокремити основні тенденції цієї групи опікування. У багатьох губерніях патронат здійснювали земські лікарі, вчителі та священики спільно з поліцією. Форми опікування чи види патронату могли бути різними: годування вдома матір'ю; віддача на вигодовування; виховання; навчання майстерності; утримання у сім'ї школярів; віддача у служіння на засадах сімейного піклування. Більш поширеною формою було опікування за рахунок благодійних товариств.

Опікування і виховання дітей не обмежувалося організацією установ такого виду. Дітей без нагляду, які мали батьків, що в силу виробничих чи інших турбот змушені залишати їх наодинці, викликали до життя такі форми опікування, як: «безкоштовні Колиски», денні прихистки, ясла.

Для дорослих дітей відкривалися ремісничі класи, для дітей «занедбаних і злочинних» – землеробські колонії і ремісничо-виправні притулки [278, с. 231–232]. Земства займалися безпосередньо соціальною роботою, зокрема, до сфери їхньої діяльності входило фінансування сирітських притулків. Відповідно до ст. 2 Положення про земські установи та Статуту громадського опікування на земства було покладено утримання сирітських будинків [88, с. 12].

Необхідно зазначити, що інших законодавчих актів, які роз'яснювали б обов'язки земств щодо здійснення соціальної підтримки населення не існувало. Це викликало багато непорозумінь. Наприклад, Херсонське губернське земство звернулося в 1912 р. до Міністерства внутрішніх справ із спеціальним запитом про обов'язки з утримання та виховання сиріт і

«підкинутих» дітей. Міністерство дало відповідь, що опіка дітей, позбавлених батьківського піклування, є обов'язком земських органів, а не уряду. Земські установи також утримували дітей у прийомних сім'ях, допомагали дітям із вадами розвитку, здійснювали різнопланову роботу з неповнолітніми, схильними до правопорушень. Періодично земства влаштовували благодійні вистави, виставки та інші масові заходи, прибутки від яких направлялися на задоволення соціальних потреб дітей та підлітків. Земські установи видавали одноразову допомогу до різних свят (Різдво, Великдень). За рахунок земств також влаштовувались тимчасові дитячі установи, наприклад, літні табори, притулки для дітей воїнів під час Першої світової війни [103, с. 41]. Земства прагнули внести зміни до порядку надання допомоги дітям-сиротам, що був установлений ПГО, привернути увагу громадськості до проблем, пов'язаних з охороною дитинства. На практиці це означало вжиття заходів щодо зменшення дитячої смертності в існуючих притулках, а також у селах, де діти утримувались у прийомних сім'ях, адаптацію виховання до потреб тогочасного суспільного життя. З іншого боку, першочерговим завданням земств було збільшення кількості притулків у губерніях та повітах з тією метою, щоб можна було помістити в них якомога більше сиріт, напівсиріт, незаконнонароджених або «підкинутих» дітей.

Згідно з наказом імператора Олександра III від 24 червня 1889 р., благодійні установи, які знаходилися за межами Москви та Петербургу, влаштовувалися та утримувалися на місцеві кошти, зокрема, органами земського та міського самоврядування.

Спостерігалися дві тенденції щодо соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт з боку земств. По-перше, система піклування містила в собі створення або реорганізацію та фінансування дитячих притулків і сирітських будинків. По-друге, губернські та повітові земства здійснювали організаційні заходи, спрямовані на створення умов для утримання дітей-сиріт у прийомних сім'ях. Земські діячі, як і інші представники передової

громадськості, надавали перевагу другій тенденції. Але хронологічно процес розвитку земської системи соціальної опіки дітей-сиріт було виражено так: до кінця XIX ст. більшість дітей, позбавлених батьківського піклування, виховувались у притулках, а з початку XX ст. земства активізували пошуки фінансових, юридичних та організаційних можливостей виховання дітей-сиріт у прийомних сім'ях [103, с. 56]. Крім опікуваних у сирітському будинку, губернське земство піклувалося про «підкинутих» дітей, що знаходилися на вигодовуванні у селян за оплату. На перше січня 1912 р. було 328 таких дітей, протягом року прибуло 168. «Підкинуті» діти доглядалися до 12 років, коли оплата на утримання припинялася, їх віддавали своїм годувальникам або ж передавали «в услужение другим лицам» [91, с. 147].

Утримання та виховання однієї дитини у прийомній сім'ї наприкінці XIX ст. обходилося, зокрема, Чернігівському губернському земству в середньому 48 крб. на рік, а Полтавському, Херсонському, Таврійському – по 60 крб. (у порівнянні з 200 крб, що витрачалися на 1 вихованця у сирітському будинку) [83, с. 448].

Розрахунки за утримання підкидьків здійснювалися за четвертями року. Оплата опікунам видавалася після пред'явлення посвідчення від парафіяльних священиків чи сільської влади про належне утримання підкидьків.

Якість опіки контролювалася сільськими старостами разом з обраними від сільської громади обліковцями, які проводили перевірки і складали відповідні акти [56, с. 3]. Селяни на загальному зібранні заслуховували звіти опікунів майна сиріт і за певною формою складався звіт [55, с. 1].

У Херсонському земстві існував такий порядок виховання дітей, позбавлених батьківського піклування: до 12 років вони виховувалися у прийомних сім'ях. Якщо вихованці «не прижилися там, не стали своїми», тоді їх забирали у притулок, при якому обов'язково існувала реміснича школа. Київське земство, віддаючи дітей на виховання у прийомні сім'ї, звертало увагу на такі фактори, як близькість населеного пункту до медичної

установи, кількість прийомних дітей у селі (чи не стало виховання дітей-сиріт своєрідним промислом, що приносить певні прибутки) [103, с. 57]. Очевидними були й інші переваги, що виникли у процесі деінституціалізації соціально-педагогічної допомоги. З'явилися кращі перспективи для емоційного, інтелектуального, комунікативного розвитку дітей, які виховувалися у сім'ях. Серед негативних моментів інституційного догляду також виокремлювалися такі, як обмежені можливості щодо засвоєння вихованцями елементів соціального досвіду, створення штучних умов у процесі їх соціалізації. Цього можна було уникнути, віддавши дитину на виховання у прийомну сім'ю. Так, у дитячому притулку Таврійського земства було запроваджено посаду юриста-консультанта, який вів справи про усиновлення вихованців притулку [103, с. 61].

Щоправда, випадки усиновлення були поодинокими. Діяла спеціальна процедура усиновлення: особа, яка бажала усиновити дитину, подавала прохання на ім'я цивільного губернатора, а він, у свою чергу, звертався до Сенату, де й ухвалювалося відповідне рішення. У Російській імперії існували окремі закони, які розглядали випадки, коли усиновлювачем був дворянин, купець, селянин, тобто кожен закон про усиновлення мав станове забарвлення, враховував специфіку життя різних прошарків населення (закони про усиновлення особами, які походили із купецького стану, були прийняті в 1857, 1868 і 1887 рр., про усиновлення дворянами – у 1876 р.). Найчастіше об'єктами усиновлення ставали «підкидьки», незаконнонароджені діти, неповнолітні, які походили із багатодітних родин або не мали постійного місця проживання [103, с. 138]. У XIX ст. обов'язковою умовою встановлення опіки був її становий характер: існували дворянська, духовна і селянська опіки. Законодавство Російської імперії визнавало встановлення опіки відповідно до заповіту або за призначенням спеціальних органів: дворянської опіки або селянського суду, які були зобов'язані «призначити до неповнолітньої особи її опікуна, якщо його не названо у заповіті батьків». До складу сирітського суду належав міський

голова, а також представники кожного стану жителів міста: купці, ремісники, міщани. Опікуни не обов'язково мали родинні зв'язки із сиротами. Слід зазначити, що у Полтавській і Чернігівській губерніях (на відміну від інших регіонів) опікунами могли стати дорослі брати. Закон передбачав, що опікуни повинні мати певні моральні якості та матеріальні кошти, які давали надію на те, що неповнолітні сироти будуть мати достатнє утримання та відповідне виховання [298, с. 4].

У XVI–XVIII ст.ст. громада, зберігаючи певну спадкоємність із давньоруською общиною, відігравала роль станової організації селянства, що регулювала усі аспекти його життєдіяльності. При цьому вона була, з одного боку, пережитком середньовічного укладу, а з іншого – демократичною організацією, яка згуртовувала селян у боротьбі за свої права, за соціальний захист [265, с. 18].

В українській громаді і сім'ї було чітке розмежування ролей та обов'язків, культивувалися працьовитість, чесність, непідкупність, надійність, доброзичливість, гостинність, взаємовиручка, милосердя, справедливість, волелюбність, витримка і мужність.

У цій формі суспільного виховання важливу роль відігравали громадські ради, сходи, суди, діяло звичаєве право, прості процесуальні норми, враховуючи обрання і призначення посадових осіб. До їх функцій належав і розгляд соціальних питань. Чіткий контроль здійснювався за охороною власності, громадського порядку, покаранням порушників правових і моральних норм [265, с. 19].

Особливу турботу виявляла громада про сиріт і вдів. Таке ставлення впливало із християнської моралі: покритвджених долею ніхто не смів ні в чому неволити чи принижувати. «Вдовині й сирітські сльози камінь лупають», – говорили в народі. До XX ст. кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх підопічних. У виборі опікуна для сиріт вирішальна роль належала родині, але не менш важливою була і громадська думка. Бралися до уваги не тільки ступінь

родинного зв'язку між сиротою та опікуном, але й риси характеру останнього, його вік (не менше 25 років), ділові якості. Основним критерієм при цьому було його вміння вести господарство, тому що від збереження і примноження спадку сиріт залежала їхня подальша доля.

Характер опікунства визначався й конкретними ситуаціями. Наприклад, коли по смерті батька залишався дорослий син, то він міг переймати опікунство над молодшими, бути опорою для матері-вдови. Якщо сироти не мали ніякої рідні, а серед чужих не знаходилося опікуна, то залишене майно громада оцінювала і продавала. За отримані проценти від вирученої суми призначали опікуна, який доглядав дітей до їх повноліття.

Іноді громадський суд надавав удові для допомоги співопікуна, який мав незначні права, але міг боронити сиріт від її нерозважливих вчинків. Кожна громада була зобов'язана мати свій фонд для убогих і сиріт (хоча це траплялося нечасто). За потреби громада шукала кошти із внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала для допомоги церкву [265, с. 20].

Отже, земства стосовно завдань опіки дітей, позбавлених батьківського догляду (у найбільш значний проміжок часу, тому що ставлення до виховання дітей-сиріт постійно змінювалося), можна поділити на три категорії: 1. Земства з притулками за прикладом столичних виховних будинків (Таврійське, Харківське, Чернігівське). 2. Земства, що утримували «підкидьків» до передачі їх у прийомні сім'ї (Бесарабське, Київське, Полтавське, Херсонське). 3. Земства, що утримували дітей у будинках престарілих разом із людьми похилого віку (Катеринославське) [222, с. 137]. Піклування про дітей-сиріт з боку земств обов'язково містило в собі: 1) матеріальне утримання; 2) виховання, у першу чергу, релігійне та моральне; 3) навчання грамоти в обсязі програми народних училищ; 4) піклування про їх подальшу долю після виходу з притулку, коли вони досягнуть повноліття. Крім того, досить часто земська система допомоги дітям-сиротам передбачала і засвоєння останніми професійних знань та

навичок. Отже, земська система соціально-педагогічного захисту дітей-сиріт складалася із таких основних структурних компонентів: по-перше, опіка та виховання у сирітських будинках або прийомних сім'ях; по-друге, надання допомоги щодо отримання загальної та професійної освіти з метою підготовки до майбутнього життя [103, с. 56].

Щоб отримати освіту, представникам незаможних верств населення, насамперед, селянам, необхідна була соціальна допомога. Соціально-педагогічні аспекти освітньої діяльності полягали у створенні і фінансуванні навчальних установ (народних шкіл і професійних закладів), а також у матеріальній підтримці дітей та підлітків, які навчалися в установах усіх типів (призначення земських стипендій, оплата навчання, безкоштовне навчання у земських освітніх закладах). Згідно з Положенням про земські установи до їхніх функцій зараховувалося і «попечение о развитии средств народного образования и... участие в заведывании содержимыми на счет земства школами и другими учебными заведениями». Отже, земства вирішували безліч питань, пов'язаних із навчанням та вихованням дітей, використовуючи різні шляхи впливу на освітні заклади, зокрема, з метою вирішення соціальних завдань. Так, відкриваючи нові школи, земства надавали перевагу двокласним училищам із п'ятирічним терміном навчання перед однокласними з трирічним. Діючі однокласні школи переводилися на чотирирічне навчання або перетворювалися на двокласні земські училища. А відтак розширювалися освітні можливості сільських шкіл [103, с. 41]. У 70-х рр. XIX ст. з боку земств зростає зацікавленість шкільною справою. На початку своєї діяльності земства витрачали на школи незначні кошти. Існувала думка, що школа – не суто земська справа і щонайбільше можна робити для шкіл – це надавати їм посильну матеріальну допомогу. До того ж низкою указів 1869–1874 рр. стосовно народної школи земство витіснялося із цієї сфери. Таке ставлення до народної освіти відповідало загальному духу дій уряду, який намагався обмежити громадську діяльність та сферу компетенції земств. Із часом ставлення земств до народної освіти стало

змінюватися [250, с. 165]. З 1867 р. повітові та губернські земства починають виокремлювати кошти на фінансування діючих шкіл (зарплату вчителям, оренду будинків для навчальних закладів, закупівлю меблів, письмового приладдя та книг).

Водночас земства почали відкривати власні школи і дбати про їхній добробут та матеріальне забезпечення. Ці навчальні заклади належали до міністерських шкіл і офіційно називались «Початкові народні училища у губерніях, на яких поширюється дія Положення про земські установи». Про користь земських навчальних закладів для селянських дітей говорить те, що серед населення вони користувалися більшою популярністю, ніж інші початкові школи, тому що поряд із релігійним навчанням в них школярі отримували розширений обсяг знань з географії, історії, природознавства. Незважаючи на те, що земські школи охоплювали не всіх дітей шкільного віку, вони позитивно впливали на підвищення освітнього рівня представників незаможних верств населення. Земства, завдяки вищій оплаті праці, могли запросити у школи осіб зі спеціальною педагогічною освітою. А відтак вчителі земських шкіл більш сумлінно виконували не тільки виховні та освітні функції, але й краще ставилися до дітей, більше уваги приділяли реалізації їх навчально-пізнавальних потреб, розвиток розумових та творчих здібностей учнів [103, с. 42].

Важливим питанням земської діяльності у галузі народної освіти було її фінансування.

У 1871 р. шість земських українських губерній витратили на народну освіту 353 200 руб. У 1880 р. ці видатки зросли до 1 188 700 руб., у 1901 р. – до 3 977 800 руб., у 1910 р. – до 12 048 000 руб., а в 1913 р. – до 22 149 700 руб., що становило 31,8% усіх земських витрат, тобто більше чверті земського бюджету спрямовувалося на народну освіту. Земські фінанси сприяли поширенню початкової освіти в українських губерніях. В 1878 р. земства утримували на своєму рахунку 1403 початкові школи, в 1898 р. їх кількість зросла до 3687, в 1910 – до 5147, а в 1914 р. – до 7082 земських

шкіл [39, с. 52]. Серед іншого, Катеринославське губернське земство виділило 3 тис. руб. на облаштування нового учительського інституту і міського училища при ньому [90, с. 34].

В 1898 р. земські збори Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії вирішили забезпечувати кожну школу мінімальною колекцією наочних посібників на суму 30–40 руб. [100, с. 265]

Діяльність земств щодо професійної і спеціальної освіти здійснювалася за двома напрямками. По-перше, це організація викладання певних теоретичних і практичних дисциплін у початкових народних училищах, що дозволяло школярам оволодіти визначеною професією. Прибічники подібних заходів мотивували свої ідеї необхідністю економії коштів. Але існували очевидні недоліки такої системи поширення професійних знань. Насамперед, вони заважали вивченню загальних дисциплін. Другий напрямок, за яким розвивалася трудова освіта, полягав в організації самостійних професійних училищ або шкіл-майстерень [103, с. 50]. Необхідно зазначити, що в деяких випадках учні або студенти, які отримували матеріальну допомогу, мали певні обов'язки перед земством. Вони повинні були працювати у земстві кілька років або протягом визначеного часу та після закінчення навчання повернути земству отримані кошти, хоча, на стипендіатів не накладали подібних обов'язків. При призначенні стипендії враховувалося матеріальне становище учня, його успіхи у навчанні та поведінка [103, с. 53].

Надання на місцях більш широких прав дало помітні результати, перш за все у галузі народної освіти. За визнанням міністра освіти, до введення самоврядування у районах проживання основної маси селянства шкільна справа знаходилась у зародковому стані. Протягом 1770–1855 рр., тобто більше 80 років діяльності урядів Катерини II, Павла I, Олександра I та Миколи I, було створено близько 3 тис. шкіл, де у середині XIX ст. навчалось 147 тис. дітей. А земства за 50 років їхньої роботи відкрили майже 30 тис. шкіл, де в 1913 р. навчалось майже 2 млн школярів та працювало більш як 40 тис. учителів. Якщо у 60-ті рр. XIX ст. кількість учнів у Російській імперії

становила трохи більше 1 млн, то на початок 90-х рр. їхнє число перевищило 4 млн, із них 50% навчались у школах земського відомства.

Земства встановлювали правила про порядок призначення земських стипендій [250, с. 167]. Вони зробили значний внесок у розвиток шкільництва. Земські школи стали основними навчальними закладами у сільській місцевості. Земства дбали про розвиток шкільної справи, зокрема, шкільний бюджет Херсонського повітового земства ву 1913 р. становив понад 0,5 млн рублів – 550 тис. руб. Про зростання кількості шкіл свідчать такі факти: у 80-х рр. у Херсонському повіті їх було 63, а в 1908 р. – 159 [130, с. 133].

Очевидно, така діяльність земств позитивно вплинула на поширення писемності, адже на кінець XIX ст. за даними Всеросійського перепису населення 1897 р. у Херсонському повіті, наприклад, неписьменних було лише 27% [130, с. 137].

Серед недоліків земської системи опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, сучасники називали недостатність фінансування, законодавчого регулювання та організаційних зусиль з боку відповідних установ, а також нерегулярність багатьох заходів. Виховання ж здебільшого здійснювалося на належному рівні. Істотна увага приділялася трудовому, моральному, екологічному, розумовому та фізичному вихованню дітей-сиріт.

Звісно, не можна змальовувати роботу земських органів у справах охорони материнства і дитинства лише світлими тонами, без проблем, труднощів та недоліків. У той же час загальна соціальна діяльність земських зібрань та управ є переконливим свідченням величезного творчого потенціалу самоврядування. Підсумки соціальної роботи земських органів у багато разів перевищували аналогічні показники діяльності бюрократичної адміністрації неземських губерній та областей. Досвід земств показав, що без створення широкої та по-справжньому демократичної системи місцевого самоврядування держава не в змозі вирішувати завдання соціального забезпечення населення. Отже, земська система допомоги, незважаючи на

відсутність у земств реальної самостійності, достатніх коштів, дію застарілого законодавства у галузі благодіяння, виявилася значно ефективнішою у порівнянні з приказною опікою [250, с. 161 –163]. Помітне покращання стану соціального опікування у містах пов'язано з реформою міського самоврядування. У червні 1870 р. Олександр II затвердив Міське положення, згідно з яким у 509 містах Російської імперії було створено виборні всестанові органи міського самоврядування – міські думи (розпорядчий орган). Вони обиралися на чотири роки. Кількість членів думи – гласних – визначалася, виходячи із кількості виборців. Виборцями вважалися мешканці міста чоловічої статі, не молодші 25 років. Вони повинні були мати нерухому власність, або свідоцтва на право торгівлі чи промислів, оподатковувані на користь міста. У цілому обирати в думу і бути гласними мав право незначний відсоток мешканців міст. Якщо виборців було менше 300, то кількість гласних становила 30, якщо більше 300, то на кожні 150 виборців додавалося 6 гласних. Найбільша кількість гласних обмежувалося 72 [80, с. 117]. Дума обирала виконавчий орган громадського управління – міську управу, а також міського голову. Міська управа працювала на постійній основі. Керівником обох органів був міський голова.

Порушуючи основний принцип самоврядування – виборність громадських установ, уряд узаконював право адміністрації призначати керівних посадових осіб (ст.ст. 115, 118) і гласних дум (ст. 54). Відтоді міський голова, його товариш і ті особи, які їх заступали, а також члени міської управи вважалися такими, які перебувають на державній службі (ст. 121), призначалися і звільнялися з посади адміністрацією, підлягали стягненню по адміністративній лінії тощо (ст. 147). Значною мірою розширювалося коло питань, постанови з яких підлягали затвердженню адміністративною владою (ст. 76), що врешті-решт вело до зволікання з вирішенням справ, бюрократичної тяганини тощо [250, с. 209].

Одеса була найбільшим містом не лише Херсонської губернії, але й першим містом в українських губерніях і четвертим в імперії. Міські

бюджети усіх міст Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній в 1891 р. становили 5,7 млн руб., тоді як Одеси – 3,4 млн руб., або 60%.

В 1900 р. відповідно 12,1 млн, а Одеси – 5,9 млн, або 48,9%. Не дивно, що функціонування органів міського самоврядування Півдня України певним чином залежало від діяльності міського управління Одеси, його успіхів у муніципальних справах. Це був свого роду взірець, на який рівнялися міські управління інших міст, використовуючи позитивний досвід Одеси [250, с. 211].

Із міських доходів надавалася допомога дітям нижчих чинів поліцейських та пожежних команд. У фондах державного архіву м. Києва виявлено списки дітей указаних категорій за 1864 р. Слід сказати, що, на відміну від цього, дітям нижчих військових чинів підтримка могла бути надана із сум, асигнованих на утримання Військового і Морського Міністерства, або з казни через повітові казначейства, залежно від того, чи їх батьки перебувають на службі, чи ні [59, с. 3]. Доброчинна діяльність органів міського самоврядування відзначалася широким розмаїттям мережі «общеполезных заведений» – товариств, установ і закладів, яким надавалася підтримка. В Одесі лише в 1912 р. виділено субсидію Товариству покровительства колишнім в'язням і безпритульним, Хрестовоздвиженському церковно-парафіяльному попечительству для утримання дитячого притулку, Одеському відділенню Російського товариства захисту жінок, попечительству бідних Архангельсько-Михайлівської церкви для дитячої їдальні, Стурдзівській общині сердобольних сестер на утримання амбулаторії, училищу сліпих одеського відділення попечительства сліпих, товариству дешевих нічліжних притулків, товариству виховно-виправних притулків, товариству допомоги бідним на Пересипу для сирітського притулку [75, с. 1]. Підкреслимо, що у багатьох випадках така допомога надавалася щорічно [250, с. 218]. Миколаївському благодійному товариству містом надавалася щорічна субсидія – 10 тис. руб. у 1895 р., а в 1900 р. уже 11 тис. руб. [198, с. 22]. У 1915 р. проведений

одноденний Всеросійський збір коштів для будівництва на Південному березі Криму двох здравниць – однієї для хворих і поранених воїнів, а другої – для їхніх дітей. Відповідно до наказу МВС зібрані кошти переказувались у розпорядження Таврійського губернатора, за виключенням сум, витрачених на організацію збору пожертвувань. В Олександрівську Катеринославської губернії чистий збір становив 982 руб. 60 коп. [57, с. 71]. Предметом піклування міського самоврядування була також народна освіта, витрати на яку з часом досягли значних сум. Так, Одеса витрачала на народну освіту в 1874 р. 102,6 тис. руб., або 6% міського бюджету, в 1893 р. – 288 тис. руб., або 8,6%. Таким чином, за 20 років видатки на освіту зросли майже у три рази. Одеська дума взагалі відігравала позитивну роль у розвитку початкової освіти. В 1896 р. діяло 60 народних училищ зі 138 класами і 5075 учнями [298, с. 734].

У містах українських губерній у 70-х рр. XIX ст. на освіту з бюджету виділялось: у Катеринославській губернії – 13,4%; у Херсонській – 12,5%; у Таврійській – 8,6%; у Чернігівській – 7,3%; у Полтавській – 6,3%; у Харківській – 5,8%; у Київській – 5,2%; у Подільській – 2,1%; у Волинській губернії – 0,6%. Як видно, найнижчим є показник у правобережних губерніях [153, с. 203].

Загалом, порівнюючи діяльність земських та міських органів самоврядування, можна зазначити, що земства найбільших успіхів досягли в організації освіти, медичної допомоги тощо. У той же час органи міського самоврядування відзначалися значною дієздатністю [250, с. 214].

Після 1914 р. у зв'язку з початком Першої світової війни збільшилася кількість дітей, які потребували суспільної турботи. Крім того, з'явилися нові категорії неповнолітніх, яким необхідно було надавати соціальну допомогу: діти-біженці, діти, чий батьки були на фронті. Це зумовило появу спеціальних притулків, якими наряду з іншими державними або громадськими організаціями опікувались і земства [103, с. 56].

7 липня 1915 р. було видано Положення про землеробські притулки для дітей скалічених та загиблих воїнів, яке передбачало створення спеціальних закладів для опікування, трудового навчання та виховання дітей віком до 17 років, постраждалих внаслідок Першої світової війни. Землеробські притулки влаштовувалися й утримувалися на кошти земських та міських органів самоврядування, монастирів, церковних приходів, благодійних організацій або приватних осіб. Земства були покликані сприяти діяльності землеробських притулків навіть у тому разі, якщо їх засновниками ставали інші установи або організації [210, с. 1].

Така форма соціально-педагогічної підтримки вважалася найкращою, тому що діти залишалися у звичайному для них середовищі, близькому до природи та селянського побуту, засвоюючи навички ведення сільського господарства та вивчаючи ремесла [88, с. 12].

Земства звертали увагу й на необхідність особливого піклування про дітей-біженців, першочерговими визнавалися заходи з організації їх харчування [89, с. 2]. Взагалі, Міністерство народної освіти в 1915 р. визнало бажаним влаштовувати у початкових народних училищах гарячі сніданки за рахунок повітових земств та благодійних коштів [203, с. 5]. Ці заходи пов'язувалися з тим, що матеріальне становище більшості сімей значно погіршилося з початком війни [161, с. 53].

Згідно з законом від 25 червня 1912 р. призначалися державні пенсії вдовам та сиротам воїнів [89, с. 4].

В 1916 р. на Всеросійському земському з'їзді було висловлено думку щодо того, що всі безпритульні діти потребують обов'язкової соціально-правової допомоги (охорони) з боку держави [103, с. 57].

Заклади місцевого самоврядування взяли на себе забезпечення тих сфер життєдіяльності, які виявилися непосильними для адміністративно-бюрократичних структур влади [211, с. 30].

У діяльності Херсонського земства особливого значення набув аспект медико-санітарного обслуговування населення. В 1886 р. було створено першу в Україні Херсонську земську санітарну організацію [265, с. 16].

Земська медицина – це неповторна організація медичної допомоги, яка не мала аналогів у світі. Земська медицина створювала нові заклади охорони здоров'я. У Харківському губернському земстві у селах діяли літні дитячі ясла-притулки, у Катеринославському – лікувально-продовольчі пункти і для прийшлих робітників. Таврійське земство організувало в Саках грязелікарню.

Однак у земської медицини були й недоліки. Лікарні, прийняті земствами від ПГО в губернських та повітових містах, були в незадовільному стані. Більшість із них розміщувались у найманих, непристосованих приміщеннях і не відповідали своєму призначенню. Деякі земства, незважаючи на цілковиту відсутність лікарняної допомоги, все ж не бачили іншого виходу, як закриття таких лікарень. Так, між іншим, зробило в 70-х роках XIX ст. Перекопське земство (Таврійська губернія), заклавши єдину лікарню [96, с. 65].

Разом з нечисленною мережею лікарень у губернських і повітових містах до земств перейшли й капітали ПГО. Усього в українських губерніях Російській імперії земствам було передано понад 2 млн руб. Шість українських губерній мали пропорційно більшу частину коштів, а чотири губернії – Херсонська, Катеринославська, Харківська і Чернігівська – мали майже 17% усіх сум 34 приказів громадського опікування.

Ці капітали призначалися на утримання лікарень та їх штатів. Часто цих коштів не вистачало, і земствам доводилося виділяти для цієї мети свої асигнування, незважаючи на їх обмеженість. В 1868 р. 50 із 324 повітових земств нічого не асигнували на медичну допомогу. Серед цих 50 земств було 12 повітових земств українських губерній: Катеринославське, Новомосковське (Катеринославської губернії), Харківське, Зміївське (Харківської губернії), Городницьке, Новозибківське, Мглинське, Н.-Сіверське, Чернігівське, Борзенське, Суражське, Стародубське

(Чернігівської губернії) [250, с. 176]. Деякі повітові земства виділялися й були більш прогресивними у своїй практичній діяльності. У Таврійській губернії це насамперед стосувалося Бердянського земства, яке із самого початку витрачало значні суми на потреби охорони здоров'я. Так, в 1875 р. витрати цього земства на медицину становили 24,7 тис. руб., що є більшим, ніж витрачали Сімферопольське, Перекопське, Євпаторійське, Феодосійське і губернське земства, разом узяті. В 1890 р. видатки на медицину в середньому по губернії становили 15,5 % проти 9,8 % на початку [250, с. 187].

Найкраще санітарно-профілактична робота проводилася в тих земствах, де було запроваджено санітарні бюро.

Одночасно в 1882 р. санітарні бюро було створено у Херсонській та Чернігівській губерніях. Основний напрям роботи Херсонського санітарного бюро, яке очолював губернський санітарний лікар М. Уваров, відомий теоретик організації земської медицини, полягав у проведенні санітарних досліджень та розробці санітарних заходів. У Херсонській губернії воно відразу зміцніло і невдовзі призвело до запровадження санітарної організації у повному обсязі з повітовими санітарними лікарями (з 1886 р.).

Херсонському губернському земству було присуджено почесний диплом Всеросійської гігієнічної виставки у С.-Петербурзі «за всебічне висвітлення епідемічної захворюваності в губернії, за санітарно-статистичні дані про стан в губернії медичної допомоги, за прекрасне обладнання санітарних лабораторій і широкий розвиток санітарної організації губернського земства із заснуванням особливих санітарних лікарів для вивчення епідемій, за Хаджибейську лиманну грязелікарню» [76, с. 60]. У Таврійській губернії санітарне бюро організовано в 1894 р., але в 1896 р. було закрито як таке, що не відповідало потребам земства. Відновлення його відбулося лише в 1908 р.

Санітарну організацію у Катеринославській губернії було створено наприкінці XIX ст. Це питання порушувалося неодноразово в 1880–1896 рр. на губернських з'їздах земських лікарів. Однак лише в 1896 р. вдалося домогтися її створення. У тому ж році земство погодилося і на створення

губернського санітарного бюро. Керівником та першим санітарним лікарем у губернії став Е. Концевич.

Внаслідок недостатньої матеріальної бази умови праці санітарної організації були вкрай важкими. Не було коштів навіть на роз'їзди санітарних лікарів. Посади повітових санітарних лікарів – по одному на повіт – було запроваджено лише в 1902 р. Згодом було запроваджено лікарсько-санітарні ради при повітових управах та санітарну опіку при лікарських дільницях. На 1905 р. санітарна організація Катеринославської губернії складалася із губернського санітарного бюро, повітових санітарних рад, повітових санітарних лікарів та повітових санітарних опікунств [127, с. 150] [250, с. 193].

Отже, земська медицина, починаючи майже з «нуля», з ПГО, у вкрай несприятливих місцевих умовах пройшла за півстоліття значний шлях та увійшла в історію вітчизняної охорони здоров'я однією із славетних її сторінок.

Роль судових органів в охороні та захистові прав жінок-матерів та неповнолітніх

Земські установи спрямовували зусилля на здійснення соціальної підтримки дітей та підлітків, які були схильні до правопорушень, тому що проблеми попередження дитячої та підліткової злочинності є надзвичайно актуальними на багатьох етапах розвитку людського суспільства. Не становить винятку і друга половина XIX ст., коли швидкими темпами розвивалась економіка, відбувались якісні трансформації у сфері суспільних відносин. У цей час посилилась дитяча бездоглядність, яка, як відомо, є одним із головних чинників дитячої злочинності [103, с. 62].

Згідно із спільним визнанням юристів та педагогічних працівників виправно-виховних закладів звичайний суд негативно впливав на неповнолітніх, які скоїли злочин. Тому на початку XX ст. існували спеціальні суди для неповнолітніх, які мали опікунський характер. У загальних рисах

схема діяльності цього суду є такою: скарга або поліцейський протокол передавались одному з опікунів дитячого суду; він збирав попередні відомості про дитину, її батьків, сімейні стосунки, матеріальне становище тощо (із цією метою існувала спеціальна розгорнута програма). Коли необхідну інформацію було повністю зібрано, справа призначалася для слухання у суді. На суд викликалися неповнолітній, його батьки, свідки. Суддя спільно із судовими опікунами та батьками обирали оптимальні засоби для виправлення поведінки дитини чи підлітка. Дуже часто неповнолітніх залишали на свободі під наглядом опікуна. Якщо протягом 6–8 місяців вони не скоювали злочинів, мали добру поведінку, їх звільняли з-під нагляду. У разі, якщо неповнолітній продовжував порушувати норми громадського життя, зберігав схильність до скоєння злочинів, рішенням суду його направляли у виправно-виховний заклад [199, с. 70].

У м. Миколаєві такий суд було засновано у 1807 р., проіснував він до грудня 1917 р.

Зазвичай питаннями опіки і піклування щодо дворянства займалися дворянські опіки. Так, миколаївське дворянство підпадало під юрисдикцію Херсонської дворянської опіки, але згідно з наказом Правлячого Сенату від 18 жовтня 1829 р. піклування про дворянські маєтки, що знаходились у м. Миколаїв, було покладено на міський Сирітський суд [70, с. 8] [68, с. 1]. Взагалі, при розмежуванні компетенції дворянських опік та сирітських судів на практиці часто виникали складнощі.

Варто сказати, що Сирітський суд не був судом у сучасному розумінні, але його підпорядкованість судовим органам (якими за різних часів були губернські магістрати, палати суду та розправи, палати цивільного суду, з'єднані палати цивільного та кримінального суду та окружні суди) у порядку ревізії опікунських звітів та оскарження рішень обмежувала втручання губернської адміністрації в діяльність сирітського суду. Сирітські суди знаходились у подвійному підпорядкуванні: Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції. Статус Сирітського суду не було чітко визначено

законодавством: то він визначався як становий орган, то як загальноміський, то як судовий орган, хоча при цьому не мав юрисдикційних повноважень. Після Міської реформи 1870 р. Сирітський суд існував на базі органів міського самоврядування, та в деяких офіційних актах протиставлявся органам громадського управління як державний орган [125, с. 341].

Що стосується практичної діяльності Сирітського суду, то він, як і Дворянська опіка, переймався справами опіки і піклування – над неповнолітніми та хворими: безумними, божевільними, глухонімими та німими; опіку також могло бути встановлено над: марнотратниками; майном безвісно відсутніх; майном спадкоємним; майном померлого «тяжущегося» або боржника; майном засудженого; опіка за судовими та адміністративними стягненнями тощо.

Але у першу чергу під опіку потрапляли неповнолітні, які залишилися без батьківського піклування, та їхнє майно. Цивільне законодавство передбачало дві форми контролю: опіку та піклування. Було виокремлено три вікові категорії неповнолітніх: малолітні до 14 років; особи від 14 до 17 років; особи від 17 до 21 року. Перші дві категорії перебували під опікою, вони позбавлялися права здійснювати будь-які юридичні дії, тобто визнавалися недієздатними, усі необхідні кроки за них виконував опікун. Піклування про осіб віком від 17 до 21 року суттєво розширювало їхні права. Найчастіше особи, які переходили до цієї категорії, зверталися до опіки з проханням призначити піклувальником свого попереднього опікуна. Із цього моменту вони мали право самостійно керувати майном, але зі згоди піклувальника, основним завданням якого була допомога неповнолітньому при здійсненні ним особистої юридичної діяльності [110, с. 26].

Опікуни починали виконувати свої обов'язки після отримання указу про призначення. Так, удова титулярного радника Анна Бородіна звернулася до Миколаївського міського Сирітського суду із проханням призначити її опікуном над малолітньою дочкою та капіталом, що складався з 3-х білетів другої внутрішньої позики, кожен номіналом 100 руб., які її покійний чоловік

поклав під заставу до Миколаївського відділення державного банку разом із сумою у 368 руб. 57 коп. Сирітський суд призначив її опікункою [69, с. 2]. Опіку також можна було встановити і над капіталом. Так, малолітня дочка титулярного радника О. Попова отримала від бабусі спадок 200 руб., а її батько звернувся до суду з проханням призначити його опікуном цих грошей [71, с. 1].

Опікуни, визначені у духовному заповіті, мали затверджуватися сирітськими судами та виконувати усі вимоги закону, передбачені для опікунів. 26 вересня 1856 р. Київська міська поліція звернулася до Київського сирітського суду з проханням надати інформацію щодо опікунського управління кам'яним будинком із флігелями та службами, що належав померлому 3-ї гільдії купецькому сину Андрію Кравченку. Та сирітський суд відповів, що зазначене майно в опікунське управління не переходило, оскільки його за заповітом померлого передано у спадщину його малолітнім дітям і на підставі того ж заповіту воно перебуває у беззвітному управлінні вдови померлого – Ірини Кравченко [125, с. 211]. Тож видно, що беззвітне управління на підставі заповіту подекуди було звичним явищем.

Жорсткі вимоги висувалися до опікуна з управління та розпорядження майном підопічного. Уся діяльність його у цьому напрямку контролювалась опікунськими установами. Навіть право самостійного розпорядження коштами малолітнього обмежувалося приписами опікунських установ – використовувати ці кошти тільки за цільовим призначенням. На отримання капіталів із кредитних установ, продаж майна малолітніх, заставу або здачу майна в оренду потрібно було отримати дозвіл опікунської установи [122]. Такі справи містяться і в Миколаївському архіві, наприклад: «про клопотання Миколаївського міського суду градоначальнику про дозвіл видачі опікунам грошей з опікунських сум» [66, с. 5]; «клопотання Миколаївського Сирітського суду про дозвіл залогу, про продаж нерухомого майна осіб, які знаходяться під опікою» [67, с. 30], тощо.

Слід зазначити, що в Чернігівській, Харківській, Полтавській та приєднаних від Польщі губерніях сирітських судів на початку ХІХ ст. не існувало, а опікунські справи розглядалися у повітових судах, в ратушах чи в магістратах. Уперше в Наддніпрянській Україні сирітські суди було запроваджено у 80-х рр. ХVІІІ ст. Згодом, в 1796–1797 рр., на території Правобережжя і Малоросії їх було ліквідовано. У 30-х рр. ХІХ ст. запроваджується уже цілісна мережа сирітських судів у процесі скасування особливостей державного апарату та правової системи українських губерній.

Загалом, запровадження загальноімперського законодавства у Правобережних губерніях пов'язують з 1842 р., але щодо судочинства, у Полтавській і Чернігівській (Лівобережних) губерніях воно відбулося зі збереженням дії окремих норм Статуту ВКЛ згідно наказу «О введении в губерниях Черниговской и Полтавской общих о судопроизводстве постановлений Империи» від 4 березня 1843 р. [157, с. 115–116].

Однією з причин створення в українських губерніях сирітських судів, О.О. Малишев називає заходи уряду для боротьби з епідемією холери, що мала місце в 1831 р., зокрема заходи з опікування дітей, батьки яких померли від цієї хвороби. Київський губернський комітет із припинення холери 28 березня 1831 р. розіслав в усі міські магістрати, київському війту та до Канівської ратуші, щоб негайно зібрали дані про сиріт їхнього відомства та розпорядилися через сирітські суди про улаштування долі сиріт. Відповідні списки слід було надати Київському губернаторові впродовж тижня. Указувалося, що «повільність у цьому неминуче зверне всю законну суворість на виконавців» [125, с. 119].

Відомості про створення Київського сирітського суду знаходимо у справі про затвердження штату київського магістрату (1834–1837 рр.) [64, с. 170].

Крім інших, Київський сирітський суд розглядав справи про опіку над дітьми і майном померлих військових, які до того перебували у провадженні Київської дворянської опіки. Так, Київський магістрат в 1831 р. не прийняв

до провадження надіслану дворянською опікою справу про майно померлого козелецького козака Павла Самусенка, тому що у складі магістрату не було на той момент сирітського суду, а компетенція магістрату не поширювалася на цю категорію справ. Перед смертю П. Самусенко при трьох свідках доручив виховання своїх дітей київській міщанці Домінікії Ткаченко. Листування із спадкоємцями вела дворянська опіка, і вона навіть формально відкрила провадження про піклування над спадковим майном. 28 вересня 1836 р. дочка П. Самусенка Агафія Ткаченко звернулася до дворянської опіки, повідомивши, що у будинку спадкоємців господарює якась міщанка Старожилиха, яка «самовправно взяла на себе права опікунки, розібрала і розпродала усе майно». А. Ткаченко просила сирітський суд витребувати у Старожилихи опікунські звіти «за її присягою» та повернути будинок спадкоємцям. Пізніше дворянській опіці стало відомо, що Старожилиха уклала з А. Ткаченко та її чоловіком договір оренди будинку, але без згоди орендодавців передає його в суборенду і все одно, пропонуючи більшу орендну плату, просить опіку залишити її у будинку. Дворянська опіка вирішила передати справу новоствореному Київському сирітському суду, який прийняв справу і одразу ж відзначив, що дворянська опіка не здійснила навіть першочергових заходів щодо охорони дітей і майна: «не тільки опікунів не визначено, але навіть опису будинка та спадщини не вчинено» [125, с. 202].

Після смерті купця Г. Барського 4 липня 1835 р., вдова А. Барська повідомила сирітський суд про те, що її чоловік позичив у неї 2500 руб. асигнаціями під заставу свого будинку, надавши заставну від 26 травня 1835 р., строк сплати боргу сплив 26 листопада 1835 р., тоді А. Барська передала до Київської палати цивільного суду відповідну заставну з метою подальшого перетворення її на купчу кріпость. Цивільна палата вирішила не перетворювати заставну на купчу кріпость, а залишити її на підставі Розд. 7, Арт. 21 Статуту ВКЛ 1588 р., де закріплено правовий режим спільної власності дружини і чоловіка. Будинок залишили у спільній власності вдови

та її дітей, але малолітні діти, згідно з рішенням суду, були зобов'язані платити матері викуп за будинок (борг не визнали простроченим). На підставі наказу цивільної палати сирітський суд постановив трьом опікунам дітей Г. Барського здавати будинок у найм і доходи перераховувати на утримання А. Барській та її напівсиротам [62, с. 2].

Охороняючи та захищаючи майнові інтереси неповнолітніх, сирітський суд міг не призначити або ж звільнити опікуна. Так, 5 березня 1836 р., Київським сирітським судом було звільнено трьох опікунів сиріт Пирожкових, адже вони «згайнували велику кількість золота і дорогоцінного каміння, що сирітський суд визнає явним марнотратством спадкового сирітського майна...а тому..., опікунів від посади відсторонити, а на їхнє місце призначити осіб благонадійних...» [63, с. 48].

Хоча знаходимо випадок, коли сирітський суд проігнорував пряму заборону законодавця призначати опікуном особу, яка мала сварку з батьками малолітнього. Так, купець В. Смородинов намагався відмовитися від опіки над дітьми та майном померлого В. Пирожкова, який, на думку В. Смородинова, спричинив його родині фамільну образу (через неприязнь хотів арештувати маєток Смородинових «без розгляду обставин...без суду і вироку»), яка не може бути забутою. Та сирітський суд постановив, що неприязнь В. Смородинова до В. Пирожкова не має поширюватися на його дітей, а тому: «Смородинов по совісті та обов'язку християнському щодо ближнього повинен мати до поліпшення користі сиріт Пирожкових надійну старанність та сумління...». Далі вже вся родина Смородинових колективною заявою просила звільнити В. Смородинова від опікунства, але сирітський суд знову відмовив [63, с. 82].

Слід відзначити як позитивний момент, що при вирішенні питання щодо особи опікуна Київський сирітський суд міг враховувати побажання самих неповнолітніх. Так, у справі про опікування над неповнолітньою Т.І. Немирович-Данченко від 27 липня 1917 р., містяться: Виписка з метричної книги Ч.1 про народжених в 1900 році; Прохання самої Тамари

Іванівни про призначення її піклувальником присяжного повіреного Округу Київської судової Палати Володимира Костянтиновича Калачевського; Заява В.К. Калачевського про те, що батьки Тамари живуть у м. Києві, але він згоден бути піклувальником, зважаючи на 17-річний вік Тамари; Постанова про затвердження піклувальником В.К. Калачевського над неповнолітньою Т.І. Немирович-Данченко [61, с. 1].

Ймовірно, Одеський сирітський суд було створено після видання Іменного наказу від 9 квітня 1801 р., яким постановлено: «[Одеському] магістрату у способі провадження та вершення справ його [бути] на загальних законах та обряді місць, що управляються за Установами про губернії» [193, с. 609].

В 1852 р. було затверджено думку Державного Сенату «Про підпорядкування Одеському Сирітському Суду опік над малолітніми дітьми тих, що знаходяться в Одесі купців» [182, с. 567], якою відмінялася 1 примітка до ст. 232 ЗЦ 33 Т. Х, а отже визначення опікунів для дітей як місцевих, так і іноземних купців перекладалося з Комерційного Суду на Одеський Сирітський Суд.

Пунктом 2 Іменного наказу від 27 травня 1836 р., оголошеного міністром юстиції, передбачалося: «сирітські суди в усіх тих із західних губерній, де нині їх не існує, утворити на підставі загальних Установ про губернії» [151, с. 607]. Практика створення Сирітських судів знайшла своє широке застосування у Таврійській губернії. Так, зокрема, в регіоні діяли сирітські суди у містах Бахчисараї, Сімферополі, Перекопі, Старому Криму, Керчі, Ялті та Євпаторії. Більш докладна інформація про їх діяльність міститися у документах фондів Державного архіву Автономної Республіки Крим:

«Ф. 56. Бахчисарайський міський сирітський суд, м. Бахчисарай Таврійської губернії»; діяв у 1789 – 1917 рр., два описи утримують 1105 справ;

«Ф. 57 Сімферопольський міський сирітський суд, м. Сімферополь Таврійської губернії»; 1824 – 1916 рр., 567 справ у 2 описах;

«Ф. 58 Перекопський міський сирітський суд, м. Перекоп Таврійської губернії», 1 опис, 46 справ, діяв у 1832 – 1836 рр. [48, с. 64];

«Ф. 76 Старокримський міський сирітський суд, м. Старий Крим Таврійської губернії»; 1854 – 1867 рр., 1 опис, 2 справи [48, с. 75];

«Ф. 352 Керч-Єнікальський міський сирітський суд, м. Керч Таврійської губернії», 1905 – 1920 рр., 897 справ у 3-х описах [48, с. 173];

«Ф. 614 Ялтинський міський сирітський суд, м. Ялта Таврійської губернії», 1900 – 1920 рр., 205 справ в одному описі [48, с. 242];

«Ф. 727 Євпаторійський міський сирітський суд, м. Євпаторія Таврійської губернії», 1838 – 1910 рр., 2 описи, в яких 244 справи [48, с. 279].

Більшість сирітських судів припинили свою діяльність в 1919 р., здебільшого на підставі Декрету РНК «Про націоналізацію всіх благодійних установ» від 4 березня 1919 р., адже в них зберігалися цінні папери і коштовності. Найбільш ймовірною датою ліквідації Київського сирітського суду вважають 20 лютого 1920 р. Хронологічні рамки документів із фондів Миколаївського та Херсонського сирітських судів обмежуються 1922 р. [125, с. 195]. Окремо необхідно згадати, що справами, пов'язаними з опікою і опікуванням, займалися й інші державні інстанції і суди. Так, зокрема, до них належать Таврійська обласна палата кримінального суду («Ф. 804 Таврійська обласна палата карного суду, м. Сімферополь Таврійської губернії», 1787–1797 рр., 2 описи із 285 справами) [48, с. 306], Таврійська обласна палата цивільного суду (Ф. 818 Таврійська обласна палата цивільного суду, м. Сімферополь Таврійської губернії, 1787–1896 рр., 53 справи у 2 описах) [48, с. 308], Таврійське духовне магометанське правління (Ф. 315 Таврійське духовне магометанське правління, м. Сімферополь Таврійської губернії; 1807–1917 рр., 1549 справ в 3 описах) [48, с. 163], Феодосійський повітовий і Керченський міський комерційний суди (відповідно Ф. 19, 22; Ф. 33 Колекція сенатських справ по Криму; Ф. 45 Канцелярія Феодосійського градоначальника) [48, с. 43], а також Карасубазарський римо-католицький суд (Ф. 179).

Так, наприклад, Карасубазарський римо-католицький суд, відповідно до наказу №14.943 від 14 листопада 1779 р. [48, с. 118], займався, зокрема, і опікунськими справами [53, с. 13]. Або ж, Таврійське духовне магометанське правління, згідно з законом, у його веденні знаходилися справи, зокрема про непокору дітей батькам, про суперечки по заповітах, або при розділі спадку [279, с. 133]. Усі справи розбиралися на основі мусульманського закону і на підставі прав, наданих кримським мусульманам російською владою.

Варто згадати ще про таку громадську інституцію як совісний суд, якого було створено 1775 р. внаслідок адміністративно-територіального реформування губернської влади Катериною II разом з мережею станових і всестанових судів. Совісних було віднесено до категорії спеціалізованих і вони повинні були відіграти роль третейського суду і частково роль прокуратури у цивільних позовах, адже юрисдикція совісного суду передбачала розгляд справ, пов'язаних із наглядом, оскільки до нього мали надходити скарги арештованих та ув'язнених. Він чинив суд над злочинами малолітніх, божевільних. До меж його компетенції належали також майнові справи конфліктного характеру, коли сторони, що перебували у суперечці, намагалися її залагодити через примирення, а не обвинувачення та покарання» [227, с. 275].

Відтак, з 1775 р., скарги батьків на дітей розглядали совісні суди. Надавати суду докази вини своїх дітей батьки не були зобов'язані: дослідження цього моменту вважалося зайвим. У дітей дізнавалися, що вони можуть сказати у своє виправдання, та якщо у їхній відповіді вбачалося таке, що могло кваліфікуватися як «наветы на родителей» чи «выражение непочтения» – це тільки посилювало вину дитини [139, с. 148].

Н.Я. Рудий, узагальнюючи практику волосних судів, констатує рідкість справ, що порушувалися з ініціативи самих опікуваних проти своїх опікунів, пов'язуючи це з українським менталітетом, який стримував розголос у родинних справах. Враховуючи, що держава через суд брала на себе обов'язок відновити у правах скривджених опікуваних, для суддів це

фактично було справою честі. Від їхнього рішення залежала доля сироти, не говорячи вже про авторитет судді чи судової системи у цілому.

Отже, у більшості випадків скарги опікуваних задовільнялися. Так, в 1869 р. зафіксовано розгляд у Білоцерківському (Київщина) волосному суді справи про повернення належного опікуваним дітям майна. Із рахунків, доданих до справи, випливало, що опікун Олексій Навроцький винен сиротам 82 рублі 61 копійку (у цю суму входила і вартість оціненого у 50 рублів «намиста» з матириного спадку). Спроба Навроцького зменшити виплату до 20 рублів сріблом і залишити собі «намисто» під приводом, що він уже витратив на утримання двох сиріт – Явдохи і Анни Кушубіних – певні суми, викликала обурення волосних суддів. У своєму рішенні волосний суд постановив негайно стягнути з опікуна О. Навроцького 40 рублів сріблом готівкою і повернути сиротам намисто. Якщо ж Навроцький і далі вператиметься, «прийняти негайно намисто», а гроші (40 рублів сріблом) стягнути з його майна [233, с. 116, 117]. Показово, що спроба опікуна «нажитися» за рахунок сиріт обернулася для нього відчутним грошовим покаранням.

П.П. Чубинський подає матеріали справи, яку розглянув волосний суд м. Піщане Золотоніського повіту Полтавської губернії (друга пол. 1860-х рр.). Козак Фома Вакула скаржився на самоуправні дії старости Т. Орловського, який не дозволив йому вивезти збіжжя, що належало його дружині Параскеві, і вимагав компенсації за пустий прогін десяти пароволових підвод. Староста ж посилався на те, що хліб належить не лише Прасковії Вакулі, але й малолітній доньці її померлої сестри Марії, теж Прасковії. Суд постановив у позові відмовити, оскільки Ф. Вакула діяв самовправно, а збіжжя розділити навпіл, оскільки «Марія Вакулина користувалася частиною землі, що припадала на частку сироти Параскеви до цього часу, тобто два роки» [233, с. 120]. Отже, з наведених справ прослідковується усвідомлення волосними суддями стану дитинства як

такого, що вимагає особливого ставлення і спонукає діяти з дотриманням інтересів у першу чергу дитини.

Варто звернути увагу, що на початку XX ст. стрімкого розвитку набувають суди у справах неповнолітніх. Так, на території Російської імперії такі суди вперше почали діяти з 22 січня 1910 р. у Петербурзі з ініціативи Петербурзького товариства патронату, що створило спеціальну комісію для підготовки рекомендацій. У її роботі взяли участь і відомі учені І.Я. Фойницький та П.І. Люблінський. Після 1910 р. аналогічні суди було утворено у Москві, а також в українських містах: Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві. Вони мали різноманітні назви: «суди для дітей», «суди для малолітніх», «дитячі суди» тощо [254, с. 132].

Суди у справах малолітніх створювалися за рішенням органів місцевого самоврядування – міських дум та повітових земств і фінансувалися за рахунок коштів міського бюджету. Функції судді у справах неповнолітніх здійснював спеціально призначений мировий суддя. Як правило, з'їзд мирових суддів призначав одного з дільничних суддів спеціалізованим суддею для розгляду справ малолітніх. Так, наприклад, в Одесі станом на 1910 р. було 42 мирових дільниці. Суддю 42-ї дільниці О.В. Нікуліна у січні 1914 р. було призначено суддею для малолітніх [196; с.20]. Декілька (два-три) штатних (які отримували винагороду за працю) піклувальника та волонтери мали допомагати судді у виконанні винесених ним рішень. Проте виникали проблеми як кадрові, так і фінансові. Ситуація погіршилась із початком Першої світової війни. Так, в Одесі двох штатних піклувальників М.М. Іванова та С.К. Кравченка було призвано на військову службу. До того ж суддя для малолітніх О.В. Нікулін вимушений був узяти на себе обов'язки двох дільничних суддів, які теж пішли на війну [196, с. 20].

Такі суди відмовилися від ідеї помсти і покарання. Вони вирішували більшою мірою педагогічні завдання, виходячи з того, що сама по собі дитина не винна у тому, що вона стає правопорушником, адже її, як злочинця, формують соціальні умови, в яких вона розвивається, а також

дорослі, які її оточують. У цих судах розглядалися справи трьох категорій:

1) за обвинуваченням неповнолітніх; 2) про злочини, в яких неповнолітні були потерпілими; 3) пов'язані з невиконанням своїх обов'язків батьками неповнолітніх, жорстоким поводженням з ними, з безпритульністю тощо [119].

Нормативно-правовою базою створення судів для дітей стали Судові статuti 1864 р., передусім нормативний блок, який стосувався організації та компетенції мирових судів. Адже саме мирового суддю було покликано сприяти залагодженню правового конфлікту, виправляти негативні його наслідки, що повністю відповідало завданням ювенальної юстиції – «не карати, а виправляти, <...> врятовувати усіх підлітків, хто зійшов із чесного шляху, від тюрми» [40, с. 4]. Значна роль в організації роботи перших ювенальних судів у південно-українських містах також належала локальному правовому регулюванню: нормативно-правові акти міських дум, повітових земств, з'їздів мирових суддів.

Проект загальноросійського закону про порядок створення та функціонування судів для малолітніх було підготовлено Тимчасовим урядом, але так і не втілено у життя [140, с. 78].

Як правило, одночасно із судами для малолітніх (і нерідко тими ж особами) створювалися патронатні установи, як допоміжні. Товариство патронату мало право організовувати навчання неповнолітніх, притулки, їдальні, колонії, майстерні для них. Воно надавало також матеріальну допомогу дітям, які її потребували [197, с. 16]. Крім того, за ініціативи суддів для малолітніх засновувалися притулки для дітей та бюро працевлаштування. В Одесі притулок для дівчат було створено на благодійні кошти, а на створення притулку для хлопчиків було організовано лотерею, крім того, міська дума асигнувала 20 тис. рублів плюс 7 тис. рублів щорічної субсидії, але початок війни перервав цю роботу [196, с. 20].

Незважаючи на відчутні успіхи товариств патронату, судді були далеко не задоволені станом громадської роботи. «На відміну від США, де дитячий

суд оточений масою громадських організацій, <...> у навіть великих містах Російської імперії особливий суд для малолітніх був би зараз самотнім. У нього немає коріння, яке живило б та підтримувало його слабкий молодий організм» [117, с. 2].

Опанування історичного досвіду створення та функціонування дитячих судів у дореволюційний період, на наш погляд, є важливим для вирішення сучасних питань щодо розвитку ювенальної юстиції.

Плідними для сьогодення можуть стати ідеї виборності ювенального судді, урахування особливих якостей кандидатів на цю посаду, комплексна підсудність ювенального суду, застосування деформалізованої (а у певних випадках – спрощеної) процедури судового розгляду, конфіденційність судового розгляду, широке залучення громадськості до діяльності ювенального суду, зокрема, до виконання його рішень [114, с. 134].

Організаційно-правові засади діяльності виховно-виправних установ для неповнолітніх

На початку XIX ст. організація догляду та виховання дітей у сирітських будинках була на досить низькому рівні. Такий стан організації державної опіки зумовлювався тим, що до сирітських будинків потрапляли діти-сироти з найнижчих суспільних прошарків. Зокрема, це були «підкидьки» або «ганебно народжені діти», яких відмовилися усиновити чи взяти під опіку їхні родичі. Окрім держави, про них просто нікому було потурбуватися.

В українських губерніях нерідко дітей-сиріт передавали на виховання у притулки і школи при церковних закладах. Якщо такі діти були кріпаками, то спочатку вони були козачками, а потім панською прислугою, що мало відрізнялося від звичайного кріпацтва. А після відміни кріпацтва в 1861 р. «Общим положением о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», обов'язок щодо піклування про круглих сиріт покладали на селянські общини. Якщо видавалося неможливим влаштувати дитину в сім'ю, опіку на себе перебирала держава, а вже на кінець XIX ст. було створено розгалужену

систему державних опікунських установ. Так, у Київській губернії діяло 25 установ різного типу для сиріт і безпритульних, у Чернігівській губернії – 13. [233, с. 96].

Їхньою метою була опіка дітей-сиріт, а саме – первинне виховання і навчання, підготовка до чесного, трудового самостійного життя, турбота про подальше влаштування долі вихованців, які випускалися із закладу.

Зокрема, сирітський будинок у м. Чернігові, що знаходився на утриманні губернського земства, був розрахований на 125 дітей-сиріт, напівсиріт, дітей, чий батьки відбували покарання, «підкинутих» або безпритульних дітей віком 7–12 років, які відвідували школу із п'ятирічним терміном навчання та виховувалися у релігійному дусі [233, с. 96].

На відміну від сирітського будинку, де діти перебували протягом цілого року, дитячі притулки були різних типів. Виокремилися пологові, виправні, землеробські, притулки-захистки, притулки-оздоровниці, захистки для дітей мобілізованих батьків, колиски для покинутих дітей. Їх відкриття та діяльність – це перш за все заслуга благодійних організацій, духовних установ, товариств і приватних осіб. Значно меншу участь у їх організації взяли земства. Таврійське губернське опікування дитячих притулків також сприяло підтримці діяльності опікунських установ у Криму.

У Сімферополі у II половині XIX ст. діяли притулок графині А. Адлерберг на 40–50 дівчаток, заснований у розпал Кримської війни (1854), сирітський виховний будинок таємного радника А. Фабра на 40–50 хлопчиків (1864), земський міський притулок для підкидьків (1870). У Ялті (1871) було організовано міський притулок, а в Керчі (1874) розпочали діяльність Маріїнський притулок та яслі для покинутих дітей (1893) [36].

Привертає увагу створена в Одесі мережа притулків і сховищ, що за масштабом виправно-виховної роботи не поступалися столичним. Серед них, за дослідженням В.П. Шпак, вирізнялися такі:

1) Одеський міський сирітський будинок (відкритий не пізніше 1808 р. Заклад спочатку підпорядковувався ПГО, а потім – місту. В 1844 р. він

розмістився на вул. Преображенській, де згодом розташувалося комерційне імператора Миколи I училище. З 1876 р. сирітському будинкові надано приміщення в Ботанічному саду. Починаючи з 1877 р. при ньому відкрито міське училище, а з 1892 р. – ремісничі класи. За даними 1898 р., у закладі налічувалося 244 вихованці, серед яких основний контингент становили діти одеських та іногородніх міщан, солдат і селян.);

2) міський притулок для опіки немовлят (відкритий у 1890 р., до того ж, міське врядування направило до нього своїх вихованців, яких вилучило із Павловського притулку «Товариства піклування про немовлят і породіль». В 1893 р. зусиллями міста споруджено власний заклад для опіки немовлят і покинутих дітей. На 1 січня 1898 р. там залишалось 989 дітей; упродовж року надійшло ще 539, тому загальна кількість вихованців збільшилася до 1528 дітей, із них 155 – згодом усиновлено, 38 – повернено рідним, а 310 – померло. У той же час, порівняно зі статистичними даними про дитячу смертність у таких великих містах, як Санкт-Петербург і Москва, остання цифра не здається досить значною. Слід зазначити, що в самому притулку утримувалися виключно хворі і новоприбулі діти, а решта вихованців знаходилась у сільських годувальниць, яких навідували спеціальні жінки-контролери раз на 2 місяці);

3) Одеський єврейський сирітський будинок (відкрито в 1868 р., а в 1879 р. зазнав реорганізації. З 1881 р. при закладі започатковано шевську і палітурну майстерні для хлопчиків і швацьку для дівчаток. В 1891 р. за містом було відкрито землеробську ферму єврейського сирітського будинку. У тому ж році, на пожертвування інженера-механіка В. Чацкіна, піклувальна рада сирітського будинку влаштувала на території ферми санітарну станцію на 75 дітей. При закладі функціонувало однокласне з підготовчим класом училище за типом казенних єврейських училищ, що включало до своєї структури 4 самостійних відділення. цей виправно-виховний заклад відрізнявся від аналогічних тим, що робота у майстернях і на фермі здійснювалася виключно після повного вивчення вихованцями курсу

навчальних предметів, тобто після досягнення ними 12-річного віку. Станом на 1 січня 1899 р. у сирітському будинку опікувалися 150 хлопчиків і 50 дівчаток. Починаючи з 1886 р. приміщення було розширено: з дозволу Міністерства внутрішніх справ, придбана сусідня ділянка у 300 кв. сажнів із двоповерховою спорудою. Завдяки цьому з'явилася можливість прийняти на піклування ще 50 дітей);

4) Олександрівський дитячий притулок (заснований 23 листопада 1847 р. на приватні пожертвування у найбіднішому передмісті Одеси – Молдаванці. Структура закладу містила два навчальні класи та клас рукоділля і крою);

5) сирітський притулок Гладкова (відкритий удовою одеського купця М.Р. Гладкова в 1879 р. для опіки та початкового навчання бідних хлопчиків-сиріт. Із цією метою при закладі функціонувала однокласна церковно-приходська школа. Заклад було розраховано на 50 сиріт віком від 4 до 10 років усіх верств населення, але православного віросповідання. Статут притулку офіційно затверджено 6 квітня 1879 р.);

6) Благовіщенський сирітський будинок (перебував у відомстві Одеського жіночого благодійного товариства і був відкритий 25 березня 1835 р. Станом на 1 січня 1898 р. тут налічувалось у молодшому відділенні 36 дівчаток-сиріт, а в старшому – 134 [295, с. 373]. Згідно з Положенням Комітету Міністрів від 23 червня 1836 р. [155, с. 756], метою Сирітського будинку було: опікування сиріт у тому віці, коли вони не можуть бути нікуди влаштованими, та, надавши пристойної освіти, закласти підстави до майбутнього їх улаштування; у подальшому віддавати хлопчиків ремісникам і художникам для навчання ремеслам, або в самому закладі займати сільськими чи садовими роботами, а дівчаток навчати жіночому рукоділлю та домашньому господарству. До закладу приймалися повні сироти із дітей міщан, цехових і загалом осіб вільного стану віком від 4 до 11 років. У Сирітському будинку усі діти утримувалися в однакових умовах, навчалися хлопчики і дівчатка разом. За відмінну поведінку та інші заслуги

сироти могли отримувати винагороду, а виправними заходами мали бути вмовляння та збудження сорому, без дозволу Правління Товариства сироти не могли бути тілесно покараними.

7) Михайло-Семенівський сирітський будинок (знаходився у відомстві Одеського жіночого благодійного товариства і був відкритий в 1859 р. на кошти княгині Є. Воронцової, пожертвувані в пам'ять про її покійного чоловіка – фельдмаршала князя М. Воронцова. Для забезпечення функціонування цього будинку княгиня внесла 135000 крб. недоторканного капіталу, на відсотки від якого утримувалися 30 сиріт. Станом на 1 січня 1898 р. в будинку знаходилося 106 сиріт-хлопчиків, 50 міських пансіонерів та декілька інших стипендіатів. З указанного числа вихованців 9 навчалися шевсько-чоботарного ремесла, 17 – кравецького, 18 – столярного, 16 – палітурного, 28 – музики. У приходському училищі сирітського будинку було два відділення: чоловіче, для вихованців цього закладу і хлопчиків, які відвідували його щоденно, та жіноче, для дівчаток, які також приходили щодня. За статистичними даними від 1898 р., кількість дітей, які щодня приходили до училища, становила 178, зокрема, 90 хлопчиків і 88 дівчаток);

8) Павловський притулок Одеського Товариства піклування про немовлят і породіль. 30 червня 1864 р. ініціативна група з 53 осіб звернулась до Одеського градоначальника І.Й. Веліо із питанням про відкриття тимчасового притулку для підкидьків і декількох ліжок для найбільш бідних породіль [Державний архів Одеської області (далі – ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 653, 49 арк., – арк. 1-1 зв.]. Було розроблено проект притулку і планувалося відкрити в Одесі виховний будинок. Та, відповідно до Наказу від 3 червня 1828 р., у губерніях заборонялося створення нових виховних будинків. Проте міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв дозволив відкрити в Одесі притулок для підкидьків [ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 653, 49 арк., – арк. 29]. Фактично тимчасовий притулок для підкидьків і бідних породіль було відкрито 22 серпня 1864 р. [ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 653, 49 арк., – арк. 12], директором якого став лікар А.В. Лінк. З 1868 р. по 1890 рр. до притулку приймалися

вихованці-підкидьки Одеського міського сирітського будинку. Мська дума надавала на їх утримання субсидію [Спира Ф.О. 1864 – 1914. Историческая записка о деятельности общества для призрения младенцев и родильниц за 50-летие его существования. Составленная директором Ф.О. Спира. Одесса: Слав. тип. Е. Хрисогелос, 1915. – 14 с., с. 3–4]. 18 квітня 1873 р. було затверджено статут товариства опіки над немовлятами та породіллями. Метою діяльності товариства було запобігання незаконному підкиданню дітей. Для цього товариство видавало щомісячну допомогу найбіднішим матерям, щоб ті залишали дітей при собі. Товариство утримувало притулок, до якого приймалися немовлята відомих матерів, які могли би приходити до закладу й годувати дітей грудьми, а також підкидьки, доставлені поліцією [Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. Одесса: Тип. П. Францова, 1873. – 17 с., с.1–2]. Того ж року притулок отримав назву «Павловський» на честь Новоросійського генерал-губернатора Павла Євстафійовича Коцебу (1801 – 1884), який дуже багато зробив для закладу. Упродовж багатьох років у ньому виховувалися підкидьки, які згодом передавалися на вигодовування у селища. Про скромну діяльність закладу свідчить те, що в 1898 р. тут утримувалося 14 вихованців – 9 хлопчиків і 5 дівчаток. Та на 1917 р. товариство відкрило при притулку пологове відділення, повивальну школу, лікарню для хворих жінок і дітей з аптекою, найбіднішому населенню надавалася безоплатна акушерська допомога на дому [Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. Одесса: Слав. тип. Е. Хрисогелос, 1917. – 15 с., с.3];

9) притулок Одеського товариства опіки незаможних і допомоги нужденним (започатковано в 1881 р. Упродовж доби в ньому знаходилося близько 317 дітей. При закладі запроваджено два класи народної школи, один з яких відкрито Одеською міською управою у вересні 1898 р., а також кравецька, шевська і столярна майстерні);

10) прихисток Одеського товариства заступництва тих, хто відбув покарання, і безпритульних (споруджений 14 березня 1893 р. на відведеній

міським урядуванням території Ботанічного саду. Товариство офіційно функціонувало з 1887 р. Спочатку прихисток мав ім'я Альберта – помічника присяжного повіреного, який у себе вдома у двох кімнатах розмістив палітурні майстерні для неповнолітніх, які відбули покарання. Після його смерті впродовж двох наступних років прихисток іще продовжував своє існування у будинку Альберта. Певні незручності приміщення змусили Комітет Товариства перевести заклад на один рік у будинок Брайкевича, а в 1892 р. – у будинок фон Ярмерштедта. Незадовільні умови останнього спонукали Комітет Товариства до спорудження власного приміщення у Ботанічному саду. В 1898 р. чисельність опікуваних не перевищувала 61 дитину. Про результативність реабілітаційної роботи закладу свідчить той факт, що 10 вихованців було направлено до майстрів на навчання, 4 – поступили в майстерні на посаду і отримали жалування майстрів, 43 – повернулися до батьків, 4 – відправлено на батьківщину, і лише 5 дітей, які поступили відразу з тюрми, самовільно покинули прихисток);

11) Одеський виправний притулок для малолітніх злочинців (відкрито в 1889 р. і розраховано на утримання близько 30 вихованців. При ньому діяла власна церква, споруджена на пожертвування пані С. Фон-Гартонг. До структури притулку входила школа з трьома відділеннями, лікарня з аптекою, а також столярна і шевська майстерні, що виконували зовнішні замовлення. Відповідно до статуту притулку, затвердженого 28 квітня 1886 р., до закладу приймалися неповнолітні хлопчики за вироком суду і безпритульні. Приймалися діти усіх віросповідань від 10 до 16-річного віку на термін не менше 2 років, але після ретельного медичного огляду. Система покарань, прийнята в закладі, містила догану, публічну догану, ізолювання, трудову діяльність окремо від товаришів, відокремлене утримання під суворим наглядом. Очевидно, ці методи покарання були недостатньо дієвими, оскільки відомо, що 11 вихованців втекли з притулку, але трьох спіймали на крадіжці і знову відправили до тюрми, а вісьмох так і не знайшли) [295, с. 375]. Розрахований на 80 неповнолітніх правопорушників,

притулок розмістився у північно-західній частині Одеси. Очолив його Федір Гаврилович Савенко, який згодом узагальнив набутий досвід реабілітаційної роботи у книзі «Улаштування та життя притулків». З усім контингентом вихованців працювали два вихователі. Більшість хлопчиків (їх було спочатку дев'ятеро) виявилася втікачами від жорстокого поводження батьків і педагогів. Усі вони мешкали на горищі одного з міських будинків невеличкою колонією, при цьому, як описує С. Лисенко, семеро з них були заражені коростою, один – лишаєм і ще один – сифілісом [295, с. 370].

12) Маріїнський дитячий притулок (призначався для денного догляду за дітьми Пересипу і Нового Базару. Губернатор барон Местмахер і попечителька Олександрівського дитячого притулку графиня О. Алопеус придбали для його відкриття будинок поштової станції, пристосували його для притулку 100 найбідніших дітей із 9 год. ранку до заходу сонця. З ініціативи Г. Маразли і в пам'ять про його покійну матір в 1871 р. над головним приміщенням притулку було прибудовано простору спальну кімнату на 30 ліжок, відремонтовано інші частини будинку і споруджено домашню лазню);

дитячий притулок імені імператриці Марії Федорівни (заснований в 1867 р. на честь шлюбу імператора з імператрицею. Упродовж перших 10 років існування притулок розміщувався в узятому в найом будинку Каплановського по вул. Троїцькій, а з 1870 р. – у будинку Ерліха по Новій вулиці. Метою функціонування притулку спочатку було денне піклування про дітей із навчанням їх грамоти на час, коли батьки знаходилися на роботі. Засоби для існування закладу бралися із загального капіталу «Товариства Одеських дитячих притулків», а також зібраних за підписом у січні 1867 р. коштів. В 1877 р. зусиллями колишнього одеського градоначальника графа В. Левашева з торгів куплений будинок Бреслера, що був пристосований для постійного проживання 40 дітей. Ім'я імператриці Марії Федорівни заклад отримав у 1881 р. Непридатність приміщення притулку спонукала до того, що дружина нового одеського градоначальника Н. Зелена відшукала для

нього нове місце на території колишніх Драгунських плантацій поруч з юнкерським піхотним училищем, а інженер-архітектор Л. Влодек спроектував витончений двоповерховий будинок на 100 дітей. Закладка фундаменту нового притулку відбулася 23 червня 1891 р., але його оздоблення, улаштування саду і водогону розпочалися лише наприкінці березня 1892 р. Для практичної підготовки вихованців передбачалися такі підструктури: а) зразкові пральня, каток і гладильня; б) куховарний клас; в) рукодільний клас для вишивання, крою та шиття, а також перукарського мистецтва; г) пташник і корівник; д) прибирання кімнат та інші домогосподарські послуги) [165, с. 46; 299, с.86].

Перша спеціальна установа для виправлення малолітніх злочинців в українських губерніях – Харківське товариство виправних притулків відкрилося 18 грудня 1871 р., далі, Київське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків, статут його затверджено 17 липня 1874 р. Слід зазначити, що ці товариства започаткували 30 серпня 1876 р. діяльність Рубежівської (Київської) землеробсько-ремісничої колонії для неповнолітніх злочинців та 24 травня 1881 р. Харківського виправного притулку для малолітніх злочинців та безпритульних дітей [199, с. 218].

Заслуговує на увагу реабілітаційна діяльність Одеського товариства виправних притулків, статут якого затверджено 10 січня 1886 р. До складу Товариства входили 135 засновників, серед яких навіть були 6 закладів і відомств. Перший притулок цього Товариства було відкрито на Великій Фонтанівській дорозі. Архітектором Бернардацці було розроблено плани майбутніх споруд, хоча будівництво основних об'єктів (будинок директора, два будинки для «сімей» малолітніх злочинців на 20 осіб, службові приміщення, лазня, двірницька, сарай, льох, конюшня і кам'яна огорожа) перенесено на весну 1888 р. Перші вихованці до притулку почали надходити з 1 липня 1889 р. Тодішній директор притулку Ф. Савченко переймав досвід роботи виправно-виховних закладів Москви, Харкова і Києва, тому серед найбільш поширених методів виховання перевага надавалася позитивному

наочному прикладу, переконанню і правильному розподілу фізичної та інтелектуальної праці. Практична підготовка вихованців спочатку здійснювалась у шевській майстерні, а з 1890 р. – у столярній і токарній.

Важливу роль в реабілітаційній роботі з «важкими у виховному розумінні» дітьми відігравало Одеське «Товариство заступництва тим, хто відбув покарання, і безпритульним». У статуті (затверджено 19 серпня 1887 р.) зазначалося, що метою Товариства є піклування про: а) повнолітніх і неповнолітніх злочинців обох статей, звільнених із місць позбавлення волі; б) малолітніх до 14-річного віку, які стали на шлях злочину, але яких судом і законом звільнено від покарання; в) сиріт і безпритульних. Для реалізації поставленої мети Товариство відкривало ремісничі і землеробські притулки, школи, прихистки, піклувалося про подальше працевлаштування випускників, видачу їм грошової допомоги [295, с. 379].

Варто зазначити, що в 1897 р. Комітетом цього Товариства уперше було розглянуто питання опіки неповнолітніх дівчаток.

Тож на початку ХХ ст. у Російській імперії діяло 52 заклади виправного виховання, 5 із них призначалися для дівчат. Ці установи існували за рахунок приватних осіб, благодійних організацій та земств [103, с. 63].

Досить скупі дані збереглися про організацію виправного виховання на Катеринославщині. Відомо, що у віданні Катеринославського губернського попечительства дитячих притулків Відомства установ Імператриці Марії перебували такі заклади: Катеринославський притулок (відкрито 14 грудня 1840 р.), Новомосковський притулок (відкрито 4 травня 1864 р.), Олександрійський притулок (відкрито 25 серпня 1896 р.).

В архівних документах і публіцистичних матеріалах знаходимо, що всі вказані притулки мали власні будинки, в яких, станом на 1901 р. у цілому виховувалося 146 дітей. Вихованці знаходилися на повному утриманні й навчанні за програмою народних училищ з акцентом на морально-релігійному вихованні. В Олександрівському притулку із серпня 1901 р. на засоби піклувальниці графині В. Канкриної у дослідному порядку було

введено ткацтво. У Катеринославському притулку на досить високому рівні було поставлено рукоділля.

Зі звіту Катеринославського губернського попечительства дитячих притулків за 1901 р. стає відомо, що вік вихованців притулків коливався від 4 до 15 років. Серед них були круглі сироти (19 хлопчиків і 40 дівчаток), напівсироти (14 хлопчиків і 71 дівчинка) діти вкрай збіднілих батьків (2 хлопчики). Усі вихованці належали до православного віросповідання, але різнилися за становою приналежністю: походили з дворян (8 дітей), чиновників (3 дитини), почесних громадян (4 дитини), осіб духовного звання (2 дітей), селян (78 дітей), міщан (28 дітей), нижчих чинів (18 дітей), невідомого звання (3 дитини), іноземних громадян (2 дітей). Звідси є очевидною потреба в ремісничій підготовці вихованців, більшість яких походили із селянських родин і після виходу з притулків поверталися до своїх рідних [243, с. 332].

На території Таврійської губернії 3 червня 1890 р. було відкрито Таврійський притулок.

Загальна кількість службовців у притулку становила 6 осіб: директор І. Пясецький, вихователь і вчитель В. Завадовський, економ Д. Гук, майстер-столяр О. Юрченко, кучер, який паралельно виконував обов'язки дядька, і куховарка. Притулок відвідували священик і лікар, але не проживали в ньому [295, с. 366].

Зрозуміло, що система виховання спрямовувалася на розумовий і професійний розвиток за допомогою шкільного і ремісничого навчання, а також на формування моральності за допомогою бесід відповідного змісту. Заохочувалася фізична праця (по 3–4 години працювали у столярній майстерні) та самообслуговування. Для розумового виховання пропонувалося читання різного роду статей і оповідань із їх наступним аналізом і поясненням, стимулювання пізнавального інтересу і допитливості. За навчальними заняттями діти щодня проводили по 3–3,5 години. Відповідно до § 20 Положення, до змісту елементарного навчання

пропонувалося ввести не лише Закон Божий, читання і письмо, арифметику, але й природознавство, історію і географію [295, с. 367].

Заслуговує на увагу стан справ ще в одному Таврійському виправно-виховному закладі – у сирітському притулку. Історія його діяльності бере початок із того моменту, коли від ПГО Таврійське земство прийняло богадільню із сирітським відділенням. Із доповіді Управи другому черговому Зібранню в 1867 р. стало відомо про влаштування окремого притулку для сиріт, а відповідальність за цю справу покладалася на пані Аренд. До сирітського притулку приймали чотири категорії дітей: підкидьків, дітей арештантів, дітей за особливою постановою Губернського земського зібрання і немовлят без матерів. Усі вони знаходилися на повному утриманні до досягнення 12-річного віку.

Із доповіді Ревізійної комісії в 1872 р. відомо, що сирітське відділення розміщувалося у приміщенні Таврійського Губернського земства, де займало 9 кімнат: 3 кімнати призначалися для немовлят та їхніх годувальниць; після досягнення 1-річного віку дітей переводили до відділення підлітків (2 кімнати), а з 4-річного віку – до відділення дорослих. Результати утримання дітей вважалися досить позитивними, якщо порівнювати відсоток смертності їх у Таврійському сирітському відділенні (43 %) та в Одеському сирітському притулку (74 %).

Зміст виховання дітей у притулку передбачав формування такої особистості, яка змогла б самостійною працею забезпечити собі повноцінне існування у майбутньому. Найбільш обдарованим дітям, згідно з постановою Зібрання, намагалися дати кращу освіту з урахуванням виявлених нахилів. Спостереження за фізичним і моральним вихованням дітей покладалося на піклувальну раду, до складу якої входили 2 члени Управи, доглядачка притулку, почесний попечитель богоугодних закладів і кілька осіб, обраних на 3-річний термін на підставі ст.ст. 59, 60 «Постанови про земські заклади».

Завдання піклувальної ради полягали в такому: пошук бажаючих осіб для усиновлення дитини або її ремісничого навчання, для чого з ремісником

укладався контракт, що затверджувався Управою; піклування про фізичний і моральний розвиток дітей, підтримання тісного зв'язку з лікарем богоугодних закладів, в обов'язки якого входило відвідування притулку; поступове привчання дітей до трудового життя на основі повного самообслуговування; установлення детальних правил порядку утримання вихованців у притулку на підставі більш загальних, затверджених Губернським Зібранням; розподіл дітей за навчальними закладами відповідно до виявлених нахилів; подання Губернському Зібранню інформації про особливо обдарованих вихованців для забезпечення їм можливості вступу до середніх і вищих навчальних закладів; контроль за розподілом коштів і витратами на утримання дітей; підбір і звільнення з посади вчителів і службовців.

Піклувальна рада збиралася не менше одного разу на місяць у приміщенні притулку, а її розпорядження були обов'язковими. Доглядачка притулку призначалася зібранням за поданням Управи і мала чітко окреслені службові повноваження: безпосередній нагляд за дітьми і службовцями у притулку, звільнення і прийом на роботу всіх службовців, окрім учителів. Усунення наглядачки із займаної посади відбувалося за розглядом зібрання і залежало від рішення Управи.

У Херсонському губернському земстві підкидьки спочатку опікувалися ПГО у богадільнях, після чого передавалися під опіку земства. Беручи до уваги існування безлічі різних зловживань з боку вихователів і великий відсоток дитячої смертності, з початку 70-х років XIX ст. підкидьків почали посилено роздавати на виховання за відповідну платню (до 1871 р. – по 3 крб на місяць, а після 1871 р. – по 4 крб на місяць). З метою запобігання цим негативним явищам земське зібрання в 1874 р. ухвалило рішення про видачу винагороди годувальницям за добре утримання дітей, а з 1875 р. Херсонська управа узгодила з Харківським благодійним товариством питання організації нагляду за вихованцями. Зі звіту земської управи за 1875 р. стає відомо про

існування будинку, до якого приносили підкидьків, де вже в 1883 р. утримувалося 323 дитини – 141 хлопчик і 182 дівчинки [172, с. 22].

Остаточно правила утримання дітей-підкидьків у Херсонській губернії було ухвалено в 1891 р., і наближалися вони до регламенту діяльності Харківського земського пологового будинку. Єдина відмінність полягала у збільшенні терміну піклування про цю категорію дітей до досягнення ними 10-річного віку.

Крім будинку для підкидьків, Херсонському губернському земству належав сирітський будинок змішаного типу із двома відділеннями у самому Херсоні. Станом на початок 1883 р. у ньому виховувалися 61 хлопчик і 42 дівчинки, які мали можливість продовжити свою освіту після училища у морехідних класах при сирітському будинку, реальному училищі, Миколаївській ремісничій школі, а також гімназіях, прогімназіях і вчительській семінарії міста.

У відомстві губернського попечительства дитячих притулків перебували також Миколаївський притулок для дівчаток (відкрито 9 травня 1852 р. у Херсоні) та Олександрівський притулок змішаного типу (відкритий у Єлисаветграді 1 липня 1871 р.). Перший притулок налічував близько 70 дівчаток, з яких на повному утриманні перебували 50 дітей і 20 дітей приходили на ніч; у другому притулку всі вихованці перебували на повному утриманні [295, с. 368].

За дослідженнями Т.М. Головань, наприкінці XIX ст., з 1893 до 1900 рр., у Криму відкриваються денні ясла-притулки для дітей, які діяли за принципами народних дитячих садків, що надавали можливість працюючим матерям віддавати дітей на піклування притулку на час поденних робіт. Своєму заснуванню вони завдячували товариствам «Ясла», які того часу діяли практично в усіх містах Криму. Ясла-притулки мали за мету забезпечення умов для отримання дітьми початкового виховання, трудових умінь і навичок, релігійно-етичного виховання.

Перша подібна установа розпочала свою діяльність у Керчі з 1893 р.

завдяки зусиллям Ю. Антонової. А в 1896 р. у Керчі було вже створено товариство «Ясла», яке відкрило ще й захисток для малолітніх дітей. Цього ж року розпочав свою діяльність денний дитячий притулок ім. А. Люстіга в Сімферополі, якому з 1909 р. було надано характеру дитячого садка.

В Ялті 1895 р. відкрито денний притулок «Ясла Заріччя» для допомоги бідним сім'ям Ялти і Аутки. Ініціатива відкриття належала баронесі М. Фридерікс і С. Дараган. Протягом 11 років притулок мала 131 дитина. Довгий час педагогічна робота проводилася О. Ділеу.

Севастопольський денний притулок «Ясла» створено в 1900 р. за ініціативи О. Данилової і підтримки Ксенінського товариства Севастопольських ясел. А 1902 р. денний дитячий притулок почав функціонувати і в Керчі. В 1911 р. товариства «Ясла» було відкрито у Феодосії і Старому Криму. В Євпаторії денний притулок (1912 р.) діяв за ініціативи С. Сумцової, його заснувало Товариство Євпаторійських лікарів. З 1915 р. в Ялті діяв дитячий притулок благодійного товариства, де опікункою була П. Попова.

Діяльність денних притулків-ясел полягала у наданні дітям догляду, одягу та їжі, у проведенні для них релігійних співбесід, читань, розваг і занять, що розвивали б їхні етичні та фізичні сили. У багатьох яслах навесні діти займалися підгодівлею шовковичних черв'яків, посадкою квіткового насіння на грядках і в кімнатах, висіванням та поливанням лікарських рослин. Перебували діти у притулках-яслах з 7 год. ранку до 5 вечора. У приморських містах у теплий час дітей водили на море купатися. Проводилися щоденні лікарські огляди. Так, наприклад, в ялтинському притулку «Ясла Заріччя» огляди проводили відомі у місті лікарі А. Ромейко, В. Дмитрієв, М. Богданович.

Доходи товариств «Ясла» становили прибуток від спектаклів і розваг, допомоги міста, пожертвувань приватних осіб, членських внесків і батьківської платні. Платня за перебування дітей була невеликою, наприклад, у севастопольських яслах брали 3 копійки за день. Товариства підтримували і

земства, але їхня допомога була незначною. Відкривалися подібні установи і приватними особами. Так, у Керчі (1909) відбулося злиття Товариства «Ясла» і Товариства піклування про дітей, а 31 травня 1909 р. відкрився притулок-захисток для бідних сиріт «імені купця першої гільдії К. Месаксуді». Притуло-захисток для піклування сиріт відкрито на кошти О. Калиніної і Н. Месаксуді, що пожертвували 50000 крб. Притулок розміщувався у знов спорудженому будинку, при якому був сквер-сад, садок і всі служби. Тут доглядалося 53 дитини обох статей від 2 до 12 років. Утримувався притулок на особисті кошти засновників [36, с. 3–4].

У Севастополі (1908 р.) Севастопольське благодійне товариство утримувало сирітський притулок дівчаток на вул. Херсонеській, завідувала ним О. Тіде. Опікування дитячих притулків Відомства Імператриці Марії утримувало притулок «Сиріт-хлопчиків» на Карантинній слободі, де опікункою була Г. Спицька, а також притулок для хлопчиків «Корабель-школа», де директором був А. Млинарич [36, с. 6].

Педагоги та юристи звертали увагу на те, що навіть короткочасне перебування у поліцейській дільниці або тюрмі негативно впливає на дитину. Тому згідно з «Положенням про виправно-виховні установи» від 19 квітня 1909 р. неповнолітні під час слідства та на шляху до виправних притулків повинні були знаходитись окремо від дорослих злочинців. На практиці ця вимога часто порушувалася.

Виховно-виправні установи для неповнолітніх могли засновуватися державними органами, земствами та міськими думами, церквою, приватними особами. Безпритульні діти, діти-жебраки та бродяги у віці від 10 до 17 років підлягали поміщенню до таких установ до виправлення або досягнення 18 років [209, ст. 7]. До них потрапляли також підслідні і підсудні неповнолітні.

Щоб виправне виховання досягло своєї мети, піклування про неповнолітніх необхідно не припиняти і після виходу їх із притулку. В одній із статей «Положення» говориться, що вихованці повинні знаходитися під опікою виправних притулків протягом трьох років після виходу з них. Це був

чи не найважчий обов'язок працівників виховних установ. І вони далеко небездоганно виконували його. Про долю багатьох звільнених юнаків та дівчат нічого не було відомо. В основному, допомога звільненим полягала у наданні одягу, взуття, ремісничих інструментів, грошей. Адміністрація притулку не мала можливості знайти роботу для своїх колишніх вихованців [103, с. 67].

Соціальні охорона і захист материнства та дитинства були також представлені і благодійністю, що мала переважно приватний характер. Роль держави у вирішенні цих питань була незначною.

Серед суттєвих проявів благодійництва як соціально-історичного феномена, що має свої інститути підтримки, ідеологію і методи допомоги, у період з кінця XVIII ст. – 1917 р. необхідно розглядати: централізовану благодійність імператорської сім'ї та імператорського дому, станову благодійність, благодійність підприємців, приватних осіб, діяльність благодійних товариств і установ, парафіяльну благодійність. Відомим доброчинним товариством було Слобідсько-Українське (Харківське) товариство благодіяння, засноване 11 грудня 1811 р. Вірогідно прикладом для Харківського дворянства стало Імператорське людинолюбне товариство, засноване у Санкт-Петербурзі 16 травня 1802 р.

19 січня 1812 р. Міністерством поліції та Господарчим департаментом було затверджено Правила Харківського товариства благодіяння. Предметом діяльності товариства визначалася допомога особам будь-якого звання, статі і віку, які потребували опіки і допомоги, зокрема: сироти, що потребували виховання, улаштування на службу або навчання якогось ремесла; нещасні дівиці, які залишились у бідності тощо. Надання постійної і тимчасової допомоги товариством практично було припинено в 1817 р., а саме товариство припинило існування в 1827 р. Незважаючи на такий короткий час існування, зусиллями товариства було започатковано Харківський інститут шляхетних дівчат, який, через брак коштів, в 1817 р., на прохання Г.Ф. Квітки до імператриці Марії Федорівни, було вирішено передати під

заступництво її Імператорської Величності і зарахувати до Установ імператриці Марії Федорівни.

В Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. існувала розгалужена система громадських добродійних установ, організацій, товариств, які, зокрема, здійснювали підтримку дітей, що потребували захисту. У цей час чітко вимальовувалася тенденція залучення широких кіл громадськості до вирішення проблеми підтримки найменш захищених верств суспільства. Під тиском соціально-економічних змін у країні спостерігався процес спрощення механізму відкриття благодійних товариств верховною владою, який завершився наданням губернаторам права самим затверджувати статuti добродійних об'єднань. Діяльність благодійних організацій кінця XIX – початку XX ст. стала невід'ємним атрибутом суспільства, складовою частиною суспільної свідомості [103, с. 98].

Земські управління допомагали різноманітним благодійним товариствам, організаціям, закладам.

Кошторис Олександрівської повітової земської управи містить статті видатків на підтримку Катеринославського благодійного товариства, товариства піклування про підкидьків, товариства піклування про дітей, дитячих притулків [58, с. 24]. Найбільш масовою організацією, що здійснювала соціально-педагогічну підтримку дітей-сиріт і поєднувала у собі ознаки державної, громадської та приватної благодійності, було Відомство установ імператриці Марії, створене в 1854 р. (під іншою назвою воно діяло з кінця XVIII ст.). Його діяльність мала подвійний характер: благодійний і навчально-виховний.

Згідно з Положенням про притулки Відомства установ імператриці Марії, прийнятим у липні 1891 р. (емблемою Відомства був пелікан із пташенятами), основна мета притулків визначалася «як нагляд за бідними дітьми чоловічої та жіночої статі, без розрізнення звань, віросповідань і походження, надання їм початкової і професійної освіти та підготовка їх до самостійної продуктивної праці» [5, с. 40].

Притулки Відомства було утворено у багатьох українських містах і знаходилися вони під патронатом губернських попечительств, які були місцевими відділеннями цієї централізованої організації. Щоправда, організаційну та фінансову допомогу вони отримували не лише від об'єднання, іменем якого їх було названо, але й від інших благодійних установ, земств, приватних осіб. Головами та попечителями їх були губернатори або місцеві предводителі дворянства та їхні дружини [103, с. 100].

Загалом у Російській імперії Відомство установ імператриці Марії на кінець XIX ст. утримувало 365 притулків, де виховувалося близько 15 тисяч сиріт та безпритульних дітей [253, с. 52].

У Херсонській губернії виникло та діяло багато благодійних закладів за релігійною приналежністю, оскільки на Півдні проживали представники багатьох конфесій. Своєю діяльністю ці добродійні товариства сприяли поліпшенню становища незаможних верств населення регіону. Їх допомога складалася із надання безкоштовних продуктів харчування, як це робила, наприклад, піклувальна рада при Архангело-Михайлівській церкві в Одесі, або надання притулку, як було у «Парафіяльному Людинолюбному товаристві при Римсько-католицькій церкві» у м. Миколаєві та ін. [19, с. 709].

Майже усі ці благодійні об'єднання, крім матеріальної допомоги, намагалися підтримувати бідних одновірців морально, допомагали їм здобути освіту тощо. Прикладом надання такої допомоги може бути Свято-Миколаївське братство при церкві 58-го Празького полку в Миколаєві, що утримувало за свій рахунок початкову школу для дітей та впровадило сільськогосподарські курси для дорослих [30, с. 28].

Церковні філантропічні навчальні заклади освіти давали початкові знання з основних предметів і сприяли підвищенню освітнього рівня мешканців краю, особливо в сільській місцевості, де було ще дуже мало світських навчальних закладів. Тому можна стверджувати, що система благодійної допомоги піклувальних рад та братств відіграла певну роль у

зменшенні кількості жебраків і піднесенні духовної культури збіднілого населення різних віросповідань [294, с. 89].

Зрозуміло, що поодинокі випадки утворення дошкільних установ не могли вирішити проблему суспільного виховання у цілому, тому прогресивна громадськість Києва, стурбована становищем малят у сім'ях міської бідноти, заснувала Товариство денних притулків для дітей робітничого класу. Своєю появою Товариство зобов'язане одноденному перепису населення 2 березня 1874 р., що проводився членами Географічного товариства. Його результати вразили жалюгідним становищем робітників, і особливо – їхніх дітей, які залишалися вдома без нагляду та уваги дорослих. Проаналізувавши результати перепису, дружини учасників цієї акції висловили бажання допомогти сім'ям робітників, взявши дітей під свою опіку, щоби покращити їхнє становище, забезпечуючи їх протягом дня «здоровим приміщенням, чистим одягом, повноцінним харчуванням» і, нарешті, дати дітям основи освіти та моральності, оточити їх увагою, що нівелюватиме негативний вплив вулиці [253, с. 62].

Ставлячи таку мету, організатори нового Товариства надавали великого значення й тому, щоб не розлучати дітей з батьками, не послаблювати зв'язку між ними. Діти поверталися ввечері додому, також проводили в сім'ї вихідні та святкові дні. На основі напрацьованого досвіду було вироблено статут Товариства денних притулків для дітей робітничого класу, метою діяльності якого визначено, як поліпшення становища дітей, які залишилися без нагляду батьків, шляхом повної денної опіки та піклування про долю дітей, які досягли шкільного віку, завдяки влаштуванню їх у загальноосвітні та професійні навчальні заклади.

Перший денний притулок Товариства (на 20 дітей) розпочав свою діяльність в 1875 р. Він призначався для дітей віком 2–10 років усіх станів. Прийом дітей обумовлювався бідністю та відсутністю домашнього нагляду. У притулку працювали вихователька та її помічниця. Жінки – члени Товариства – встановили постійне чергування у цьому закладі. Діти

забезпечувалися харчуванням, одягом, взуттям. Для їхнього духовного розвитку проводилися різноманітні заняття, серед яких значної уваги приділялося трудовому вихованню.

У звіті за 37 років існування Товариства денних притулків зазначалося, що в ньому виховувалося понад 78 тис. дітей. Його діяльність стала прикладом для наслідування, формувала громадську думку щодо суспільного виховання дітей, створювала ґрунт для поширення подібних дитячих установ [103, с. 110].

У Центральному державному історичному архіві України м. Києва зберігається справа «Про створення Київського Товариства виховання та захисту дітей» 1898 р., в якій містяться Статут цього Товариства, а також Звіт про діяльність Київського Товариства сприяння вихованню та захистові дітей за 1902–1903 рр. [282, с. 26, 34]. Товариство знаходилося у віданні Міністерства внутрішніх справ на підставі ст.ст. 144, 145 Статуту Громадського опікування Т. XIII ЗЗРІ вид. 1892 р., складалося з необмеженої кількості осіб будь-якої статі, засновників – 42, головою Товариства була баронеса Анна Адольфівна Унгерн-Штернберг. Метою Товариство ставило: розробку питань щодо фізичного і духовного виховання та освіти дітей, видів встановлення правильного погляду батьків і вихователів на цей предмет; практичне сприяння фізичному і духовному розвитку дітей обох статей; захист і опікування покинутих та безпритульних дітей. Для досягнення зазначеної мети, Товариству надавалося право влаштовувати, зокрема, дитячі садки, школи, літні колонії та санаторії для дітей; відкривати дитячі ясла, притулки, навчальні та ремісничі заклади для безпритульних дітей тощо. 10 травня 1902 р. було вирішено питання щодо злиття Київського Товариства виховання та захисту дітей із Київським Товариством народних дитячих садків, адже Статут першого був ширшим і передбачав також влаштування народних дитячих садків.

Щороку Київське Товариство виховання та захисту дітей надавало звіти Київському Генерал-Губернатору та МВС про отримані й витрачені суми та

свою діяльність. У звіті за 1902–1903 рр. вказано, що Правління Товариства на засіданні від 10 травня 1902 р. просило Б.Б. Бартенєва скласти проект захисту дітей від жорстокого поводження з ними батьків та сторонніх осіб судовим порядком та представити цей проект в Правління на розгляд, а далі клопотати від імені Товариства щодо розширення Статуту у цьому сенсі.

12 грудня Правління обрало комісію з Б.Б. Бартенєва, Гольденвейзера і В.Г. Тальберга для розробки відділу статуту про захист дітей і дозволило запрошувати осіб, яких вона знайде корисними для справи. Отже, прослідковується, хоч і непряме, але сприяння Товариства розвитку саме правової охорони материнства і дитинства.

Громадські організації як суб'єкти підтримки дітей, які потребували охорони і захисту, вели активну роботу, завдяки їм було створено розгалужену мережу закладів соціалізації різних категорій молоді. У загальному вигляді внесок добровільних об'єднань у цю справу полягав у таких видах діяльності: влаштування притулків для дітей-сиріт; організація робітних будинків для неповнолітніх, які не мали місця проживання, роботи, засобів для існування тощо; створення виправних притулків для молодих людей, які скоїли злочини; заснування дошкільних виховних закладів; запровадження недільних шкіл для дітей та молоді, зайнятих повсякденною працею на виробництві; реалізація ідеї позашкільного виховання дітей, влаштування їхнього дозвілля шляхом створення клубів, будинків для школярів, колоній-дач тощо; надання соціальної і медичної допомоги дітям різного віку [103, с. 121].

Тож, широкий спектр завдань у сфері охорони та захисту різних категорій дітей, які вирішувалися громадськими організаціями, зумовлювався тим, що вони створювалися саме з метою надання допомоги нужденним дітям. Така діяльність передбачалася статутами цих організацій, була викликана нагальними потребами суспільства. Вироблені практикою просвітницьких товариств провідні принципи охорони підростаючого покоління (напр., вільний і всебічний розвиток особистості) безперечно є

актуальними і для сучасних відроджених та новоутворених громадських організацій, які діють у напрямку охорони материнства і дитинства.

Поряд із діяльністю органів місцевого самоврядування, церкви, громадських організацій у сфері охорони підростаючого покоління впродовж другої пол. XIX – поч. XX ст. розвивалася приватна ініціатива щодо підтримки дітей, які потребували захисту. Важливо, що за тих часів благодійність, яку виявляли приватні особи, всіляко заохочувалася офіційною державною владою. Тому, хто допомагав грошовими внесками школам чи притулкам, присвоювалося звання почесного попечителя. Благодійників нагороджували орденами різних ступенів. Існував чіткий порядок, який визначав, за які пожертвування, коли, з якою періодичністю і до якого ордена можна було представляти. Благодійницька діяльність у великих розмірах ставала причиною отримання високих державних посад, а у виключних випадках – навіть дворянства [103, с. 123]. Якщо добродійник опікувався певним навчальним чи лікувальним закладом, то отримував звання потомственного почесного громадянина міста, у зв'язку з чим йому надавалися привілеї, пов'язані, зокрема, зі зменшенням, або ж скасуванням деяких податків. Коли ж така особа власним коштом утримувала богадільню чи навчальний заклад із кількістю учнів понад 20, який діяв не менше 7 років, то її нагороджували орденом Анни третього ступеня. Окремі меценати удостоювалися золотої медалі «За усердие». Наведені та інші засоби стимулювання благої діяльності варто було б врахувати й нинішнім законодавцям України [280, с. 297].

В 1823 р. в Одесі було засновано Товариство громадської опіки [19, с. 709].

Того ж року засновано Притулок допомоги злидненим на кошти іменитої громадянки, купчихи Олени Кленової, яка заповіла 6 000 крб на утримання бідних [166]. Ці заклади також користувалися фінансовою підтримкою інших представників місцевого купецтва.

В 1829 р. в Одесі виникло «Новоросійське жіноче товариство опіки бідними» [Об учреждении в Одессе женского благотворительного Общества от 30 марта 1829 г. II ПСЗРИ, Т. IV: 1829. 2785. с. 218–220], яке в 1836 р. отримало назву «Одеське жіноче благодійне товариство». Займалося Товариство: а) опікуванням та вихованням сиріт обох статей; б) відвідуванням Богоугодних закладів, що знаходилися у віданні ПГО; в) піклуванням про хворих, калік і бідних, які мають потребу в допомозі та лікарських (зокрема, пологоводопоміжних) послугах тощо. У роботі цього благодійного товариства активну участь брали жінки місцевого купецтва, а самі купці жертвували значні суми на користь бідних. Ці заходи дозволили відкрити перший дитячий притулок в Одесі, відділення для жінок похилого віку, тимчасовий притулок для бідних тощо. Велика кількість пожертв жіночому товариству дозволяла годувати до 4 300 осіб на рік [19, с. 711].

У травні 1841 р. Одеський військовий губернатор доповів графу Воронцову про те, що одеське купецтво має намір улаштувати у місті притулок для бідних дітей і жертвує для цього 1 420 крб. До того ж купецтво пропонувало назвати заклад, на честь одруження цесаревича, майбутнього царя Олександра II – «Олександрівській дитячий притулок». Восени 1846 р. опікуни закладу назбирали пожертв на суму 9 945 крб, а в 1847 р. відбулося урочисте відкриття притулку, до якого вже було прийнято 26 дітей [294, с. 87].

Не менш масштабною була культурно-освітня діяльність купецтва міст українських губерній.

Одним із перших комерційних навчальних закладів було Грецьке комерційне училище в Одесі, засноване в 1817 р. грецькою громадою міста та купецтвом. Для фінансування цього закладу місцеве грецьке купецтво вирішило відраховувати 0,1% від своїх торговельних оборотів, до того ж грецькі страхові товариства віддавали 10–20% своїх прибутків у фонд училища [9, с. 35].

Отже, у заснуванні першого подібного навчального закладу в південно-українських губерніях купецтво брало безпосередню участь. Окрім постійних особистих пожертвувань до фонду, багаті та авторитетні грецькі купці взяли участь у розробці статуту училища, серед яких були: купці 1-ї гільдії Ф. Серафіно, О. Кумбарі, І. Амвросіо, Г. Маразлі та ін. Навчання було безкоштовним, серед учнів пріоритетом користувалися діти «греків Одеси та її околиць, потім з інших міст та інших націй» [162, с. 203].

Із викладеного матеріалу можна дійти висновку, що купецтво відіграло важливу роль у культурному розвитку міст Херсонської губернії. У середині XIX ст. у містах Херсонської губернії існувало близько 40 благодійних закладів (притулки, богадільні, будинки для вдів, школи, будинки ночівлі тощо), більша частина яких утримувалася на купецькі кошти. Представники купецтва як провідна культурно-економічна частина тогочасного суспільства усвідомлювали зв'язок між особистим добробутом та громадськими інтересами [294, с. 92].

Істотну роль у плані забезпечення охорони материнства та дитинства відіграла Православна церква.

На відміну від земств, що з'явилися на Лівобережній Україні в 1865 р., а на Правобережжі – в 1906 р., благодійність, допомога бідним з боку Православної церкви мали глибокі історичні традиції, сформовані протягом багатьох століть [103, с. 73].

В 1864 р. було затверджено «Положення про приходські попечительства при православних церквах». Відповідно до цього документа на новостворені організації було покладено функції поширення початкової освіти та благодійної допомоги у межах даної парафії [278, с. 817]. Вони повинні були піклуватися про храми, приходських священиків, про облаштування шкіл, лікарень, притулків, про надання матеріальної допомоги бідним [287, с. 825].

У притулках, створених попечительствами, передбачалося виховання дітей-сиріт та засвоєння ними ремісничих знань і вмінь. Крім того, рекомендувалося влаштовувати влітку ясла для дітей, де вони були б

доглянутими, нагодованими у той час, коли їхні батьки зайняті на польових роботах [287, с. 817].

Приходські та парафіяльні попечительства щорічно виділяли певні кошти на утримання дітей-сиріт місцевих священиків. Наприклад, Херсонське єпархіальне попечительство у 1912 – 1914 рр. на адресу дітей-сиріт перерахувало 10 тис. крб. Крім того, 6 тис. крб за цей час було асигновано Херсонському Перепелищенському дитячому притулку [221, с. 44].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, яке полягало у вивченні та переосмисленні правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні кінця XVIII ст. – 1917 р., що конкретизовано у таких висновках:

1. Процес становлення правової охорони материнства і дитинства у досліджуваний період не був термінологічно визначеним у вітчизняному законодавстві. Жоден нормативно-правовий акт не закріплював визначення понять «материнство», «дитинство» як, власне, і «охорона материнства і дитинства». Проте, це не означає відсутності цих явищ у правовому житті суспільства. Втім, у науковому обігові вже можна було знайти визначення певних понять, зокрема, Ф.А. Брокгауз, І.А. Ефрон та ін. надають визначення поняттям «малолітство» та «неповноліття», оминаючи при цьому визначення материнства, надаючи поняття вагітності. З урахуванням сьогодення, можна побачити, що уявлення про «дитинство» цілком узгоджується із вживаними тоді поняттям «малолітство» (як ціле і частина) та «неповноліття» (як таке, що охоплює той самий період розвитку людини до повноліття). До того ж фактично, нормативно-правові акти, що містили сукупність правових норм, які регламентували питання охорони материнства і дитинства, та початкові елементи механізму їхньої реалізації уже існували в досліджуваний період, адже суспільство відчувало необхідність вирішення цілого ряду проблем у цій царині.

2. У ході дослідження з'ясовано, що правова охорона материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII ст. – 1917 р. не являла собою цілісну й завершену систему (механізм).

«Охорона материнства і дитинства» як юридична категорія є системою соціальних, економічних, санітарно-гігієнічних, правових та інших

здійснюваних державою і громадою заходів, спрямованих на забезпечення належного рівня життєвих умов для матерів і дітей та захист їхніх прав.

Не будучи сформованою в окремий інститут, охорона материнства і дитинства знайшла своє відображення в різних правових нормах: кримінальних, шлюбно-сімейних, цивільних, фабрично-заводських тощо. Це стало поштовхом для подальшого виокремлення охорони материнства і дитинства як міжгалузевого інституту права. Проте, в досліджуваний період відбувався лише процес його започаткування.

3. Спроба висвітлення охорони материнства і дитинства як міжгалузевого інституту права дозволила проаналізувати її у комплексному вигляді, як сукупність відносно відособлених правових норм цивільного (шлюбно-сімейного), кримінального, трудового (фабрично-заводського), та деяких інших галузей права, що регулюють відносини за участю жінок у стані материнства і дітей (безпосередньо або через представника), зародження якого в Наддніпрянській Україні припадає на середину XIX ст. У межах цього інституту запропоновано виокремлення двох субінститутів: охорони материнства і охорони дитинства.

4. Стосовно історіографічної бази дослідження встановлено, що проблема правової охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні з кінця XVIII ст. до 1917 р. не була предметом спеціальних історико-правових досліджень і належить до маловивчених й актуальних у сучасній науці. Разом із тим, для дослідження правової охорони материнства і дитинства існує гоміздка джерельна база: архівні матеріали (щодо створення та діяльності органів місцевої державної влади, виховно-виправних установ, судових органів та їхні рішення тощо) та нормативно-правовий блок (Статут Великого князівства Литовського 1588 р., I, II, III ПЗЗРІ, Звід законів Російської імперії 1832, 1842, 1857 рр., Уложення про покарання кримінальні і виправні в редакції 1845, 1857, 1885 рр., Закон «Про роботу малолітніх на фабриках, заводах, мануфактурах» 1882 р. та ін.), які дозволяють створити доволі об'єктивну картину про предмет дослідження.

5. Норми цивільного (шлюбно-сімейного), кримінального, кримінально-процесуального та фабрично-заводського (трудового) права, що діяли в Наддніпрянській Україні і лежали в основі правової охорони материнства і дитинства, доводять про наявність різних типів правового регулювання у досліджуваній період: у відносинах, що відбувалися за участю (безпосередньо або через представника) дітей, відчутно посилювався принцип *parens patriae*, тобто прямої державної опіки над дитиною (патерналістський тип правового регулювання), тоді як у відносинах за участю жінок, що перебувають у стані материнства, дискримінаційний тип правового регулювання не залишав домінуючої позиції, лише частково і тільки в деяких аспектах допускаючи «позитивну» (охоронну) дискримінацію.

6. Особливість правової охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні на початку і до 40-х рр. XIX ст. зводиться до застосування на території лівобережних [Полтавська, Харківська (Слобідсько-українська), Чернігівська] губерній, окрім джерел загальноімперського права, також окремих норм Статуту ВКЛ 1588 р., магдебурзького права, козацького звичаєвого права. У правобережних (Волинській, Київській і Подільській) губерніях, крім вищезазначених, продовжували залишатися чинними і деякі «конституції» польських сеймів.

7. Цивільне та шлюбно-сімейне законодавство, що діяло в українських губерніях у XIX ст. – 1917 р. та містило норми щодо охорони материнства і дитинства, також мало деякі особливості у порівнянні із загальноімперським. Так, у Чернігівській і Полтавській губерніях мав місце підвищений статус матері, ні в якому разі не дозволялося розлучати дітей з матір'ю, слово матері було визначальним при розгляді справ, зокрема в сирітських судах; більш розвиненими вбачаються норми щодо встановлення опіки над неповнолітніми та їхнім майном, уже цілком сформований інститут опіки і піклування не втратив свого значення і на теперішній час. Призначення

опікуна на підставі заповіту є необхідним і можливим для закріплення в сучасному українському законодавстві.

8. Позитивним вбачається визнання стану вагітності та стану дитинства такими, що вимагають особливостей застосування до таких осіб кримінальних покарань; незастосування до вагітних жінок смертної кари, каторжних робіт; встановлення мінімального віку, з якого є можливим притягнення дитини до кримінальної відповідальності, пом'якшених форм такої відповідальності і, у встановлених випадках – звільнення від неї із застосуванням виховних заходів тощо. Уперше також склалася система кримінально-правової охорони дитинства, у галузі кримінального права з'являється правовий інститут (порівняно невелика, стійка група правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин), орієнтований на охорону і захист інтересів осіб, що не досягли повноліття, формується особливий інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх. Такий підхід до охорони дитинства цілком виправдовував себе (якщо не звертати на вади юридичної техніки), тому, мабуть, і зберігся до теперішнього часу.

Проте, існує ряд недоліків, зокрема, принцип станової нерівності, який червоною ниткою перетинає розглянуті правові пам'ятки, прямо суперечить принципів рівності дітей незалежно від будь-яких обставин їхнього народження або актуального стану; вкрай невдалі положення, що стосувалися встановлення мінімального віку, з якого є можливим притягнення дитини до кримінальної відповідальності (де надто занижені строки) вказують на порушення принципу пріоритетності прав дитини, що вбачається, зокрема, у найкращому забезпеченні інтересів дитини (і це має бути головним міркуванням) при виданні законів, тощо. Доречі норми, що встановлювали особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, також мали місце у Статуті ВКЛ 1588 р. Вік кримінальної відповідальності наставав, як і за сучасним ККУ, з досягненням дитиною 16 років, але, на жаль, цього положення не було відтворено Зводом законів Російської імперії 1832 р.

9. Необхідність і бажання законодавця встановити правові норми щодо охорони праці дітей і вагітних жінок прослідковується з виданням закону від 7 серпня 1845 р., хоча появу і формування самого фабрично-заводського законодавства пов'язується з 1882 р., коли з'являється закон «Про малолітніх, які працюють на фабриках, заводах, мануфактурах». Аналіз фабрично-заводського законодавства Російської імперії щодо охорони праці дітей з II половини XIX до 1917 р., надає можливість зробити висновок про цілком позитивний його характер. Робилися перші кроки в законодавчому напрямку щодо охорони праці матерів і дітей: встановлення віку, з якого діти могли прийматися на роботу до фабрик, заводів, мануфактур, заборона праці жінок і дітей в нічний час, понаднормово, на тих роботах, що визнаються шкідливими для їх здоров'я або виснажливими, уперше закріплювалося право жінки на відпустку у зв'язку з пологами і доглядом за немовлям тощо. Проте, з позиції сьогодення можна знайти ряд недоліків, зокрема, низький рівень реалізації норм фабрично-заводського законодавства щодо охорони материнства і дитинства в досліджуваний період, зокрема, допускалася трудова експлуатація дітей на фабриках, заводах, мануфактурах, що фактично вказує на порушення норм щодо охорони дитинства і прав дітей.

10. Результати дослідження дозволяють представити правову охорону материнства і дитинства як один з найважливіших напрямів у діяльності держави. Проте у період XIX ст. – 1917 р. в українських губерніях Російської імперії система органів місцевої державної влади та місцевого самоуправління, які здійснювали охорону материнства і дитинства, не була сталою. Спостерігається необхідність у делегуванні компетенції і повноважень у сфері охорони материнства і дитинства, включно, від органів місцевої державної влади до органів місцевого самоврядування. Адже до середини XIX ст. поряд із становими дворянською опікою і сирітськими судами діяли особливі Прикази громадського опікування, які вирішували в губерніях питання початкової освіти, охорони здоров'я, суспільної благодійності і частково питання відбування покарання, зокрема

неповнолітніх і матерів. З 1864 р. вводяться всестанові земські органи місцевого самоуправління: губернські і повітові зібрання та їхні управи, міські думи та їхні управи. Їхню роль у сфері охорони материнства і дитинства, особливо на початку I світової війни, важко переоцінити.

11. Судові органи, безперечно, також спрямовували свої зусилля на забезпечення охорони та здійснення захисту материнства і дитинства. Сирітські суди, створення мережі яких в українських губерніях припадає на 30-ті рр. XIX ст., переймалися справами опіки і піклування неповнолітніх. Така категорія спеціальних судів, як совісний суд, чинила правосуддя над злочинами малолітніх, розглядала скарги батьків на дітей. На початку XX ст. стрімкого розвитку набувають суди у справах неповнолітніх, досвід у створенні яких міг би стати в нагоді щодо кола питань розвитку ювенальної юстиції на теперішній час.

12. З другої половини XIX ст. в Наддніпрянській Україні почали діяти різні типи дитячих притулків: пологові, виправні, притулки-захистки, притулки-оздоровниці, колиски для покинутих дітей, ясла тощо, та сирітські виховні будинки, як виховно-виправні установи. Вважаємо, що як би не заперечувала радянська влада дореволюційний досвід, його, однак, було використано як започаткування в аспекті охорони материнства і дитинства для створення цілої мережі таких закладів у радянські часи.

13. Державна благодійність у порівнянні з громадською чи приватною, у XIX ст. і до 1917 р. була слабшою, але офіційна державна влада всіляко заохочувала приватну благодійність: добродіям присвячували звання почесного попечителя закладу, нагороджували орденами різних ступенів, іноді такі люди отримували високі державні посади і навіть дворянство – ці заходи дійсно стимулювали заможних людей займатися благою справою. Не вбачаємо нічого осудливого у застосуванні таких «стимулів» і в сучасному українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В.И. Права ребёнка и их защита в России: общетеоретический анализ: дисс. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2007. 455 с.
2. Абрамов В.И. Соотношение понятий «охрана», «защита», «гарантированность», «обеспечение» прав ребенка. *Государство и право*. 2006. № 6. С. 68–74.
3. Анатольева О.І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 216 с.
4. Андреев Е.Н. Работа малолетних в России и Зап. Европе. Санкт-Петербург, 1884. Вип.1. 240 с.
5. Аніщенко О.В. Фахова підготовка дівчат у дитячих притулках (1839–1911). *Шлях освіти*. 2000. № 1. С. 40–42.
6. Аніщук Н.В. Основы гендерного права Украины: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Одеса: Фенікс, 2013. 208 с.
7. Антонов А.И. Проблемы социологического изучения репродуктивного поведения семьи. *Вопросы теории и методов социологического исследования*. Москва, 1974. С. 115.
8. Артикул воинский Петра I / В кн.: Российское законодательство X – XX вв. Т. 4, Законодательство периода становления абсолютизма / отв. ред. А.Г. Маньков; под общ. ред. О.И. Чистякова. Москва: Юрид. лит., 1986. С. 327–365.
9. Арш Г.Л. Греческое коммерческое училище Одессы в 1817–1830 гг. *Балканские исследования*. Вып. 10. Москва, 1987. С. 31–62.
10. Бебель А. Женщина и социализм. Москва, 1959. 592 с.
11. Беляева Л.И. Воспитание несовершеннолетних правонарушителей в России: в 3 ч. Москва: Моск. психолого-социальный ин-т, 2007. Ч. 1. Учреждения для несовершеннолетних правонарушителей в Российской империи. 396 с.

- 12.Беляева Л.И. Становление отечественной школы предупреждения преступлений несовершеннолетних (середина XIX – начало XX в.). *Вопросы ювенальной юстиции*. 2007. № 3 (12). С. 12–13.
- 13.Беспалов Ю.Ф. Семейные права ребёнка и их защита: монография. Владимир: ВГПУ, 2001. 209 с.
- 14.Богдан В.И. Становление и развитие фабричного законодательства Российской империи в конце XIX – начале XX века (Историко-юридическое исследование): дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2002. 210 с. РГБ ОД, 61:03-12/611-0.
- 15.Богданова Ю.Н. Историко-правовое исследование проблем профилактики правонарушений несовершеннолетних в пореформенной России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2007. 25 с.
- 16.Богдановский А.М. Молодые преступники. Вопрос уголовного права и уголовной политики. 2-е изд., испр. и допол. Санкт-Петербург: Тип. А. Моригеровского, 1871. 311 с.
- 17.Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с.
- 18.Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Атіка, 2013. 348 с.
- 19.Бориневич А. Благотворительность. Одесса (1794–1894). К столетию города. Одесса, 1894. 967 с.
- 20.Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. Київ: Атіка, 2004. 240 с.
21. Бутько О.В. Правовой статус ребенка: теоретико-правовой анализ: дисс. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2004. 241 с.
- 22.Валеева Р. Товарищеский суд в детских домах Корчака как орган защиты прав ребенка [Электронный ресурс]. *Памяти Корчака*: сб. статей. Москва, 1992. URL: www.jerusalem-korchak-hom.com/p-k/val.html.
- 23.Валетов Т.Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции. *Экономическая история. Обзорение*. Вып.13. Москва, 2007.

24. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. Вып. 1–8. Вып. 3. Страхование на случай болезни в России. 4-е изд. Л.; М.: Книга, 1925. 209 с.
25. Ченкова К.П. Виховно-виправні установи у забезпеченні охорони дитинства II пол. XIX – поч. XX ст. (на матеріалах Одещини). *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С.В. Ківалова* (м. Одеса 16 – 17 трав. 2014 р.): у 2 т. Т. II /відп. ред. В. Дрьомін. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 133–135.
26. Войтинський І.С. «Трудове право. Ч. 1. Диктатура буржуазії і трудове право» Москва, 1934. 223 с.
27. Всесвітня Декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей: Прийнята на Всесвітній зустрічі в інтересах дітей, ГА ООН, 30 вересня 1990 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_075.
28. Высочайше подтвержденное прошение канцлера графа Ивана Андреевича Остермана от 23 октября 1796 года. *Систематический свод существующих законов Российской империи, с основными права из оных извлечёнными. Издаваемый комиссией составления Законов*. Т. III. Санкт-Петербург, 1817.
29. Галай Ю.Г., Черных К.В. Нищенство и бродяжничество в дореволюционной России: законодательные и практические проблемы: монография. Нижний Новгород: Нижегород. правовая академия, 2012. 152 с.
30. Ге Г.Н. Очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев, 1890. 122 с.
31. Гернет М.Н. Детоубийство: Социологическое и сравнительно-юридическое исследование: С приложением 12 диаграмм. Москва: Тип. Имп. Моск. ун-та, 1911. 322 с.
32. Гернет М.Н. Социально-правовая охрана детства. Москва, 1923.
33. Гессен В.Ю. Труд детей и подростков в фабрично-заводской промышленности России от XVII века до Октябрьской революции. Т. 1 с предисл. ИСТМОЛА Ц.К. ВЛКМ и С. Струмилина. Гос. Издат. РСФСР. Москва – Ленинград, 1927. 268 с.

34. Гирш М. Вредность женского промышленного труда в связи с беременностью и родами; пер. с нем. д-ра С.Б. Рафалькес, под ред. и с доп. Е.И. Кватер, с предислов. М.С. Малиновского. Москва: Изд. «Охрана материнства и младенчества» НКЗ. 1928. 56 с.
35. Глиняний В.П. Правове становище заміжньої жінки з давнього часу і до кінця XIX століття. Одеса: Юрид. л-ра, 1999. 304 с.
36. Головань Т.М. Становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання у Криму (друга половина XIX – початок XX століття) / URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2009_21_5/Golovan.pdf.
37. Гольщева Л.Ю. Российское ювенальное право: монография. Ставрополь: ЗАО «Пресса», 2004. 184 с.
38. Григорьев В.А. Реформа местного управления при Екатерине II. Учреждение о губерниях 7 нояб. 1775 г. Санкт-Петербург: Рус. скоропеч., 1910. 396 с.
39. Гуз А.М. Діяльність земських установ України в галузі народної освіти та культури. *Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка*. 1997. Вип. 36. С. 51–54.
40. Гурьян З. Судебные Уставы и детский суд. *Особые суды для малолетних и борьба с детской преступностью*. 1914. № 2. С. 3–5.
41. Гурьянова Т.А. Развитие психологической готовности к материнству на стадии планирования беременности, во время беременности и после родов: дисс. ... канд. псих. наук. Барнаул, 2004. 176 с.
42. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Санкт-Петербург – Москва: Тип. М.О. Вольфа, 1882. Т. 3. 584 с.
43. Декларація прав дитини: Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_384.
44. Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Прийнята Верховною Радою України 15 грудня 1992 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2859-12>.
45. Демоз Л. Психоистория. Пер. с англ. А.В. Шкуратов. Ростов-на/Д: Феникс, 2000. 512 с.

- 46.Денисюк О.М. Роль просвітницьких товариств та громадських організацій кінця XIX – початку XX ст. у попередженні бродяжництва та бездоглядності дітей. *Український соціум*. 2003. № 1 (2). С. 129–136.
- 47.Ченкова К.П. Державне забезпечення правової охорони материнства і дитинства на південно-українських землях у складі Російської імперії (кін. XVIII – сер. XIX ст.). *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 трав. 2013 р.) Т.1/ відп. за вип. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С. 187–189.
- 48.Державний архів в Автономній Республіці Крим: анотований реєстр описів. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. Сімферополь: Антіква, 2007. 388 с.
- 49.Державний архів в Автономній Республіці Крим. – Ф. 115 Таврійський губернський приказ громадського піклування виконавчої експедиції Таврійського губернського правління, м. Сімферополь Таврійської губернії. Оп. 1. Спр. 3016. Арк. 4–4зв.
- 50.Державний архів в Автономній Республіці Крим. Ф. 120 Сімферопольський дитячий притулок ім. А.Я. Фарба відомства установ імператриці Марії, м. Сімферополь Таврійської губернії. Оп. I. Спр. I Арк. 77.
- 51.Державний архів в Автономній Республіці Крим. Ф. 120 Сімферопольський дитячий притулок ім. А.Я. Фарба відомства установ імператриці Марії. м. Сімферополь Таврійської губернії. Оп. I. Спр. 38. Арк. 31.
- 52.Державний архів в Автономній Республіці Крим. Ф. 120. Оп. I. Спр. 40. Арк. 8.
- 53.Державний архів в Автономній Республіці Крим. Ф. 179 Карасубазарський міський римсько-католицький суд, м. Карасубазар Таврійської губернії. Оп. 1. Спр. 293. Материалы о работе римско- католического суда. 5.02.1863–1864. 130 арк.
- 54.Державний архів в Автономній Республіці Крим. Ф. 458 Фарб Андрій Якович (1804-1861) – таємний радник. Оп. I. Спр. 7. Арк. 23.

- 55.Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 540. Анастасьевское, Лычковское, Томаковское и Чумаковское волостные правления (1850–1919). Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2–15. Спр. 3. Арк. 1, 2.
- 56.Державний архів Донецької області. Ф. 110. Маріупольська повітова земська управа. м. Маріуполь Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Оп. 1. Спр. 90а. Арк. 3–13.
- 57.Державний архів Запорізької області. Ф. 24 Олександрівська міська дума та управа. м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Оп. 1. Спр. 548. Арк. 71.
- 58.Державний архів Запорізької області Ф. 56 Олександрівська повітова земська управа, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Оп. 1. Спр. 335. Арк. 24–25.
- 59.Державний архів Києва. Ф. 17 Київська міська дума. Оп. 5. Спр. 540. Арк. 3.
- 60.Державний архів Києва Ф. 102. Контора Києво-Кирилівських богоугодних закладів. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 7, 10, 11.
- 61.Державний архів Києва. Ф. 164. Київський міський сирітський суд. Оп.1. Спр. 3150. Арк. 1–4.
- 62.Державний архів Києва. Ф. 164. Київський міський сирітський суд. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 2–3.
- 63.Державний архів Києва. Ф. 164. Київський міський сирітський суд. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 48–50.
- 64.Державний архів Київської області. Ф.1. Київське губернське правління. Оп. 295. Спр.17309: Об утверждении штата Киевского магистрата. 170 арк.
- 65.Державний архів Київської області. Ф. 1054: Васильківський міський сирітський суд. Оп. 1. Спр. 2. Определения Васильковского сиротского суда за 1842 г. 37 арк.
- 66.Державний архів Миколаївської області. Ф. 229. Канцелярія Миколаївського градоначальника, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1887 – 1919). Оп.1. Спр. 445. Арк. 5–8.

67. Державний архів Миколаївської області. Ф. 229. Канцелярія Миколаївського градоначальника, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1887 – 1919). Оп.1. Спр. 1961. 30 арк.
68. Державний архів Миколаївської області. Ф. 230. Канцелярія Миколаївського воєнного губернатора, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1805 – 1901). Оп.1. Спр. 9616. Арк. 8.
69. Державний архів Миколаївської області. Ф. 292. Миколаївський міський сирітський суд, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1808–1922). Оп.1. Спр. 39. Арк. 2–4.
70. Державний архів Миколаївської області. Ф. 292. Миколаївський міський сирітський суд, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1808–1922). Оп.1. Спр. 212. Арк.1.
71. Державний архів Миколаївської області. Ф. 292. Оп.1. Спр. 2509. Арк. 1–3.
72. Державний архів Одеської області Ф. 362. Одеський приказ громадського піклування. Оп. 1. Спр. 14, 15, 17, 72, 79.
73. Державний архів Одеської області Ф. 362. Оп. 1. Спр. 15. 50 арк.
74. Державний архів Одеської області Ф. 362. Оп. 1. Спр. 34. 18 арк.
75. Державний архів Одеської області. Ф. 16 Одеська міська управа. Оп. 103. Спр. 48. Арк. 1, 6, 8, 14, 16, 17, 22, 28, 32.
76. Державний архів Херсонської області. Ф. 5. Херсонська губернська земська управа. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 60.
77. Державний архів Херсонської області. Ф. 287. Херсонська дворянська опіка Міністерства юстиції. Оп.1. Спр. 10. Арк. 1–3.
78. Державний архів Херсонської області. Ф. 287. Оп.1. Спр. 13. Арк. 1, 8.
79. Державний архів Херсонської області. Ф. 287. Оп.1. Спр. 2. Арк. 5–6.
80. Державний архів Чернігівської області. Ф. 763. Чернігівська земська фельдшерська школа, м. Чернігів Чернігівської губернії. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 117–119.
81. Ченкова К.П. Дітовбивство за законодавством Російської імперії (2 пол. XIX ст. до 1917 р.) *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталості розвитку державності і права*: матеріали Міжнар. наук. конф.

- (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.) Т.1 / відп. за вип. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С. 227–229.
82. Добрынин Н.П. О влиянии юного возраста на преступную деятельность по русской уголовной статистике. *Журнал министерства юстиции*. Санкт-Петербург: Тип. Правительствующего сената, 1898. № 3. С. 113–152.
83. Доклад управы о реорганизации земского сиротского дома в Чернигове. *ЗСЧГ*. 1898. № 9. Приложение. С. 439–454.
84. Дриль Д.А. Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург: Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 100–112.
85. Загоровский А.И. О внебрачных детях по новому закону (3 июня 1902 г.) в связи с постановлениями о них западноевропейских гражданских кодексов. Одесса: Экономич. типография, 1903. I, 85 с.
86. Законы о женщинах (*Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола*) / под ред. Я.А. Канторовича. Санкт-Петербург. Изд. Я.А. Канторовича: Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. 263 с.
87. Заславська М. Г. Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: соціальна обумовленість і склад злочину: монографія. Харків: Право, 2013. 216 с.
88. Земледельческие приюты для детей воинов. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 24. С. 12–13.
89. Земская и городская хроника Черниговской губернии. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 38. С. 3–4; 1916. № 35. С. 4.
90. Земский сборник Черниговской губернии. 1910. № 7. С. 34.
91. Земско-медицинский отчет Волынской губернии за 1912 год. Житомир, 1913. С. 147.
92. Ченкова К.П. Земські органи у забезпеченні охорони дитинства у південноукраїнських губерніях Російської імперії (1864 р. – поч. XX ст.). *Проблеми правової ювеналістики*: матеріали міжнар. наук.-практ.

- інтернет-конф. з нагоди Всесвітнього Дня дитини / створення та адміністрування Базаров Дмитро / НУ «ОЮА». – листопад, 2013. – URL: <http://conference.inf.od.ua/index.php/uk/spisok-dopovidej-konferentsiji/sektsiya-2-istoriya-zakhistu-prav-ditini-ta-derzhavnoji-okhoroni-ditinstva/62-chenkova-k-p-zemski-organi-u-zabezpechenni-okhoroni-ditinstva-v-pivdennoukrajinskikh-guberniyakh-rosijskoji-imperiji>.
93. Зібрання указів та розпоряджень уряду, 1897. № 105. 3210 с.
94. Зілковська Л.М. Правове регулювання усиновлення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 16 с.
95. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2002. 189 с.
96. Ігумнов С.М. Нарис розвитку земської медицини на Україні. *Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні*; за ред. К.Ф. Дупленко. Київ., 1957. 387 с.
97. Известия ЦВПК. СПб., 1915, 7 листопада № 26; Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг. Т. III, СПб., 1915, с.143 –144; Собр. узак. 1915. 31 жовт., № 311. Ст. 2312.
98. Исакова Т.В. Правовые основы становления и развития судов по делам несовершеннолетних в дореволюционной России. *Актуальные проблемы международного ювенального права*: материалы Всероссийской научно-практ. конф. (г. Волгоград, 15 марта 2006 г.). Волгоград: б.в., 2006. С. 73–77.
99. История детского и юношеского труда. История РКСМ. АГИТПРОПОТДЕЛ Б К А К С М. Баку, 1924. 88 с.
100. История Луганского края: учеб. пособ. / Ефремов А.С., Курило В.С., Бровченко И.Ю. и др. Луганск: Альма-матер, 2003. 432 с.
101. Ифлянд П.А. Освидетельствование женщин по проекту новой редакции Устава уголовного судопроизводства. *Журнал Министерства юстиции*. 1901. № 9. С. 201–210.
102. Кавелин К.Д. Очерк юридических отношений, возникающих из семейного союза. Санкт-Петербург: Тип. Правит. Сената, 1884. 172 с.

103. Карпенко О.Г., Янченко Т.В. Соціально-педагогічна підтримка дітей в Україні в історичному контексті: монографія. Київ: НПУ, 2006. 159 с.
104. Карпенко О.І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 24 с.
105. Кистяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обозрением русских учреждений. Київ: Университет. типография И. Завадского, 1878. 232 с.
106. Ковтун Н.Я. Додаткові покарання для неповнолітніх: історичний аспект. *Вісник Львів. ун-ту. Серія «Юридична»* 2009. Вип. 48. С. 270–278.
107. Коллонтай А.М. Общество и материнство: в 2 т. Пг., 1916; Работница-мать. Санкт-Петербург, 1914.
108. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182: Ратифікована Законом № 2022-III від 5 жовтня 2000 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_166.
109. Конвенція про права дитини: Ухвалена ГА ООН від 20 листопада 1989 р. Набула чинності для України 27 вересня 1991 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021.
110. Константинова Ю.В. Опікунська діяльність Миколаївського сирітського суду для дворянства у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами державного архіву Миколаївської області). *Альманах «Грані»*. 2011. № 5 (79). С. 25–28.
111. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. Київ: ВЕЛЕС, 2003. 64 с.
112. Кравченко О.В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*: зб. наук. праць. Темат. вип. «Актуальні проблеми історії України». Харків: НТУ «ХПІ». 2011. № 37. С. 29–37.
113. Краткий обзор состояния и деятельности Екатеринославского губернского земского попечительства им. Графа Ф.Э. Келлера за 1915 г. Екатеринослав, 1914. 489 с.

114. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2008. 468 с.
115. Куфаев В.И. Детское право, его предмет и объем. *Право и жизнь*. 1926. Кн. 8/10. С. 59–65.
116. Лебедева В.П. Охрана материнства и младенчества и женского труда. Москва, 1922.
117. Левитский В.М. Об особенностях русского суда для малолетних и о мерах его укрепления и развития. *Особые суды для малолетних и борьба с детской преступностью*. 1915. № 3. С. 1–4.
118. Литвинов-Фалинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. Санкт-Петербург, 1900.
119. Ліхолєтова Ю.А. Суд як суб'єкт запобігання рецидивній злочинності молоді в Україні: історичний аспект. *Часопис Академії адвокатури України* 2012. Вип. 4(17) URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaaui/2012-4/12lyauia.pdf>.
120. Лохвицкий А.В. Курс русского уголовного права. Санкт-Петербург, 1867. 671 с.
121. Люблинский П.И. Социальная помощь одинокой матери. Москва-Петербург, 1923. 55 с.
122. Макарова С.В. Институт опеки и попечительства над несовершеннолетними детьми: история его становления в России. *Вопросы ювенальной юстиции. Теории и исследования*. 2006. №1 (6). С. 5–8. URL: <http://juvenjust.org/txt/index.php/t158.html>.
123. Маклецов Ал. Около детского суда. *Особые суды для малолетних и борьба с детской преступностью*. 1915. № 3. С. 18–19.
124. Малышев В.А. Понятие механизма конституционно-правовой охраны и защиты материнства и детства. *Право и жизнь*. 2009. № 128 URL: <http://www.law-n-life.ru/arch/128/128-2.doc> (29.03.12).
125. Малишев О.О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження / відп. ред. І.Б. Усенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Прінт-Сервіс, 2013. 352 с.

126. Марченко О.М. Діяльність органів міського самоврядування Півдня України в пореформений період ХІХ ст. *Записки історичного факультету Одеського державного інституту ім. І.І. Мечникова*. Вип. 2. Історія України. Одеса, 1996. С. 62.
127. Материалы по земскому общественному устройству: (Положение о земских учреждениях): Издание хозяйственного департамента Министерства внутренних дел: Т. I. Санкт-Петербург, 1885. 409 с.
128. Мацкевич В.Г. Программа к вопросу об исследовании в мастерских работ относительно влияния последних на детский организм, для более точного руководства при отдаче детей в мастерские. Извлечено из «Журн. Русск. Общества охран. народн. здоровья». Санкт-Петербург: Типография П.П. Сойкина, 2 нояб. 1900. 10 с.
129. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. ХІХ в.) в 2 т. Т. 1. 3-е изд., испр., дополн., Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2003. XL, 548 + 583 с., 87 + 55 ил.
130. Миколаївщина: літопис історичних подій /О.М. Гаркуша, Є.Г. Горбунов, Ю.І. Губенко та ін.; за заг. ред. Шитюк М.М. Херсон, 2002. 712 с.
131. Морозова С.Є. Окремі питання призначення опікуна та піклувальника за заповітом. *Університетські наукові записки* 2007. № 4 (24). С.184 – 191. URL: <http://ww.univer.km.ua/visnyk/1434.pdf>.
132. Мушинский К.А. Устройство общественного призрения в России. Санкт-Петербург, 1862. 56 с.
133. Народний комісаріат праці/ зібрання законів, положень, директив, вироблених народним комісаріатом праці та узгодженими органами уряду від 26.10–17.12.1917 р. Петроградська типографія 1917 р. 197 с.
134. Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации / под ред. В.В. Лазарева. 2-е изд., допол., перераб. Москва: Спарк, 2001. 670 с.
135. Невзоров А.С. Опекa над несовершеннолетними: Исторический очерк института и положение его в действующем русском законодательстве. Ревель: Колывань, 1892. 246 с.

136. Неволин К.А. Полное собрание сочинений: в 6 т. Т. 3: История российских гражданских законов Ч.1: Введение и книга первая о союзах семейственных. Санкт-Петербург, 1857. 460 с.
137. Нечаева А.М. Охрана детей-сирот в России: История и современность. Москва: Дом, 1994. 169 с.
138. Ченкова Е.Ф. Необходимы ли суды для несовершеннолетних? (Историко-правовой опыт украинских губерний Российской империи нач. XX ст.). *Legea si Viata* № 1/3 (265). Republica Moldova, 2014. С. 194–198.
139. Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 272 с.
140. Николюк В.В. Суды для несовершеннолетних: история и опыт их организации. *Советское государство и право*. 1991. № 5. С. 77–83.
141. Нісселовіч Л.Н. Історія заводсько-фабричного законодавства Російської імперії Ч. 1. Законодавство до імператора Олександра І. СПб., 1883. Ч. 2. Законодавство імператора Олександра І. Санкт-Петербург, 1884.
142. Об изменении постановлений о работе малолетних, подростков и лиц женского пола на фабриках, заводах и мануфактурах и о распространении правил о работе и обучении малолетних на ремесленные заведения от 24 апреля 1890 г. *III ПСЗРИ*, Т. X: 1890. 6742. С. 309–310.
143. Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам малолетних и несовершеннолетних по делам о преступных деяниях малолетних и несовершеннолетних, а также законоположений об их наказуемости: Закон Российской империи от 2 июня 1897 г. *III ПСЗРИ*, Т. XVII: 1897. 14233. С. 357–364.
144. Об истребовании отчётов от Графини Потоцкой за опекуное управление имением, принадлежащим малолетним ея детям, и о взятии собственного ея имения в опеку за сделанный ею заем в Банк, на счет детей, 912.000 рублей, если она не внесет сей суммы от 23 октября 1816 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXIII: 1815–1816. 26471. С.1052–1053.

145. Об оставлении без уважения прошений, относительно усыновления воспитанников и сопричтения к законным детей, рожденных до брака от 23 июля 1829 г. *II ПСЗРИ*, Т. IV: 1829. 3027. С. 528.
146. Об ответственности матери за управление имением, малолетним ея детям принадлежащим от 24 октября 1815 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXIII: 1815–1816. 25973. С. 317–318.
147. Об ответственности отца в управлении имением, принадлежащим малолетним его детям от 27 апреля 1815 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXIII: 1815–1816. 25831. С. 88–90.
148. Об открытии в Бессарабской области Приказа Общественного Призрения от 7 августа 1834 г. *II ПСЗРИ*, Т. IX: 1834. 7334. С. 815–816.
149. Об отсылке в Сибирь на поселение бродяг и преступников, вместо отдачи их в военную службу и в крепостные работы от 23 февраля 1823 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXVIII: 1822–1823. 29.328. С. 794–796.
150. Об укреплении за фабрикантами оказавшихся у них на мануфактурах разного ведомства людей и крестьян; об исключении сих людей из подушного оклада и о предписании фабрикантам заплатить за них, кому следует, определённую сумму денег; о возвращении людей занимавшихся на фабриках черною работою на старые жилища; о не держании фабрикантам беглых и безпашпортных людей; об отсылке праздношатающихся для работы на мануфактурах в продолжение пяти лет; об отсылке с фабрик мастеровых людей за дурное поведение в дальние города и о дозволении фабрикантам покупать людей и крестьян без земель от 7 января 1736 г. *I ПСЗРИ*, Т. IX: 1733–1736. 6858. С. 707–712.
151. Об устройстве присутственных мест в возвращенных от Польши губерниях: Именной указ, объявленный Министром юстиции 27 мая 1836 г. *II ПСЗРИ*, Т. XI–1: 1836. 9226. С. 607–608.
152. Об утверждении правил об улучшении положения незаконнорожденных детей от 3 июня 1902 г. *III ПСЗРИ*, Т. XXII–1: 1902. 21566. С. 492–495.

153. Об участии городских обществ в пожертвованиях на дело образования. *Журнал МНИ*. 1878. № 4. С. 203–244.
154. Об учреждении в Одессе и Таганроге Приказов Общественного Призрения от 25 июля 1823 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXVIII: 1822–1823. 29549. С. 1120–1128.
155. Об учреждении в Одессе Сиротского дома в ведении тамошнего Женского благотворительного Общества от 23 июня 1836 г. *II ПСЗРИ*, Т. XI–1: 1836. 9338. С. 756–759.
156. Об учреждении присутствий по делам страхования рабочих; Об учреждении совета по делам страхования рабочих; Об обеспечении рабочих на случай болезни; О страховании рабочих от несчастных случаев от 23 июня 1912 г. *III ПСЗРИ*, Т. XXXII–1: 1912. 37444–37447. С. 847–882.
157. О введении в губерниях Черниговской и Полтавской общих о судопроизводстве постановлений Империи от 4 марта 1843 г. *II ПСЗРИ*, Т. XVIII–I: 1844. 16585. С. 115–116.
158. О взысканиях за нарушения постановлений о работе малолетних на заводах, фабриках, мануфактурах и в ремесленных заведениях от 5 июня 1884 г. *III ПСЗРИ*, Т. IV: 1887. 2286. С. 342–343.
159. О воспрещении ночной работы несовершеннолетним и женщинам на фабриках, заводах и мануфактурах от 3 июня 1885 г. *III ПСЗРИ*, Т. V: 1887. 3013. С. 261.
160. О воспрещении фабрикантам назначать в ночные работы малолетних менее 12-ти летнего возраста от 7 августа 1845 г. *II ПСЗРИ*, Т. XX: 1846. 19262. С. 591.
161. О горячих завтраках. *Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии*. 1915. № 1 С. 53–54.
162. О Греческом училище в Одессе: (Из записок Иосифа Сенковского о путешествии его из Вильны через Одессу в Константинополь). *Вестник Европы*. Москва, 1820. Ч. 110. № 7. С. 202–208.

163. О денежном платеже за венец вступающей во второй брак вдовы в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г. *II ПСЗРИ*, Т. XVII-I: 1842. 15524. С. 307–309.
164. Одеса у Повному Зібранні законів Російської імперії: Довідник-показчик укл.: К.А. Тиганій, О.Г. Кулик, П.П. Музиченко; за ред. проф. П.П. Музиченка. Одеса: Юрид. л-ра, 2006. 288 с.
165. Одесский альманах: Юбилейный справочный календарь-сборник на 1894–95 гг. Одесса: Изд. Ю.И. Сандомирский, 1895. С. 46–47.
166. Одесский вестник. 1836. 14 июля.
167. Одесский вестник. 1848. 17 марта.
168. О детях узаконенных и усыновленных от 12 марта 1891 г. *III ПСЗРИ*, Т. XI: 1891. 7525. С. 111–114.
169. О дозволении малолетним, коим минуло 14 лет, просить Попечителей, по прошествии же от роду 17 лет вступить самим в управление имения, но прежде 21 года не продавать и не закладывать оное без согласия Попечителей от 22 декабря 1785 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXII: 1784–1788. 16300. С. 502.
170. О допущении малолетних к апелляции на решения, во время малолетства их учинённые, пребывающим в России в два года, а находящимся за границею в три года, со времени вступления их в совершеннолетие от 30 декабря 1796 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXIV: 1796–1798. 17698. С. 258–259.
171. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская акад. наук. Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова. 4-е изд., допол. Москва: ООО «ИТИ Технологии», 2003. 944 с.
172. О количестве и составе богаделен и сиротских домов в Херсонской губернии. 1883 г. ЦГИА г. Киева. Ф. 442. Оп. 537. Ед. хр. 150. Стр. 63.
173. О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах от 1 июня 1882 г. *III ПСЗРИ*, Т. II: 1846.– 931. С. 265–267.
174. О наказании малолетних за уголовное преступление от 24 апреля 1823 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXVIII: 1822–1823. 29.435. С. 937–938.

175. О надзоре за благоустройством и порядком на частных горных заводах и промыслах и о найме рабочих на эти заводы и промыслы от 9 марта 1892 г. *III ПСЗРИ*, Т. XII: 1892. 8402. С. 153–156.
176. О назначении приданого дочерям в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г. *II ПСЗРИ*, Т. XVII-I: 1842. 15527. С. 310–311.
177. О наказании плетьюми, и об отдаче в полк погонщиком копииста Королькова, за хождение с ложною повесткою от имени Герольдии к Депутатам от 2 октября 1767 г. *I ПСЗРИ*, Т. XVIII: 1767–1769. 12.981. С. 358.
178. О недозволении детям требовать выдела частей из имущества родителей при жизни сих последних в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г. *II ПСЗРИ*, Т. XVII-I: 1842. 15526. С. 309–310.
179. О неотдаче с фабрик находящихся в оных беглых учеников и работников от 18 июля 1722 г. *I ПСЗРИ*, Т. VI: 1720–1722. 4055. С. 746.
180. О опеках в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г. *II ПСЗРИ*, Т. XVII-I: 1842. 15532. С. 315–318.
181. О подсудимости малолетних, в случае преступлений, Совестью Судам от 29 ноября 1818 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXV: 1818. 27.583. С. 623–624.
182. О подчинении Одесскому Сиротскому Суду опек над малолетними детьми находящихся в Одессе купцов от 13 октября 1852 г. *II ПСЗРИ*, Т. XXVII-1: 1852. 26614. С. 567.
183. О положении для управления Екатеринославскою казенною суконною фабрикою от 19 апреля 1806 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXIX: 1806 –1807. 22099. С. 173–178.
184. О порядке учреждения Дворянских опеки в губерниях от Польши присоединенных: Сенатский указ от 28 февраля 1817 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXIV: 1817. 26707. С. 94–95.
185. О правах вдовы на наследство в имении мужа в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г. *II ПСЗРИ*, Т. XVII-I: 1842. 15521. С. 303–304.

186. О правах единокровных и единоутробных братьев и сестёр на наследство в губерниях Черниговской и Полтавской от 15 апреля 1842 г. *II ПСЗРИ*, Т. XVII-I: 1842. 15520. С. 301–303.
187. О призыве опекунов к Суду за непорядочное смотрение за малолетними и за худое управление имением от 23 сентября 1806 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXIX: 1806–1807. 22281. С. 730–732.
188. О присоединении к военным поселянам детей их, прижитих ими до вступления в службу от 23 февраля 1823 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXVIII: 1822–1823. 29.312. С. 768–770.
189. О продаже оставшихся после личных дворян недвижимых имений с дворовыми людьми и крестьянами, в полгода, определённым к ним опекунам, под наблюдением губернских правлений от 29 апреля 1818 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXV: 1818. 27356. С. 220–222.
190. О продлении срока действия постановления, изображенного в отделе III, пункте 2, Высочайше утвержденного, 24 апреля 1890 года, мнения Государственного Совета об изменении постановлений о работе малолетних, подростков и лиц женского пола на фабриках, заводах и мануфактурах и о распространении правил о работе малолетних на ремесленные заведения от 10 ноября 1895 г. *III ПСЗРИ*, Т. XV: 1895. 12134. С. 612.
191. О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности от 2 июня 1897 г. *III ПСЗРИ*, Т. XVII: 1897. 14231. С. 355–356.
192. О производстве дел уголовных, учиненных несовершеннолетними и о различии наказания по степени возраста преступников от 26 июня 1765 г. *I ПСЗРИ*, Т. XVII: 1765–1766. 12.424. С. 174–175.
193. О производстве и вершении дел в Одесском магистрате на основании общих узаконений: Именной указ, данный Сенату 9 апреля 1801 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXVI: 1800–1801. 19828. С. 609.
194. Ченкова К.П. Особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок за Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф.

- проф.-викл. складу, присв. 15-річчю Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права 20–21 квітня 2012 р., Т.1 / відп. за вип. В.М. Дрьомін; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С. 193–195.
195. Ченкова К.П. Особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок за Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Юридичний вісник*. № 3, Одеса, 2012. С. 185–190.
 196. Особые суды для малолетних и борьба с детской преступностью. 1914. № 2. с. 20.
 197. Особые суды для малолетних и борьба с детской преступностью. 1915. № 3. с. 16.
 198. Отчёт Николаевского Благотворительного общества за 1900 г. Николаев: Типография сод. Л. Белолипским, 1901. 26 с.
 199. Отчет Черниговского губернского попечительства детских приютов за 1904 год. Чернигов: (б. и.). 1905. 70 с.
 200. О улучшении способов содержания фабричных Павловской и Екатеринославской суконных и лосинной фабрик и кожевенного при последней завода от 30 июля 1818 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXXV: 1818.27438. С. 362.
 201. Охрана детства: официальные и методические материалы / вступ. ст. А.М. Рубашевой. Харьков: [б.в.], 1922. 120 с.
 202. О школьном обучении малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах, о продолжительности их работы и о фабричной инспекции от 12 июня 1884 г. *III ПСЗРИ*, Т. IV: 1887. 2316. С. 365–368.
 203. О школьных завтраках. *Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии*. 1915. № 6. С. 5–6.
 204. Павлова И. П. Тюрьма и благотворительность в Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. *Благотворительность в России*. 2002: Исторические и социально-экономические исследования. Санкт-Петербург: Лики России. С. 319–333.
 205. Пажитнов К.А. Положение рабочего класса в России: Т. II Революционный период (с 1905 по 1923 г.). 1924. 240 с.

206. Пальченкова В.М. Трансформація громадського контролю за виконанням покарань: історико-правовий аналіз: монографія. Запоріжжя: Акцент Інвест-трейд, 2013. 524 с.
207. Познышев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов Особенной части старого и нового Уложений. 2-е изд., испр. и дополн., Москва, 1909. 668 с.
208. Положение для Сиротских домов, учреждаемых под ведомством Приказов Общественного Призрения от 31 декабря 1836 г. *II ПСЗРИ*, Т. XI–2: 1836. 9816. С. 336–353.
209. Положение о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних. *Свод законов Российской империи*. 1912. Т. XIV. С. 263–267.
210. Положение о земледельческих приютах для детей увечных и павших воинов. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 31. С. 1–2.
211. Попович Г.М. Соціальна робота в Україні і за рубежом: навч.- метод. посіб. Ужгород: Гражда, 2000. 134 с.
212. По проекту Правил о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих и об увеличении числа чинов фабричной инспекции от 3 июня 1886 г. *III ПСЗРИ*, Т. VI: 1886. 3769. С. 262–270.
213. Права дитини: від витоків до сьогодення: зб. текстів, методичних та інформаційних матеріалів / Г.М. Лактіонова (авт.-упоряд.). Київ: Либідь, 2002. 228 с.
214. Ченкова К.П. Правова охорона дитинства у сфері цивільного (шлюбно-сімейного) законодавства на українських землях кін. XVIII ст. – 1917 р. *Адвокатура: минуле та сучасність*: матеріали II Міжнар. наук. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Одеса, 2 берез. 2013 р.) / відп. за вип. В.М. Дрьомін; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С. 193–195.
215. Ченкова К.П. Правова охорона материнства та дитинства за цивільним (шлюбно-сімейним) законодавством в українських губерніях Російської імперії (XIX – 1917 Р.) *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного*

- університету: зб. наукових праць. Серія «Юриспруденція». Одеса, 2014. Вип. 12, Т. I. С. 41–45.
216. Ченкова К.П. Правова охорона материнства і дитинства як юридична категорія: загальнотеоретичний аналіз. *Митна справа* № 4(82). 2012. С. 48–53.
 217. Ченкова К.П. Правове регулювання охорони материнства і дитинства за цивільним (шлюбно-сімейним) законодавством в українських губерніях Російської імперії (XIX – 1917 р.) *Актуальні питання публічного та приватного права*: Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2014. Вип. 3(8) С. 35–45.
 218. Правовое положение ребенка в семье. *Охрана детства и детское право* / под ред. Я.А. Перель, А.А. Любимова. Москва-Ленинград, 1932.
 219. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402–III. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14>.
 220. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України 21 червня 2001 р. № 2558–III URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2558-14>].
 221. Протоколы заседаний епархиального съезда Херсонской епархии, бывшего в Одессе в октябре 1911 г. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1912. № 1. С. 1–54.
 222. Птуха В. Бесприютные дети-подкидыши и наше земство. *Трудовая помощь*. 1911. № 7. С. 123–148.
 223. Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 293 с.
 224. Пудовочкин Ю.Е. Ювенальное уголовное право: теоретико-методологические и историко-правовые аспекты. Москва: Глобус, 2001. 219 с.
 225. Рамих В.А. Материнство как социокультурный феномен: дис д-ра филос. наук: Ростов-на/Д, 1997. 236 с.
 226. Реус О.С. Правове регулювання трудової діяльності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 17 с.

227. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Москва: Юрид. лит. 1987. С. 418–421.
228. Ростова О.С. Правовая охрана материнства и детства в советском государстве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2007. 29 с.
229. Ростова О.С. Правовая охрана материнства и детства в Советском государстве: дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2007. 213 с. РГБ ОД, 61:07-12/1359.
230. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы (Опыт статистической характеристики сословно-классового населения русского государства). Санкт-Петербург: Изд. «Вестника Знания» (В.В. Битнера). 1912. 218 с.
231. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. Москва: Госполитиздат. 1941. 642 с.
232. Рубашева А.М. Особые суды для малолетних и система борьбы с детской преступностью. Т.1. Америка, Англия, Германия и Австрия. Москва, 1912. 422 с.
233. Рудий Н.Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: дис. ...канд. юрид. наук. Львів, 2011. 232 с.
234. Рындзюнский Г. и Савинская Т.М. Детское право Правовое положение детей в РСФСР. Москва, 1923. 341 с.
235. Семикина М.С. Эксплуатация несовершеннолетних как уголовно-правовая и криминологическая проблема. *Российский следователь*, 2011, № 11. С. 30–31.
236. Сенюта І.Я., Терешко Х.Я., Хлібороб Н.Є., Цибак О.В. Медико-правовий тлумачний словник / за ред. І.Я. Сенюти. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2010. 540 с.
237. Свод законов гражданских. *Свод законов Российской империи* Т. X. Ч. 1. СПб., 1832. 611 с.
238. Свод законов уголовных. *Свод законов Российской империи* Т. XV: 1832. 561 с.
239. Свод учреждений и уставов о общественном призрении *СЗРИ*, Т. XIII: 1857. 294 с.

240. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947 – III
URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
241. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге вид. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
242. Собрание малороссийских прав 1807 г. *АН Украины*, Ин-т государства и права и др.; / сост.: К.А. Вислобоков и др. Київ: Наук. думка, 1992. 368 с. (Памятники политико-правовой культуры Украины).
243. Сообщение по отчету Ведомства детских приютов России. 1899 г. ДОГА г. Днепропетровска. Ф. 1919. № 13 от 1 мая 1901 г. С. 332–335.
244. Социологический энциклопедический словарь. На рус., англ., нем., фр. и чешск. языках / Ред.-коорд. Г.В. Осипов. Москва: ИНФРА М - Норма, 1998. 488 с.
245. Соцький Ю. Особливості виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх за законодавством Російської імперії. *Право України*. 2004. № 11. С. 122–124.
246. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1902 г. Херсон: Херсонская губ. земск. управа, 1905. 254 с.
247. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2004. 672 с.
248. Статут про промисловість. Т. XI. Про найм малолітніх, підлітків, осіб жіночої статі в роботи на заводи, фабрики, мануфактури. 1899. 948 с.
249. Стог А.Д. О общественном призрении в России. Санкт-Петербург. Издано Министерством полиции. 1818 г.; Ч.1. 114 с.; Ч. 2. 142 с.
250. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 269 с.
251. Ступак Ф.Я. Закон 1775 р. і Прикази громадської опіки в Україні. *Вісник Академії праці і соціальних відносин*. 2003. № 4. С. 113–120.
252. Ступак Ф. Я. Регіональний досвід соціально-доброчинної діяльності: Сумщина. *Сумська старовина*. 2002. № 10. С. 209–215.

253. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: Хрещатик, 1998. 208 с.
254. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1993. 326 с.
255. Таганцев Н.С. Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву. Санкт-Петербург: типография А.М. Котомина. 1871 г. 551 с.
256. Таганцев Н.С. О детоубийстве: Опыт комментария 2 ч. 1415 и 1 ч. 1460 ст. Уложения. *Журнал Министерства юстиции*. Санкт-Петербург. 1868. Т. 36. С. 260.
257. Таганцев Н.С. О преступлениях против жизни по русскому праву: в 2 т. Санкт-Петербург, 1870. Т. 2. 520 с.
258. Тарасенко В.С. До питання про правове забезпечення соціального захисту дітей в Україні. *Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід перспективи*: матеріали конф., присвяч. 80-й річниці від дня заснув. держ. показового Дитячого містечка ім. III Комінтерну в Одесі: зб. наук. праць. Одеса: Юрид. л-ра, 2001. 252 с.
259. Тарновская П.Н. Антропологическое исследование. Женщины-Убийцы. С 163 рис. и 8 антропометрич. таблицами. Санкт-Петербург: «Т-во Худож. печати», Англійській пр., 28, 1902. 514 с.
260. Темченко О.В. Соціальна функція Української держави з забезпечення прав дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. 20 с.
261. Ченкова Е.Ф. Теоретическое определение понятия материнства в отечественной юриспруденции. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспір. складу 20–21 трав. 2011 р. Т.1 / відп. за вип. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2011. С. 159–161.
262. Тишкин Г.А. Женский вопрос в России в 50–60 гг. XIX в. Ленинград: Изд. Ленингр. ун-та, 1984. 240 с.
263. Ткачев В.Н. Проблемы реализации уголовной политики в отношении несовершеннолетних: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Ростов, 2007. 29 с.

264. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование. Санкт-Петербург: Изд. О.Н. Поповой, 1900. Т. I История развития русской фабрики в XIX веке. 561 с.
265. Тюльпа Т.М. Історія становлення та розвитку соціальної допомоги: навч.-метод. посіб. Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. 92 с.
266. Уголовное уложение 1903 года. Санкт-Петербург, 1903. 144 с.
267. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург, 1845. 915 с.
268. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года: С дополнениями по 1-е декабря 1879 г. / Изд. Н.С. Таганцев. 3-е изд., пересм. и допол. Санкт-Петербург. Типография М. Стасюлевича, 1880. 765 с.
269. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. / Изд. Н.С. Таганцев. 7-е изд., пересм. и допол. Санкт-Петербург, 1892. 796 с.
270. Успенская В.И. Женщина и общество: литература по женскому вопросу, изданная в России во второй половине XIX – начале XX века. Библиографический указатель. 2-е изд., перераб. Тверь; Твер. гос. ун-т, 2005. 34 с.
271. Устав о паспортах и беглых. *Свод законов Российской империи* Т. XIV, 1857. С. 1–222.
272. Устав о ссыльных. *Свод законов Российской империи* Т. XIV, Санкт-Петербург, 1857. С. 1–178.
273. Учреждение об императорской фамилии от 5 апреля 1797 г. *I ПСЗРИ*, Т. XXIV: с 6 ноября 1796 по 1798. 17906. С. 525–569.
274. Учреждения для управления Губерний Всероссийския Империи от 7 ноября 1775 г. *I ПСЗРИ*, Т. XX: 1775–1780. 14392. С. 229–304.
275. Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка: 180 000 слов и словосочет. Москва: Альта-Принт, 2009. 1239 с.
276. Ченкова К.П. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії щодо охорони праці дітей (друга пол. XIX ст. до 1917 року). *Митна справа* № 6 (78). Одеса, 2011. С. 452–458.

277. Фёдоров А.Ф. Фабричное законодательство цивилизованных государств. О работе малолетних и женщин на фабрике. Санкт-Петербург: Тип. Г. Дюнтца. 1884. 410 с.
278. Фирсов М.В. История социальной работы: учеб. пособ. для высш. шк. 2-е изд. Москва: Академический Проект; Константа, 2007. 608 с.
279. Хайрединова З.З. Возникновение и развитие Таврического Магометанского Духовного Правления (конец XVIII – начало XX вв.): дис канд. ист. наук. Симферополь, 2003. 259 с.
280. Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії. *Проблеми історії України XIX–початку XX ст.* Вип. XI. Київ, Ін-т історії України НАНУ, 2006. 345 с.
281. Хохрида О.Н. Государственно-правовое регулирование защиты прав и законных интересов детей в дореволюционной России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2008. 26 с.
282. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинськоного генерал-губернатора. 1898–1905 рр. Оп. 628. Спр. 181. 50 арк.
283. ЦДІАК Ф. 317. Прокурор Київської судової палати. 1901 р. Спр. 5538. Арк.100.
284. ЦДІАК Ф. 574. Канц. Старшого фабричного інспектора Київської губернії. 1894–1919 рр. 1899 р. Спр. 118. Арк. 4, 5.
285. ЦДІАК Ф. 574. Канц. Старшого фабричного інспектора Київської губернії. 1894–1919 рр. 1901 р. Спр. 168. Арк. 61.
286. ЦДІАК Ф. 574. Канц. Старшого фабричного інспектора Київської губернії. 1894–1919 рр. 1902 р. Спр. 212 (аркуші не нумеровані).
287. Церковноприходские попечительства. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.* 1901. № 23. С. 817–828.
288. Чехович В. Юридична відповідальність за Статутом про покарання, які накладаються мировими судьями 1864 р. *Про українське право.* Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, за ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2010. Ч.V. С. 157–163.

289. Чорна Ж.Л. Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2005. 179 с.
290. Чубинській М.П. Статьи и речи по вопросам уголовного права и процесса (1896–1906). Харьков: Типо-Литограф. «Печат. дело», 1906. 309 с.
291. Чунтулов В., Парасунько О. Загальний страйк робітників Києва влітку 1903 року. ДЕРЖПОЛІТВІДАВ ЛІТЕРАТУРИ УРСР. Київ, 1949. 68 с.
292. Шаломова Л.Б. Здравоохранение Днепропетровска: (истор. очерк 1776–1993). Днепропетровск, 1993. 87 с.
293. Шандра В.С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 266 с.
294. Шершун Т.М. Благодійна та культурно-освітня діяльність представників купецького стану південної України першої половини XIX ст. *Інтелекція і влада*. 2006. Вип. 8. С. 87–92.
295. Шпак В.П. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів XIX – початку XX ст. Полтава: АСМІ, 2005. 336 с.
296. Шелимагин І.І. Фабрично-трудове законодавство в Росії. Друга половина XIX ст. Москва, 1947. 108 с.
297. Щотова Ю.М. Правове регулювання працевлаштування молоді в Україні: монографія. Київ: АПСВ, 2007. 192 с.
298. Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон под ред. проф. И.Е. Андреевского. Санкт-Петербург: Семеновская Типо-Литография (И.А. Ефрона), Фонтанка, № 92. 1891. Т. 6 (III A). 952 с.; 1896. Т. 35 (XVIII). 480 с.; 1896. Т. 36 (XVIII A). 958 с.; 1897. Т. 43 (XXII). 480 с.; 1899. Т. 52 (XXVI A). 960 с.
299. Южно-русский альманах. Одесса: Изд. Ю. Сандомирского, 1900. С. 86–89.
300. Янжул И.И. Детский и женский фабричный труд в Англии и России. *Отечественные записки*. Санкт-Петербург, 1880. 476 с.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Ченкова К.П. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії щодо охорони праці дітей (друга пол. XIX ст. до 1917 року). *Митна справа* № 6 (78), Одеса, 2011. С. 452–458.

2. Ченкова К.П. Особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок за Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Юридичний вісник* № 3, Одеса, 2012. С.185–190.

3. Ченкова К.П. Правова охорона материнства і дитинства як юридична категорія: загальнотеоретичний аналіз. *Митна справа* № 4(82), 2012. С. 48–53.

4. Ченкова Е.Ф. Необходимы ли суды для несовершеннолетних? (Историко-правовой опыт украинских губерний Российской империи нач. XX ст.). *Legea si Viata* № 1/3 (265), Republica Moldova, 2014. С.194–198.

5. Правове регулювання охорони материнства і дитинства за цивільним (шлюбно-сімейним) законодавством в українських губерніях Російської імперії (XIX – 1917 р.). *Актуальні питання публічного та приватного права*. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2014. Вип. 3(8) С. 35–45.

6. Ченкова К.П. Правова охорона материнства та дитинства за цивільним (шлюбно-сімейним) законодавством в Наддніпрянській Україні (XIX – 1917 р.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*: зб. наук. праць. Серія «Юриспруденція». Одеса, 2014. Вип. 12, Т.І. С. 41–45.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Ченкова К.П. Теоретическое определение понятия материнства в отечественной юриспруденции. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспір. складу 20–21 трав. 2011 р., Т.1 /

відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2011. С. 159–161.

2. Ченкова К.П. Особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок за Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу, присв. 15-річчю Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.). Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С. 193–195.

3. Ченкова К.П. Дітовбивство за законодавством Російської імперії (2 пол. XIX ст. до 1917р.). *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталості розвитку державності і права*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.) Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С. 227–229.

4. Ченкова К.П. Правова охорона дитинства у сфері цивільного (шлюбно-сімейного) законодавства на українських землях кін. XVIII ст. – 1917 р. *Адвокатура: минуле та сучасність*: матеріали II Міжнар. наук. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Одеса, 2 берез. 2013 р.) / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С.193–195.

5. Ченкова К.П. Державне забезпечення правової охорони материнства і дитинства на південно-українських землях у складі Російської імперії (кін. XVIII – сер. XIX ст.). *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 трав. 2013 р.) Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С.187–189.

6. Ченкова К.П. Земські органи у забезпеченні охорони дитинства у південноукраїнських губерніях Російської імперії (1864 р. – поч. XX ст.). *Проблеми правової ювеналістики*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. з нагоди Всесвітнього Дня дитини / створення та адміністрування

Базаров Дмитро / НУ «ОЮА». Листоп., 2013. URL: <http://conference.inf.od.ua/index.php/uk/spisok-dopovidej-konferentsiji/sektsiya-2-istoriya-zakhistu-prav-ditini-ta-derzhavnoji-okhoroni-ditinstva/62-chenkova-k-p-zemski-organi-u-zabezpechenni-okhoroni-ditinstva-v-pivdennoukrajinskikh-guberniyakh-rosijskoji-imperiji>.

7. Ченкова К.П. Виховно-виправні установи у забезпеченні охорони дитинства II пол. XIX – поч. XX ст. (на матеріалах Одещини). *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С.В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.): у 2 т. Т. 2 /відп. ред. В. Дрьомін. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 133–135.

8. Ченкова Е.Ф. Историко-правовое значение Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества. *Правове життя сучасної України*: у 2 т.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 173–175.

9. Ченкова К.П. Організаційно-правові засади діяльності виховно-виправних установ для дітей (XIX – поч. XX ст.) *Конгрес Міжнародного і Європейського права*, 2019. С. 51–56.

10. Ченкова К.П. Проблеми періодизації історії правової охорони дитинства в Україні. *Правове життя сучасної України*: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 188–191.